

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
I ТОМ

Уредник издавачког центра
Проф. др Душан Стаменковић

Рецензенти

Проф. др Алпар Лошонц
Доц. др Александар Добријевић
Проф. др Јелена Опсеница Костић
Доц. др Милица Тошић Радев
Проф. др Сузана Марковић Крстић
Доц. др Гордана Стојић
Проф. др Драган Тодоровић
Проф. др Сунчица Димитријоска
Проф. др Софија Георгиевски
Проф. др Јелена Максимовић
Проф. др Зоран Станковић
Доц. др Марија Марковић
Проф. др Божица Младеновић
Проф. др Небојша Порчић
Др Иван Бецић, научни сарадник
Доц. др Јасмина Шаранац
Доц. др Саша Станојевић
Проф. др Зоран Јевтовић
Проф. др Зоран Јовановић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 8

САВРЕМЕНО ДРУШТВО И НАУКА

Тематски зборник радова
књига 1

Уреднице издања
Доц. др Гордана Ђигић
Проф. др Лела Милошевић Радуловић

Ниш, 2019.

САДРЖАЈ

ФИЛОЗОФИЈА И ОБРАЗОВАЊЕ

- Andelija S. Milić: FILOZOFSKI PODSETNICI: OD DOKOLICE DO RADIKALNOG PRAXIS-A 11
- Milan Z. Jovanović: O NEKONHERENTNOJ TEORIJI TERMINA U DOMAĆIM UDŽBENICIMA IZ LOGIKE 21
- Bojan S. Blagojević: KAKO PISATI UDŽBENIK IZ FILOZOFIJE? – IRVINOV RAZVOJ ETIKE I BLUMOVA TAKSONOMIJA (STUDIJA SLUČAJA) – 33

ПСИХОЛОГИЈА И САВРЕМЕНА НАУКА

- Милица С. Милојевић, Гордана Д. Ђигић, Снежана Д. Стојиљковић: РОДИТЕЉСКА УКЉУЧЕНОСТ КАО ПРЕДИКТОР ИЗЛОЖЕНОСТИ И СКЛОНОСТИ ДЕЦЕ КА ВРШЕЊУ ЕЛЕКТРОНСКОГ НАСИЉА 43
- Miljana S. Pavićević, Ana Z. Stoševski: POVEZANOST OPTIMIZMA–PESIMIZMA, NADE I ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM KOD STUDENATA 55

СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА И СОЦИЈАЛНИ РАД У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

- Јован П. Пејковски, Мирјана А. Ќаева Пејковска: СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА И ДЕМОГРАФСКИ ТРЕНДОВИ 71
- Sunčica V. Dimitrijoska, Nataša A. Bogoevska: GOOD GOVERNANCE, HUMAN RIGHTS AND SUSTANABLE HUMAN DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY SOCIAL STATE 83
- Tamara D. Karalić, Jelena D. Đermanov: NEFORMALNO OBRAZOVANJE U FUNKCIJI SMANJENJA SOCIJALNE EKSKLUZIJE MLADIH 95
- Бисерка Р. Кошарац: НЕЗАПОСЛЕНОСТ МЛАДИХ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 107

ТЕНДЕНЦИЈЕ У ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

- Miroslav D. Kuka, Jove D. Talevski, Valentine Lj. Gulevska: PREDLOZI UNUTAR STRUKTURALNIH PROMENA OBRAZOVNO-VASBITNOG SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE 119
- Александра С. Јовановић: ПЕДАГОШКА ОБЕЛЕЖЈА САВЕТОДАВНОГ РАДА СА УЧЕНИЦИМА 129

НОВИ МЕДИЈИ И ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ – ОБЛИК САВРЕМЕНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

- Marta S. Mitrović, Tatjana M. Vulić: POLITIČKO PREMREŽAVANJE POSREDSTVOM DRUŠTVENIH MREŽA 145
- Tatjana D. Đukić, Ivana S. Stamenković: POLITIČKE KAMPANJE NA MREŽI: KRIZA DEMOKRATIJE? 155
- Ивана Љ. Стојановић Прелевић: СЕЛФИЈИ ПОЛИТИЧАРА НА ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА: УЛОГА И ЕСТЕТИКА 167
- Anka M. Mihajlov Prokopović: DRUŠTVENE MREŽE: NOVI IZVORI INFORMACIJA U RADIO NOVINARSTVU U SRBIJI 179
- Marija Z. Vujović, Nataša M. Simeunović Bajić: MEDIJSKE FUNKCIJE NA DRUŠTVENOJ MREŽI FEJSBUK – PERSPEKTIVA STUDENATA NOVINARSTVA 191
- Marija E. Dinov Vasić: PIJANIZAM U MREŽI NOVIH MEDIJA 207

СРПСКА ДРЖАВНОСТ КРОЗ ВЕКОВЕ

- Ђорђе Н. Ђекић: ДРЖАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА НЕРЕТЉАНА ДО ПОЧЕТКА X ВЕКА 221
- Мирослав Д. Пешић: КОНЗЕРВАТИВЦИ НА ВЛАСТИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ. ПОКУШАЈ УВОЂЕЊА ПАРЛАМЕНТАРНОГ СИСТЕМА ВЛАДАВИНЕ (1873–1875) 231
- Дејан Д. Антић: ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ СРБА У МЛАДОТУРСКОМ ДРЖАВНОМ ПОРЕТКУ (1908–1909) 241
- Василије З. Драгосављевић: ЈНП ЗБОР И КОНЦЕПТ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ 255

Александар Д. Ракоњац: ПОЧЕЦИ НАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ – КОНФРОНТАЦИЈА КОМУНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ СА ИНДУСТРИЈАЛЦИМА ТОКОМ 1945. ГОДИНЕ	273
Александар В. Милетић: РАЗВОЈНЕ ФАЗЕ СУКОБА МИЛОВАНА ЂИЛАСА И ЈОСИПА БРОЗА ТИТА	283

ФИЛОЗОФИЈА И ОБРАЗОВАЊЕ

FILOZOFSKI PODSETNICI: OD DOKOLICE DO RADIKALNOG PRAXIS-A

Rezime: Rad predstavlja ispitivanje pojma konceptualizacije vremena kroz antički pojam dokolice, koji zatim otvara dve teme: pitanje statusa kritičkog mišljenja, kao i jaza koji se javlja u težnji za aktivnosti i dominantno eksperimentalno fundiranom znanju, gde se oba pojavljuju kao karakterističnija primarno za prirodno-tehničke naspram humanističkih nauka. Ovim se otvara polje razmatranja značaja humanističkog obrazovanja kroz osvrt na Đambatistu Vikoa kao pobornika istog. Sam zaključak tiče se sume svih instanci predašnjeg bavljenja dokolicom koje se manifestuju kao *imanje vremena za*. Iz toga sledi i bliže objašnjenje zamisli humanističkog obrazovanja kao glavnog okvira celine razmatranja svih individualnih i kolektivnih supstancijalnih pitanja.

Ključne reči: dokolica, vreme, kritičko mišljenje, humanističko obrazovanje, Viko.

Čini se da već naslov rada sugeriše da je ovo implicitno tekst o tome čemu (i dalje) filozofija. Ko tako pomisli, neće pogrešiti. Ipak, tema je ozbiljnija od apologije filozofije zarad apologije same. Najbolja odbrana iste može se odigrati ako se pri svesti postavi širi okvir humanističkog obrazovanja koje je nekada bilo sveprisutan ideal, a sada jedan od dva „tabora” koji predstavljaju različita znanja. Ovom prilikom želim da se fokusiram na kratak istorijat pristupanja znanju i obrazovanju, da bi u tom duhu sledilo i pitanje zašto nam je, u svim vremenima, potrebno kritičko promišljanje, te i zašto nam najčešće fali.

Ako se krene od zapadnih korena, dolazi se ponovo do dobro poznatog termina σχολή (*skholé*). Prevodi ove starogrčke reči kreću se od: „slobodno vreme, odmor, odmor u tišini, spokojstvo”. Ali pre nego se nešto šire pozabavim osnovnom analizom termina, interesantno je reći da se reč za „obaveze, sastanak, zauzetost, zaposlenost” pravi dodavanjem negativnog prefiksa *a-* na istu ovu reč, te dobijamo ἀσχολία (*ascholia*). Logikom nastanka ove reči, deluje da je primaran koncept upravo ovaj prvi koji se tiče slobodnog vremena, a da suprotnost nastaje u odnosu na njega. Tako Sokrat u *Teetetu* govori o onima koji su „odgojeni u filozofiji i sličnom zanimanju” (Plat. *Theaet.* 172d), gde je vidljivo jedno od značenja. Ipak, nekoliko pasusa kasnije, u istom dijalogu kreće poglavlje pod nazivom: „Da li su filozofi smešni?”² (Plat. *Theaet.* 173a–175b). Tokom celog poglavlja, Sokrat i Teodor diskutuju o svakodnevnom ponašanju filozofa, koje kao takvo izaziva kontroverze pri maltene svakom koraku. Da

¹ andjelija.milic@filfak.ni.ac.rs

² Za sve tekstove koji su u bibliografiji na jeziku koji nije srpski, urađen je sopstveni prevod.

je „korak” više od dela sintagme ustaljene fraze ukazuje i poznata anegdota na koju Sokrat podseća u pomenutom poglavlju, a tiče se tračke devojke koja se nasmejala na Talesov pad, jer je u hodu posmatrao nebo. Priča se nastavlja u duhu analize zbog čega je takav čovek uvek izvrnut podsmehu, te zbog čega je to i očekivano s obzirom na to šta takav redak pojedinac opaža u mnoštvu pojavnosti koja je pred svima. Ipak, u jednom delu (Plat. *Theaet.* 174e), Sokrat kreće sa još slikovitijim primerima i kaže sledeće: „Na primjer, ako se hvali neki tiranin ili kralj kao neki od pastira, on smatra da čuje da se hvali onaj kao pravi svinjar, kozar i govedar koji mnogo muze. No on [filozof] misli da kralj pase i muze mrzovoljastiju i lukaviju životinju od onih (pravih pastira), pa je nužno da kao takav, zbog toga što nema vremena bude ne manje od pastira divlji i neobrazovan, opasan zidom kao obor pastira u planini.” Ponuđeno značenje identične reči *ascholia* je u svojoj osnovi uobičajeno. Ipak, *nedostatak vremena* na koji se ukazuje, kontekstualno poprma drugačiji ton. Ovde se tako na samom početku pravi razlika u generalno svetovnim uživanjima koje su odlika običnog čoveka, od „sastanaka, ručkova i veselih družba sa frulašicama”, preko „deset tisuća rali zemlje”, koje se filozofu opet čine ne posebno vrednim hvale jer je navikao da gleda zemlju dokle mu pogled seže. Tako se stiže do već dobro poznate sokratovske ironije, gde poslednja rečenica poglavlja tvrdi da: „U svim takvim slučajevima većina se takvom ruga s jedne strane jer je, kako se čini, ohol, a s druge strane ne zna ono što mu je pred nogama te je svaki čas u neprilici.” (Plat. *Theaet.* 175b), gde se sada priča potpuno okreće, pokazujući da oni koji tvrde poredak bavljenja najpre onim što je pred očima, u stvari sami najmanje to poznaju. Zašto je u kontekst dijaloga *Teetet* stavljeno baš ovakvo poglavlje, postaje jasno kada se par glava kasnije vidi da je ono bilo uvertira u pitanje toga šta je prava mera, pa šta onda i znači imati znanje. No, dalja analiza sâmog ovog Platonovog dela dalje od izdvojenog trenutno je suvišna, te je ključ zadržati se na poglavlju koje je dosadašnji predmet analize. Nešto jasnija semantička i sintaksička struktura pretposlednjeg izdvojenog citata na engleskom jeziku još jasnije ukazuje na to kako vladar, muzujući baš takvu nezgodnu i divlju životinju kao što je narod, mora u nekom trenutku da postane vrlo sličan njoj da bi to i nastavio da radi. Ipak, problemi koji nastaju i nastanjuju se u oku filozofa vrhune u ovom da vladar „nema dovoljno vremena i živi opasan zidom (kao u oboru)”. Prvo pitanje koje se postavlja je za šta to vladar nema dovoljno vremena, bilo da je tiranin, ili kralj? Deluje da je najlogičnije reći da se ovaj nedostatak manifestuje u svim poslovima za koje se očekuje da vođa države brine, te da po toj nužnosti sledi i opravdanje. Ali iz navedenog vidimo da Sokrat, odnosno Platon, ne ostavljaju iza sebe takav ton kojim se ovo može lako opravdati, već čak naprotiv. U rečenici koja sledi pre ove sa analogijom o pastiru i stadu govori se o tome kako filozof ne vidi u drugim zlo, bilo da se oni hvale ili kude, te da zbog toga ispada smešan.³ Ako se implikacije ovoga prošire dalje, postaje jasno zašto Platon bira filozofa za najboljeg vladara, ma kako diskutabilno to inače bilo. Filozofov „istinit i neusiljen smeh” uvek je produkt stvarnosti koju

³ No poznato je već kroz Sokratov primer da filozof itekako ume da razlikuje dobro od zlog, moralno od nemoralnog, makar posredi bio i *demonški glas* upozorenja. Malo je verovatno da Platon nije svestan ovoga, već se radi primarno o pokazivanju određene naivnosti kakva se kod filozofa najčešće zadržava u odnosu na većinu drugih ljudi.

vidi iza bilo koje pohvale ili pokude drugog. U slučaju vladara poređenog sa pastirrom, ako glava polisa *nema vremena*, tako da to uzrokuje kako će se ophoditi prema stanovništvu, čini se da se radi o specifičnoj razlici koja prikazuje celokupan način ophođenja prema sadržini koncepta „vlasti”. Ali, postoji neko ko to ima, u onoj meri u kojoj svesno kroji život tako da je prirodno izdvajati vremena za preispitivanje. Da bismo jasnije videli na koji način dokolice igra ulogu u obrazovanju u širem smislu reči, kao i kakav je proces napredovanja ka finesama znanja koje po savremenijoj podeli izučavaju humanističke nauke, zasebno ću ova dva pitanja obraditi u nastavku.

Protagorin mit

Tako dolazimo natrag do dobro znanog pojma *dokolice* koja se kao šira vaspitna mera proteže u antici. U dijalogu *Protagora*, Sokrat kaže: „Ta Perikle, na primer, otac tih mladih ljudi, lepo ih je i čestito vaspitao u svemu što je zavisilo od učitelja; a u čemu je on mudar, to ih ni sam ne može naučiti, niti ih on daje drugima na vaspitanje, nego sami tumaraju kao pušteno stado ne bi li se negde sami od sebe na vrlinu namerili” (Plat. *Prot.* 319e–320a). Metafora stada je ovde u slučajnoj, te u kvazivezi sa prethodno obrađivanim citatom. To se može videti i iz različitog značenja koje se implicira na ova dva mesta. Ipak, ona je vitalni deo na koji treba referirati pri osvrtnu na pitanje važnosti učenja kao takvog. Najpre, postavlja se alarmantno pitanje kako (i zašto) za najdelikatnije obrazovne finese ostaje tumaranje poput stada na ispaši, koje samo treba da probere ono valjano. Puštenost tog tipa automatski implicira neku vrstu slučajnosti, što je u suprotnosti sa bilo čime što ima vaspitno-obrazovnu tendenciju, koja je u osnovi uvek namerna. Ipak, stado podrazumeva određene okvire koje stvara pastir, a u domenu kojih se može naći ono što je potrebno. Isto tako *paidagōgós* objašnjava onoga koji malo, ali dovoljno vodi dete u ranim godinama. Sokratova babička metoda vrlo slično funkcioniše. U kruni, slika stada koje pase nosi sa sobom određenu sporost kretanja na livadi i varenja hrane koja je upravo ono što čini dokolicu poželjnom i pozitivnom u grčkom kontekstu.

Ali da se dokoličarenje ne može uniformno primenjivati do granica bezličnosti, jasno je kroz uobičajen tip različitih zanimanja koja postoje i koja se obavljaju u svoje vreme, bez konstantnog specifičnog vida meditativnog pripremanja u ovom tipu opuštenosti koji podrazumeva slobodno promišljanje o različitim pitanjima na način puštenog stada. Platon o tome govori već kada pominje tipove poslova koji odgovaraju prirodi onoga ko ih izvodi i koji imaju svoje vreme spram koga se mora voditi onaj koji je njihov izvršilac, ne čekajući ono vreme koje njemu odgovara (Plat. *Rep.* 2. 370b). Ovde se tasovi donekle preokreću, ali i sa dobrim razlogom. Dok Sokrat i Protagora vode razgovor o pitanju urođenosti vrline i njenoj jedinstvenoj ili množvenoj prezentaciji, dolazi se do mesta na kome Protagora govori mit o stvaranju sveta. On se sastoji iz par delova, gde došavši do stvaranja čoveka najpre vidimo Prometejevo opskrbljivanje vatrom kao simbolom tehničkog i praktičnog znanja, premda je čak i to ukradeno od bogova, a zatim i na Zevsovu komandu

raspodeljivanje pravde i stida (*diken kai aido*, Plat. *Prot.* 322c) svima, jer su oni jedini garant harmoničnih međuljudskih odnosa, a time i održanja polisa, za koji znamo kakvu centralnu ulogu igra u individualnom i kolektivnom ostvarenju jedinki. Krajnja konsekvencija ovog govora ogleda se u tome što posebni poslovi počivaju na pojedinačnim sklonostima zasnovanim na nečijoj prirodi (*kata physin*; Plat. *Rep.* 2. 370c), dok pravda i stid kao vrhovne regulatorne vrline počivaju na ljudskom zakonu koji se formira na osnovu **naknadnih** Zevsovih zapovesti⁴ gde je glavno obeležje to da ih poseduju svi. Upravo ta naknadnost je ključna da pokaže kako se radi o nečemu što je evoluiralo do potpunog nivoa univerzalije koja je stoga u vezi sa vrhovnim bogom kao sinhronim upraviteljem *nomos*-a (*kai nomon ge thes par emou*, Plat. *Prot.* 322d), koji je zakon države.

Iz do sada rečenog može se jasno zaključiti da se radi o dve prirode sposobnosti za nešto: talenat ili naklonost u vidu profesije za koju je neki pojedinac najbolji da je obavlja, imajući u svojoj prirodi urođenu potenciju, kao i sposobnost da se sa drugim pojedincima postigne harmoničan suživot, što počiva na umnogome stečenom umeću. Tu vidimo Platona rasprostrtog između generalne urođenosti mogućnosti za znanje, da bi možda baš u *Protagori* bila iznesena najveća upitanost da li se s vrlinom rađa ili se ona može naučiti. Mit oko koga Sokrat i Protagora nastavljaju svoju diskusiju pokazuje upravo dolazak do uvida da su političke vrline nešto što je nužno posedovati, „ili nema mesta među ljudima” (v. fn. 3). To nas vraća na glavnu temu ovog rada koja postavlja pitanje potrebe kritičkog mišljenja. Ne možemo reći da je ima svako, mada bi svako želeo da je ima makar u nekoj meri kada naiđe situacija koja to eksplicitno zahteva.⁵ Ali, da bi se do kritičkog mišljenja i došlo, potrebno je najpre (bilo) uvideti da se o znanjima vrline, dobrog života zasebno i u zajednici uzeto, emotivnog, socijalnog i drugog razvoja, ne odgovara iz perspektive neke pojedinačne nauke za koju su pojedinci i nadareni. Govori se iz ugla svih koji dolaze do uvida dužnosti iz nužnosti da se život uredi kako valja. To nam donosi humanističko obrazovanje i pri spomenu istog prva aluzija se ne treba ticati specijalizacije u vidu studija istih. Na drugi pogled, treba se ticati uloge ovog obrazovanja u društvu, te i uvideti disbalans između prirodno-tehničkog i društvenog napretka⁶. Akcenat je namerno na reči *napredak*, jer čini se da će izučavanja najrazličitijih delatnosti uvek biti zastupljena u solidnijoj proporciji nego što je proporcija tehnoloških dostignuća u odnosu na ona društvena. Razlog za to je najpre nešto očekivano, što vidimo u, ironično, preciznoj metafori Periklovih sinova koji sami moraju da dođu do vrline. Stepenn modalnosti, kao suprotne binarnosti, odgovora koji slede iz promišljanja na ovakvu tematiku uvek će zadavati specifično veliki misaoni napor da se nešto konkluzivno postulira

⁴ Isto tvrdi i Irina Deretić u *Mit o poreklu i nastanku čoveka u dijalogu* Protagora, str. 87.

⁵ Uporedi sa mestom u istom Platonovom dijalogu: „A kod pravednosti i ostale političke vrline, čak i kad znaju da je neko nepravedan, a opet i ako taj sam o sebi govori istinu pred mnogima, smatraju to, naime kazivanjem istine, ovde za ludost, a ne više, kao onde, za razboritost, i kažu: svi treba da govore da su pravedni, bili oni to ili ne bili, ili je budala onaj koji sebi ne pripisuje pravednost; jer nema toga koji je ne bi morao imati na neki način, ili mu mesta nema među ljudima” (Plat. *Prot.* 323b-c).

⁶ Ovde u govoru u širem smislu treba uključiti i umetnost kao konstitutivni deo kulture.

u društveno-humanističkim naukama. Ipak, pošto se zadovoljavamo suštinski istim, izvesnijim stepenom tačnosti⁷ u naukama u jakom smislu reči, treba se osloboditi makar početnih predrasuda u odnosu ove dve velike grane naših znanja i umeća, pa se vratiti idealu univerzalnosti znanja, u spektru od *homo universalis*-a do ideje univerziteta, te videti šta je to što i dalje nesmanjeno treba negovati.

Pomenuti spektar neću istorijski prikazivati, kako verujem da je prilično poznat, već ću se fokusirati na to šta jedan u kolektivnoj svesti zanemaren domen humanističkog obrazovanja treba da znači.

Viko-više-najviše

Đambatista Viko prati antičku liniju koja neguje celovitost u pristupu obrazovanju. Pri tome, u njegovoj misli može se pratiti konstantna veza znanja koje pružaju slobodne veštine i svakodnevnog života, što je problematika na kojoj počiva razmatranje obrazovnih tendencija kroz epohe. Zato ću iz dela *O humanističkom obrazovanju: šest inauguralnih beseda* izdvojiti poslednje tri (*O obrazovanju za opšte dobro; O slobodnim veštinama i političkoj moći; O dobrom redu proučavanja nauka*) ne bih li prikazala o kakvim se poentama radi. Naime, svoju IV besedu Viko boji eksplicitno rečima da najplemenitije veštine uvek treba proučavati radi opšteg dobra zajednice, a nikada zarad sopstvene slave. U svojoj *Autobiografiji* (Vico, 1944, p. 142, in: Vico, 1993, p. 91) on obrazlaže da takvo nahodjenje dovodi do lenjosti i praznog održavanja akademskog položaja. Pored toga što je hvaljenje domovine jezikom novog veka prisutno tokom svih besedi u nekom obliku, bitno je uočiti da je po svojoj suštini ono maltene identično onom davnašnjem shvatanju važnosti polisa kao mesta koje daruje precima, pa onda i nama sāmima, mesto sa koga potičemo i sa koga možemo najbolje da se razvijamo. Istina, Viko se najpre obraća italijanskoj naciji, u pozadini imajući jaku hrišćansku svest i stoga kulturno nasleđe koje vezuje njegovu zemlju i ovu religiju. No, bez obzira što na jednom mestu tvrdi da će se čovek jedne države i kulture uvek najbolje osećati među svojim sunarodnicima, što smatra da se najbolje može videti ako se oni susretnu u nekoj drugoj zemlji, gde najednom počinje da prevladava prijateljska atmosfera, čak i ako se nisu poznavali ili imali neprijateljske odnose u domovini, Viko propagira ono što je uvek u klasičnom duhu humanističkog obrazovanja, a to je ono znanje koje uvek mora da počiva na principijelnim, univerzalnim osnovama i važi za svakog ko bi se želeo nazvati slobodnim čovekom (otuda i *artes liberales*). Tako u domenu iste besede postoji osvrt na finese koje su kao oaza dobre istorijske analize za poduhvat kojim se trenutno bavimo. Naime, citirajući mesto iz Platonovog *Alkibijada*, autor govori o svetogrđu onih koji su razdvojili uvek simetričan odnos „korisnog” od „časnog”, što se vidi kroz težnju za ostvarenjem čisto materijalnih dobara koja se po ovom kriterijumu odvajaju od duhovnih napora. Ali,

⁷ Na ovakvim mestima dovoljno je ponovo se setiti problema indukcije, puta dolaženja do teorije, fajerabendovske kritike nauke, pa i Kuna, Laudana, Lakatoša u međusobnom previranju kako teku istraživanja i kumulacija znanja u nauci, da bismo videli probleme koji zapravo ne puno manje postoje i u prirodno-tehnološkim naukama.

da bi se ovi ideali uopšte i ostvarili, potreban je i častan karakter koji se stiče upravo kroz što više slušanja, čitanja, analiziranja, meditiranja, pisanja (Vico, 1993, p. 102). Ako stanemo ovde, pokazujemo ciklus dolaska do časnog karaktera i potrebu za izučavanjem slobodnih veština u globalu.

Ipak, volela bih da baš od govora o odnosu korisnog i časnog pređem na možda najinteresantniju od šest, V besedu. U njoj Viko govori o tadašnjem dugom sporu oko toga da li je umeće u humanistike⁸ veće od vojnog umeća ako se sve posmatra iz ugla uređenja države. Iz besede je jasno da većina stavova preteže u korist vojnih veština, međutim, Vikoov stav je jasno u suprotnom taboru. Interesantno je da je objašnjenje vrlo jednostavno. Ako su ratovi načinili države kakve poznajemo, a one unutar sebe ne počivaju na prostom zgrtanju dobara, već osmišljavanju tih dobara nekim intrinzičnim moralnim i sveopšte kulturnim ciljevima, onda ratove moraju voditi oni koji to razumeju. Zbog toga Viko i razlikuje Atilu od Ksenofona, čisto varvarstvo i praznu razaračku i zgrtalačku moć od rata koji nastaje zbog poremećenih uslova dobrog i pravednog života (poput raskinutog saveza, pogaženog obećanja između dve zemlje) (Vico, 1993, p. 113). I dok se čini da vođen blic pogledom na istoriju ratovanja Viko ima romantizovan pogled na ove situacije čovečanstva, istina ostaje na strani ljudskih kvaliteta koji treba da prosijavaju i u najnepoželjnijim momentima poput pomenutih. Zato smatra da dobar vođa mora da dobro poznaje istoriju, ali i vrline koje će biti pandan besu, želji da se neprijatelj sravni do istrebljenja⁹, nepokolebljivost, čvrstinu, ali i dostupnost vojnicima u svojim trupama. Ovime Viko opravdava svoju tvrdnju da se u temelju rata mora nalaziti pravda.

Dug izvod

Pređašnja priča u kojoj se vojna veština može iz jednog ugla uzeti kao najveći praxis kreiranja i održanja onog građanskog, takođe se može proširiti i na generalno gledište o tome kako shvatiti *delanje*. Ideal rada u smislu neposredne aktivnosti i direktno i instantno vidljivih rezultata nešto je što perpetualno vidi svoje „svitanje” i svoj „suton” pri razmatranju. Da bismo razjasnili to, potrebno je malo šire obrazloženje.

Suton ovog delatnog ideala čoveka možda je najbolje sumiran kroz vanvremenskog Fausta. Ovaj tragični erudita uz svog demonskog saputnika prelazi

⁸ U engleskom tekstu se za ovu sintagmu naizmenično upotrebljavaju *literary arts* i *letters*. Iako se prevod van konteksta odnosi na književnost, retoriku, i sl. ovde u duhu teksta biram ponovo prevod *humanistika*, *humanističke nauke*, kako aluzija kroz celokupno delo ide uvek u korist raznim veštinama iz ovog domena.

⁹ Da Viko dobro razume kako kulturna baština funkcionise pokazuje i mesto na kome kaže: „Ako oni humanistički neobrazovni narodi žele da pokore one koji su od njih više obrazovani, da bi osigurali vladavinu moraju ili da savladaju umetnosti i veštine zajedno sa pokorenima, ili da unište te umetnosti i veštine” (Vico, 1993, p. 119).

Vidljivo je da se ovi principi mogu primeniti i unutar jednog naroda, što znači da je duhovna podela među ljudima faktor koji će uvek više igrati glavnu ulogu.

narastajući spektar sopstvenih ambicija, na samom početku želeći da spozna tajni princip sveta, do toga da umire u osvajačkim naporima zidanja neke njegove Vavilonske kule kao simbola (samo)osvajanja, ovoga puta u vidu ekonomsko-industrijskog napretka¹⁰. Gete sluti dolazak novog (kapitalističkog) poretka, ne sluteći koliko je bio u pravu. Faust umire u iluziji velike slobode, gde ga prvog smrtnog trena preuzimaju ruke mitskih lemura, istih onih koji su mu na Mefistovo naređenje iza leđa iskopali grob, dok se on sladio u iluziji da je Mefisto po komandi doveo dodatne radnike koji će pomoći ubrzanje izgradnje grada (Ross, 2011). Setimo se da je Faust u poslednjem delu knjige već star i, opet isuviše simbolično, slep. Ali na samom početku dela, sedeći u kabinetu na uskršnje večerje, Faust u jednom drugom tonu pominje slepilo, ono duha, od koga tada ne pati:

„Pisano stoji: ‚Reč beše u početku!‘ [das Wort]
Evo, već zapeh tu, na prvom retku!
Ja reč toliko ne mogu da cenim,
moram to drugim da zamenim,
ako se zbilja duh u mene slio.
Nek piše: ‚U početku um je bio.‘ [der Sinn]
O prvoj vrsti porazmisli lepo,
ne daj da pero hita slepo!
Da l’ zbilja um sve stvaraše i tkaše?
‚Snaga u samom početku bejaše!‘
Al’ već dok ovo pišem svest me prati
da ne smem ni na tom rešenju stati.
Duh pomaže mi! Vidim! Pišem smelo
i mirno: ‚U početku beše delo!‘” [die Tat] (Gete, 2016)

Od reči, preko uma i snage, do dela, neki autori koji takođe izdvajaju ovu poznatu strofu misle da je Geteova namera pri Faustovom određenju dela kao početka stvaranja ovde bila aluzija i suprotstavljanje Fihteu koji u političkim viđenjima kulminira u jednom kolektivističkom duhu (Ross, 2011), govoreći da je aktivnost najviši poziv čoveka, koji se pritom jedino ostvaruje kao deo kolektiva, bez njega ne noseći nikakvu vrednost (Ross, 2011)¹¹. Ali da li o ovakvoj aktivnosti i radu koji pred narastućom ambicijom postaje sam sebi svrha govore antički filozofi i oni moderniji, poput Vikoa?

Svitanje leži upravo u tome što pretenzije za delatnošću koja se ne završava na pukom praxis-u i nedefinisanim stremljenju, koje bi ultimativno vodilo nekakvoj „neurozi ambicije”, uvek imaju svoju pravu svrhu. Kada govorim o tome, prvenstveno mislim na tradiciju imanja *telosa*, najotvrenije utvrđenog sa Aristotelom. U Vikoovoj filozofiji to se, kao što je rečeno, može pratiti kroz celu ideju humanističkog obrazovanja koje uzima celinu pojedinačnog i zajedničkog života, a vrlo precizno se o tome

¹⁰ Uvođenje papirnog novca, preuzimanje kopna od mora i izgradnja gradova.

¹¹ Zanimljivo je Rosovo poređenje: „Kasni Fihte, pogotovo onaj koji se pojavljuje u njegovim političkim spisima, moja je *bête noire*.”

izražava pisac predgovora *O humanističkom obrazovanju*: „Znanje stvari ljudskih i božanski je samospoznanje, a svo samospoznanje ima za svoj cilj znanje kako dobro živeti. [...] Jednom kada se odustane od humanističkog ideala samospoznanja ne može biti prave težnje ka filozofiji morala. Etika postaje ili *metaetika*, čisto teorijski poduhvat, ili primenjena, svedena na diskusiju o specifičnim problemima vezanim za pojedine oblasti društva. Humanistička koncepcija moralne filozofije je izgubljena jer je izgubljen pojam razboritog zajedno sa mudročću ili *sapienti*-om, koji su zamenjeni metodološkom koncepcijom ljudskog znanja” (Verene, 1993, p. 9,10). Vrlo sličnom stvari bavi se i Alister Mekintajer u *Traganju za vrlinom* kada kritikuje prosvetitljestvo koje lišava telosa, prebacujući osnovu moralnosti na individu, zbog čega i samo delo kreće kritikom emotivizma kao (nus)pojave takvog uređenja. Tu onda, naročito pri povratku Aristotelu, još jasnije možemo da sagledamo zbog čega se i na koji način kroz predašnju istoriju insistiralo na zajednici kao nosiocu svrhovitosti.

Vikoova težnja koja je možda srednja tačka između skretanja u praznu spekulaciju, s jedne, i izbegavanje faustovske težnje, s druge strane, možda je njegov pojam *verum factum*. Cilj ovog poduhvata bilo je nošenje sa Dekartovim „geometrijskim metodom” koji je težio nesumnjivosti i jasnosti prikazivanja nekog rezultata, a počivao je na opažanju. Iako je popularnost i prekretnica dekartovske misli poznata, Viko je uvideo njenu problematičnost za pitanja od društvenog značaja. To se moglo utvrditi i negativnim pristupom, kada se osvrnemo na to zašto je Dekartov pristup bio uspešniji u prirodnim naukama. Vikoova analiza je zato eskalirala do najvišeg nivoa, a to je pitanje skepticizma, koje je *Cogitom* trebalo da bude makar stavljeno u zgrade. Ipak, Dekartov oponent je smatrao da ovaj princip tu ne pomaže, jer nema nikakvog kvalitativnog određenja postojanja, pošto se o njemu jedino može nešto reći dok ukazujemo na ono što činimo.

Iako je govor o ova dva gledišta nešto podložno dubljoj analizi za koju ovde nema mesta, ono što čini jasnijim Vikoova stremljenja može se videti ako se uporedi njegov govor o istinitosti (*il vero-scienza*) i izvesnosti (*il certo-conscienza*). Naime, istinitost se uvek odnosi na nauku koja mora da počiva na tipu principijelne univerzalnosti, koja se sadržinski mora kombinovati sa proučavanjem fenomena ljudske kulture, što je domen izvesnosti, odnosno svesnosti, u koju najšire rečeno spadaju jezik, običaji, ponašanje pojedinaca itd. On ove uloge raspodeljuje filozofiji i filologiji, težeći da ih drži u neprekidnoj dinamici.

Ova tenzija je možda osveščena u Vikou kao jednom od autora koji govore o tom fenomenu, ali njena sveprisutnost tiče se i usko i široko teme kritičkog mišljenja. U najdaljem domenu, o njoj se može govoriti na visokom nivou analize poput pitanja značenja aktivnosti kroz istoriju, ali u užem, neposrednijem i svakodnevnom nivou reč je o traženju **mesta** kao povezanosti svih naših saznanja, a to se može jedino kroz obrazovanje, od što ranijih dana. I dok je detinjstvo stvar slika i učenja kroz neposredne primere, doba zrelosti karakteriše razumsko osveščivanje naučenog, nužno pozivajući na nova učenja, dalje ka apstraktnijim sferama¹². Kada nastupi vreme za bavljenje prvim principima i odnosima konačnog i beskonačnog, vreme je i za analo-

¹² V. VI besedu.

gno vraćanje sa klasično metafizičkih pitanja na ista iz domena obrazovanja. Na ovim nivoima ono i te kako gubi čvrste činjeničke okvire u kojima se prima na školskom uzrastu, zahtevajući finese razmišljanja koje su upravo verovatne na način koje Viko prepoznaje kritikujući Dekarta, a istovremeno zahtevaju i izoštravanje misaonih napora na slobodan način o kome govori Sokrat pominjući Periklove sinove. Bez ovih uvida, govor o bilo kakvim „principima, istinama, izvesnosti, univerzalnosti, partikularnosti” prazan je. Kroz dinamičnu tenziju nepuštanja uvida ovih komplementarnih polarnosti kritičko mišljenje se i konstantno formira. Bez njega se može živeti. Barem u nekom smislu reći. Ali se ne može govoriti o onom psihološkom aspektu **vremena**. Njega na određen način anticipira još Avgustin (Quinn, 1992, p. 183) i implicitno se može iščitati iz njegovih *Ispovesti*. Možda ga najpreciznije formuliše Hajdeger, kao *autentično egzistiranje*, govoreći time o bivstvovanju koje je osvešćeno. To bi značilo da takvo bivstvovanje prekida linearni protok fizičkog vremena pitajući se o samom sebi. Jedino tada, ono je vredno življenja, prekidajući taj zadati tok u kome smo, redefinišući sada vreme kao ono vreme dokoličarenja koje je uvek produktivno i nikada dosadno, nikada *gubljenje vremena*.

„Izvesno je da oni koji misle da je mudrost lenčarenje ovu nisu razumeli. [...] Zašto su onda mudri zaludni¹³? Da bi bili temeljno pripremljeni kada dođe vreme za to. Iz istog razloga su i marljivi, da bi živote proveli promišljeno. Jer za njih nema većeg dobra do posvećivanja života zajedničkom dobru” (Vico, 1993, p. 112).

Vrlo je verovatno da će čitaocu poslednja rečenica citata biti najdiskutabilnija, imajući u vidu poredak savremenog sveta, koji se s jedne strane promenio u shvatanju „zajedničkog dobra”, a tom istom linijom u nekom trenutku i postavio rastuću potrebu za preispitivanjem i redefinisanjem mesta obrazovanja. Ovaj rad bio je pokušaj jedne „test” analize nekadašnjih koncepcija u vidu njihovog izdržavanja težine vremena i kroz njih povezivanje sadašnjih sa prošlim problemima, otkrivajući tako najpre problem upuštanja u promišljanje, a odatle i primer uzroka jaza između „teorije” i „prakse” koji se upravo kroz retrogradnu analizu može osvestiti, pokazujući da se kroz ne tako teško promišljanje dolazi do toga da ovo uvek treba da bude kvazijaz. U tom smislu, smatram da su ponuđene perspektive odolele problemu trajanja i pokazale da kroz pitanja kojima se bave i na način kojima se njima bave funkcionišu na temeljnom uzročnom nivou.

Literatura

Gete, J. V. fon (2016). *Faust*. Beograd–Podgorica: Nova knjiga.

Deretić, I. (2012). Mit o poreklu i nastanku čoveka u dijalogu *Protagora*. *Theoria*, 4, 77–90.

Platon. (1968). *Protagora*. Beograd: Kultura.

(1979). *Teetet*. Zagreb: Naprijed.

Perseus digital library, za sve starogrčke navode: <www.perseus.tufts.edu>, 27.02.2019.

¹³ Prevod reči *idleness* i *idle* je namerno u formi *lenčarenja* i *zaludnosti*, da bi se dočarao spektar provlačenja termina za *dokolicu*, koji su često u zdravorazumskoj misli na granici pozitivnog i negativnog značenja.

- Quinn, J. M. (1992). Four faces of time in St. Augustine. *Recherches Augustiniennes et Patristiques*, 26, 181–231.
- Ross, G. (2011). That shine of heavenly light. *Philosophy now*, 85, <https://philosophynow.org/issues/85/That_Shine_of_Heavenly_Light>, 27.02.2019.
- Vico, G. (1993). *On humanistic education*. Ithaca: Cornell University Press.

PHILOSOPHICAL REMINDERS: FROM *SHOLE* TO THE RADICAL PRAXIS

Abstract: The paper represents examination of how we conceptualise time through the ancient notion of *skholé*. This leads to a twofold inquiry: one concerning the status of critical thinking, and the other concerning the gap produced by the tendency towards the activity *per se* and experimentally founded knowledge, primarily characteristic of the natural and technical sciences, as opposed to the humanistic ones. With this, the domain of humanistic education significance opens, and primarily so through Giambattista Vico's view of it. The conclusion itself concerns a summary of all instances that stemmed from *skholé* as *having time for*. What follows from that is a closer explanation of the general humanistic idea as the main frame for the global deliberation of all individual and collective questions of substantial value.

Key words: *skholé*, time, critical thinking, humanistic education, Vico.

O NEKOHERENTNOJ TEORIJI TERMINA U DOMAĆIM UDŽBENICIMA IZ LOGIKE

Rezime: U domaćim udžbenicima logike, autora Gaje Petrovića i Mihajla Markovića, koji se još uvek koriste za ovaj srednjoškolski predmet iako su stari preko pedeset godina, centralno mesto zauzima tradicionalna, silogistička logika. Ne ulazeći u važne probleme vezane za adekvatnost udžbenika čija je glavna tema nešto što je prevaziđeno i od malog značaja za savremenu logiku, u ovom radu ukazujem na nedoslednost i nekoherentnost u teorijama pojma (odnosno termina), kakve imamo u ovim udžbenicima. Nastojacu da pokažem da ovi autori, baveći se različitim temama unutar teorije pojmova (određenjem pojma, određenjem sadržaja i obima pojma, te odnosima između pojmova) prihvataju, od teme do teme, različita i međusobno isključiva teorijska određenja. Povrh toga, pomenute teorije obeležene su raznim nepreciznostima, nejasnoćama i neprincipijelnim podelama kakve jedan udžbenik (a posebno onaj za ovako precizan i egzaktan predmet) ne bi trebalo da sadrži.

Ključne reči: logika, silogizam, pojam, termin, ekstenzija, kategorije.

1. Uvod

Dva su poznata udžbenika po kojima se, poslednjih šezdesetak godina, predavala logika (najpre) u srednjim školama bivše Jugoslavije, a potom u gimnazijama Srbije i nekih bivših jugoslovenskih republika (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora). U pitanju su udžbenici: *Logika za III razred* autora Mihaila Markovića (nadalje ću ovaj udžbenik označavati sa MM), i *Logika* Gaja Petrovića (nadalje GP).² Odluke i preporuke nadležnog ministarstva su se kroz vreme menjale, ali u trenutku u kojem nastaje ovaj tekst jedini preporučeni (štaviše, *jedini akreditovani*) udžbenik za nastavu logike u Srbiji je MM.³

U ovom radu, baviću se analizom tih dvaju udžbenika, i to pre svega jednim njihovim važnim delom: teorijom pojmova. Cilj mi je da pokažem kako je ta teorija (koja je osnova za dalji kurs iz silogistike koji ova dva udžbenika sadrže) nekohe-

¹ milan.jovanovic@filozofski.rs

² Ovi udžbenici, prvi put izdati 1956. (MM) i 1964. (GP), doživeli su mnogo izdanja. Stranice će nadalje biti navođenje prema sledećim izdanjima: M. Marković, *Logika za III razred gimnazije*, ZUNS 2018; G. Petrović, *Logika*, ZUNS 2011. Ponešto o razlikama između izdanja biće rečeno kasnije.

³ Odluka o akreditovanim udžbenicima može se naći na stranici Ministarstva prosvete i nauke: (<http://www.mpn.gov.rs/udzbenici/>). Na 61. stranici dokumenta o udžbenicima za opšteobrazovne predmete u gimnazijama i srednjim stručnim školama je udžbenik iz logike).

rentna i u tom smislu zaista problematična kao uvod u silogističku logiku. Pre toga, osvrnuću se na neke načelnije propuste i slabosti ovih udžbenika, kako bi se stekla jasnija slika o dubini problema povezanih sa ovim srednjoškolskim predmetom i nastavom na njemu.

2. Neki opštiji problemi

Verovatno najopštija zamerka koja se može uputiti pomenutim udžbenicima je problem sa samom koncepcijom tih udžbenika. Iako se koncepcijski ne preklapaju do kraja, oba udžbenika puno polažu na tradicionalnu logiku (ako ne i na *istoriju logike*), te su njihovi veliki delovi posvećeni tim temama, što je u sažetoj i konciznoj formi (kakva je obavezna za srednjoškolski udžbenik) nužno uzelo mesto nekim drugim, iz perspektive sadašnjeg trenutka i sadašnjeg stanja u logici, daleko važnijim temama. Povrh toga, autori ovih udžbenika – pod uticajem nekih jakih ideoloških i filozofskih pretpostavki doba u kojem su živeli – logiku vide tako da ona u sebe uključuje i teme iz teorije značenja, filozofske i naučne metodologije kao i neke teme iz psihologije.

Sa takvom koncepcijom u skladu je i trenutno važeći plan i program za ovaj srednjoškolski predmet.⁴ Upravo se tim povodom poslednjih godina pvela debata o adekvatnosti tog programa i o eventualnim promenama.⁵ Ne ulazeći u sâm predmet spora (koji se tiče i obrazovnih ciljeva našeg školstva, kao i drugih obrazovnih, pedagoških, metodičkih pa i didaktičkih pitanja), mislim da nema dileme da je takav pristup logici bio neuobičajen i arhaičan čak i za vreme kada su udžbenici pisani, a kamoli pet ili šest decenija kasnije.

Još jedan važan problem, koji se tiče udžbenika a u vezi je s obrazovnim programom, jeste problem promena i redakcija ovih knjiga kroz njihova različita izdanja. U tim izmenama desilo se to da je, na primer, *Logika* Mihaila Markovića u nekim svojim ranijim izdanjima,⁶ sadržala i deo pod naslovom „Formalizacija mišljenja“ (Marković 1972: 84–135). Unutar tog poglavlja su se nalazila potpoglavlja zamišljena kao sažeti uvodi u Bulovu algebru, iskaznu i predikatsku logiku, zajedno sa nekim metateorijskim razmatranjima. Taj deo, koji je (iako vrlo sažet) verovatno najznačajniji odeljak te knjige sa stanovišta savremene logike, nije, međutim, ostao u toj knjizi, već je nekim kasnijim redakcijama gotovo sasvim izbačen. Jedan mali deo iskazne logike je pridodat poglavlju o složenim iskazima i logičkim veznicima (MM 46–53).

Neke, pak, promene u udžbeniku nisu bile tematskog karaktera u uobičajenom smislu, već su se otvoreno ticale ideoloških korekcija. Tako su iz ovih dvaju logičkih

⁴ Nastavni plan i program za logiku može se pronaći na ovoj stranici Zavoda za unapređenje obrazovanja: <http://zuov.gov.rs/nastavni-planovi-i-programi/>.

⁵ U toj polemici zastupnici suprotnih strana bili su Kosta Došen, profesor Univerziteta u Beogradu, i Suzana Spasić profesorka filozofije u Četvrtoj beogradskoj gimnaziji. Uputi ka javno dostupnim sadržajima iz te javne polemike nalaze se u okviru literature.

⁶ Od izdanja u koja sam imao uvid to je slučaj sa „sedmim dopunjenim izdanjem“ iz 1972. godine. Vid. Marković 1972.

udžbenika 90-tih godina prošlog veka urednici ne samo uklonili poglavlja u kojima se govori o dijalektičkoj metodi, već su ovde-onde korigovali primere koji su bili *politički neprihvatljivi*. Korekcije su bile do te mere mehaničke, nestručne i bez uzimanja relevantnog tematskog okvira u obzir, da su ti novi i korigovani primeri prestali da budu primeri za nameravano teorijsko tvrđenje.⁷

Ipak, najpoznatiji i filozofski najrelevantniji problemi ovih udžbenika tiču se direktno pozicije prema kojoj je logika shvaćena kao nekakva metateorija o saznanju, ili *opšta saznajna teorija*, koja ima da se bavi uslovima i metodama saznanja *istine*. Zbog takvog pogleda na logiku, autori pomenutih knjiga odstupali su od, i tada i sada, podrazumevanog shvatanja logike (kao formalne discipline o dedukcijama) u dva važna aspekta: (1) u tome što se nisu libili da određene elemente logike (njihovim rečima: pojam, sud i zaključak) posmatraju mentalistički i kognitivistički; (2) kao i u tome što je njihovo bavljenje raznim, makar i načelno logičkim, temama po svojoj prirodi *sadržinski* orijentisano.

Iz razloga vezanih za prvu navedenu stavku, u ovim udžbenicima se govori daleko više o pojmovima nego o terminima, te se pojam eksplicitno određuje kao *misao* o biti ili o suštinskim karakteristikama predmeta, uz suptilno dodavanje da je tu ipak po sredi nešto *društveno* što nadilazi subjektivnost. Povodom ovog pitanja, situacija je značajno bolja u GP, gde postoji svest o ovom problemu, pa se primedba za psihologizam čak i direktno adresira na nekim mestima. Ipak, oba autora obrađuju i teme kao što su *obrazovanje pojmovna* i *razvoj pojma* (GP 119–131; MM: 23–24, 25–26).⁸

Poseban problem, povezan sa drugom gore navedenom stavkom, predstavljaju poglavlja u kojima autori raspravljaju o *vrstama pojmovna*. Kao kriterijumi tu se javljaju najpre oni nesumnjivo *sadržinski*: *predmet misli, pozitivnost, konkretnost, jasnoća*. Ne samo da su ti kriterijumi i takve podele problematični kada je u pitanju njihov pravi značaj za logiku kao formalnu disciplinu, već su oni problem za jedan logički udžbenik i u načelu, budući da su loše definisani, teško primenljivi i takvi da rezultiraju brojnim nepreciznostima, relativnostima i arbitrarnostima. Šta za jedan pojam znači da je nejasan? Da li je to svojstvo samog pojma ili onoga na šta se odnosi, ili možda našeg saznanja? Slično tome: kada je neki pojam negativan, na osnovu kojih *intrinzičnih* svojstava same misli ili predmeta na koje se odnosi?

Stvari su možda još zamršenije kada se okrenemo ostalim kriterijumima, kao što su na primer *opštost* i *kvantifikovanost*. I sami autori priznaju da je kriterijum

⁷ Tema ideološke redakcije udžbenika iz logike je zaista interesantna. Zbog vremena u kojem su nastale ove knjige su u svojim prvim izdanjima sadržale primere u vezi sa komunizmom, samoupravnim društvom i slično – budući da su to bila učenička opšta znanja na kojima se moglo lako demonstrirati nešto iz logike. U nekim kasnijim vremenima, ipak, ti primeri postali su *nezgodni*, pa su sklanjani na zaista nestručan način. Ja se, međutim, neću time baviti ovde.

⁸ Švob apostrofira GP kao prvi domaći udžbenik (u službenoj upotrebi, bilo na fakultetu ili u školi) u kojem se raskrstilo sa psihologizmom (Vid. Švob 2008: 44-45). Iako u prilog tome ide i komentar koji sam iznad pomenuo, to ipak na mnogim mestima u udžbeniku deluje manje ubedljivo, počevši od samog određenja logike, preko određenja pojma, i dalje. Iako postoji eksplicitan stav o formalnom karakteru logike i deklarativno udaljavanje od psiholoških i kognitivnih tumačenja logičkih entiteta, knjiga sadrži brojne potpuno *sadržinske* analize, posebno u delu o pojmovima.

opštosti otvoreno relativan, te se nameće pitanje kako on može biti korišćen da dà fiksirane vrste (a u tim se poglavljima autori upravo time bave). Neki pojam je, tipično, opštiji u odnosu na neke, ali i poseban u odnosu na neke druge pojmove. Kojoj vrsti on pripada: opštim ili posebnim pojmovima? S druge strane, kvantifikovanost je naprosto nedopustivo posmatrati kao svojstvo pojma, imajući u vidu ne neku savremenu logiku, već i samu silogistiku u kojoj je iskaz određen kao *kvantifikovan odnos između dva pojma*, te se kvantifikator javlja kao element iskaza, tj. kao određenje odnosa tvrđenog u njemu, a ne kao element samih pojmova.

3. Određenje pojma

Primedbe navedene iznad su većim delom poznate, i svakako ne treba potceniti njihov značaj. Ipak, moj glavni cilj u ovom radu je da pokažem da, čak i ako ostavimo te primedbe po strani i zajedno sa autorima pretpostavimo da je ovakav pristup logici u redu, ipak u samom njihovom pristupu postoji jedna duboka protivurečnost. Ona se nalazi u teoriji pojma koju ovi autori izlažu zarad prikaza silogističke logike, te je ta inkoherentnost takoreći inherentna njihovoj silogističkoj logici. Problem je, dakle, *unutrašnji* i ne tiče se ni ranijih primedbi o tematskom okviru udžbenika, niti onih o psihologističkom stanovištu koje se u njima zauzima. U tom smislu ova najavljena primedba neposredniji je i direktniji problem za ove udžbenike. Okrenimo se stoga toj novoj temi.

Pojam je, kao što je rečeno, u našim udžbenicima određen mentalistički – kao nekakva misao. Međutim, važno je primetiti da je on pored toga određen i šire nego što se to obično čini u knjigama koje se bave tradicionalnom logikom. Naime, u MM i GP kao primeri pojmovi figuriraju kako termini koji upućuju na (pojmove koji se odnose na) predmete, tako i termini/pojmovi koji upućuju na svojstva, odnose, položaj i vreme. Tako se, na primer, u tim knjigama mogu naći pojmovi: *plavo, crveno* (MM 23), *nebijel, totalno netaleantiran* (GP 32), ali i *pokraj i prije* (GP 24). Ovo šire određenje pojma, filozofskim rečnikom rečeno, podrazumeva da pojam može biti ne samo vezan za prvu Aristotelovu kategoriju, već i za ostale kategorije.

U mnogim drugim udžbenicima se pojam, a sledstveno i termin, određuje uže – kao konvencionalno određen skup entiteta (označen terminom). Termini se tu isključivo imenice, imeničke sintagme i deskriptivne fraze (tek ponekad, i uz ograde, i imenski pridevi, a nikada: glagoli, neimenski pridevi, priloz i predlozi) tako da su i pojmovi označeni njima vezani isključivo za prvu kategoriju, kategoriju supstancije (odnosno, bivstva).⁹ U udžbenicima sa ovim užim određenjem, tipično je prisutan i

⁹ Ovo određenje prihvaćeno je krajnje dosledno u *Kratkom uvodu u logiku* (Harli 2000), a u načelu i u *Uvodu u logiku i naučni metod* (Koen i Nejgel, 2006), gde prominentno mesto zauzimaju primeri sa: filozofima, Sokratom, čistačima ulica i siromašnim pojedincima, iako postoje i primeri sa imenskim pridevom na mestu drugog termina (lep, pakostan, otrovne...). I jedno i drugo je, ipak, svojstveno tom užem određenju, iako ću se ja u svom tumačenju užeg određenja držati isključivo imenica, imeničkih sintagma i deskriptivnih fraza.

jedan pomoćni manevar: supstancijalizacija ili poimeničenje.¹⁰ Razlog tome je očuvanje aristotelovskog određenja iskaza kao odnosa između dva pojma, čak i za one kategoričke iskaze u kojima na mestu predikata imamo reč koja nije imenica (kao što je to slučaj u: „sve ptice lete“). Tada pomoću stupstancijalizacije reč na mestu predikata, u našem primeru: „lete“, posmatramo kao skraćeni zapis za „bića koja lete“ ili „ono što leti“ pa taj iskaz posmatramo kao ekonomičniju varijantu iskaza: „sve ptice su bića koja lete / sve ptice su ono što leti“.¹¹

U ovom trenutku, nekome ko se nije puno zanimao za problem kategorija unutar tradicionalne logike, oba pristupa mogu izgledati međusobno prilično slična. Jedan dopušta sve kategorije i na neki način ostaje bliži običnom jeziku, drugi dopušta samo prvu, ali daje manevar kako da se prenebregne problem sa ostalim kategorijama. Ipak, ostala važna određenje unutar teorije pojma povezana su s ovim određenjem i u tome se krije problem za pristup prisutan u udžbenicima.

4. Određenje obima pojma

Iako možda ima prostora za polemiku kako je sâm Aristotel u *Organonu* video silogistiku (budući da u mnogim delovima govori iz intenzionalne perspektive), nema dileme da još od srednjeg veka nju izučavamo kao ekstenzionalnu logiku. Centralni pojam u analizi validnosti silogizama (i u ovim udžbenicima i inače) jeste *distribuiranost* (tj. razdeljenost) pojma (tj. termina), koja se direktno tiče posmatranja pojma kao skupa ili klase individua, što odlično ukazuje na ekstenzionalno usmerenje te logičke teorije.

S tim u vezi, od posebnog je značaja za teoriju pojma koja treba da služi kao osnova za silogistiku, precizno odrediti ekstenziju termina, tj. *obim* pojma. Evo nekoliko određenja tog značajnog termina u analiziranim udžbenicima:

E_1 : Obim pojma je skup pojedinačnih slučajeva na koje se jedan pojam odnosi (MM 26).

E_2 : Denotacija je područje predmeta označenih datim terminom (MM 27).

E_3 : Skup svih pojedinačnih predmeta na koje se odnosi neki pojam možemo nazvati njegovim dosegom (GP 21).

Prvo određenje (E_1) nepotpuno je, budući da ni u samom određenju ni van njega nije opisano šta se tačno podrazumeva pod „slučajem“ o kojem se tu govori.

¹⁰ U duhu radikalnog razlikovanja pojma i termina, verovatno je moguće povući razliku i između supstancijalizacije i poimeničenja, te prvi proces povezati sa pojmovima a drugi sa samim rečima, odnosno terminima. Ostavljajući tu brigu po strani, trebalo bi svakako imati u vidu da se poimeničenje ovde koristi za specifičan proces (proces pravljenja imeničkih sintagma i deskriptivnih fraza od glagola, prideva, priloga i predloga) i da nije identičan onom morfološkom procesu koji se u filologiji ponekad naziva istim imenom.

¹¹ Kratak opis ove procedure dat je *Uvodu u logiku i naučni metod* (Koen i Nejgel 2006: 65–66). Detaljna analiza i problematizacija supstancijalizacije može se naći na više mesta u: Tugendhat i Wolf, 2000.

Situacija je tek malo bolja sa određenjem denotacije.¹² To određenje informativno je i korektno u onoj meri u kojoj je slično poslednjem navedenom određenju (E_3).¹³ Iz ta dva određenja jasno je da ekstenzija termina (odnosno obim pojma) shvaćena kao izvestan skup, i to skup individua, pojedinačnih predmeta, na koje se dati termin odnosi, tj. koji se pod datim *pojmom misle*.

Međutim, to otvara ozbiljan problem za teoriju, jer dolazi u sukob sa određenjem pojma kakvo ona podrazumeva. Naime, ako je pojam određen kako jeste, ako je obim pojma određen kako jeste – šta je onda obim nesupstancijalnih pojmova kao što su: umiljato, crno, od juče, veće, starije, između... ?

Budući da nijedan od pojmova datih gore nije supstancijalan, jasno je da se oni ne odnose direktno na predmete, već pre na izvrsne osobine, odnose, položaj, vreme itd. Stoga, iako svi oni jesu pojmovi po širem određenju pojma koje je usvojeno u udžbenicima, pitanje *pojedinačnih predmeta* na koje se odnose vrlo je problematično.

Postoji jedno lako rešenje, a u vezi sa pominjanom supstancijalizacijom. Neko bi mogao zastupati gledište da je ipak jasno koji su to predmeti deo obima ovih problematičnih pojmova, insistirajući pritom da mi pod svakim od ovih pojmova možemo misliti *i na* predmete na koje ih primenjujemo. Tako pod *umiljatim* mi možemo podrazumevati neko umiljato štene, neku drugu životinju – jednom rečju, sve *ono što je umiljato*. Slično i za ostale navedene pojmove.

Iako ovaj manevar može delovati ubedljivo, upravo je problem u tome što *nije slično* za sve ostale pojmove. Već sa pojmovima koji predstavljaju odnose imamo problem koji nije moguće rešiti. Naime, kako razumeti ekstenziju termina „veći“? Koje su to individue ili slučajevi koji će se naći u tom skupu, čak i ako ga razumemo kao skup *onog što je veće*. Kao što ovaj poslednji zapis deluje sintaktički nepotpuno, tako i sama ideja deluje nekompletno i neizvodljivo. Rešenje kako se odnosi (tj. relacije *arnosti 2* ili više) mogu odrediti ekstenzionalno poznato je savremenoj logici,¹⁴ ali nije u skladu sa idejom *obima pojma* kao *skupa pojedinačnih predmeta*. Zbog svega toga, nije moguće istovremeno imati takvo određenje pojma i takvo određenje obima pojma kakve ovi autori žele u svojim teorijama.

Rešenje ovog problema moguće je, u načelu, dati na dva načina. Može se odustati od pomenutog šireg određenja pojma i tako izbegnuti nekoherentnost

¹² Zanimljivo je da Marković uopšte ne eksplicira odnos *denotacije termina* i *obima pojma*, već određenje denotacije dodaje u svoj tekst (zajedno sa određenjem konotacije) bezmalo kao novu i potpuno nezavisnu temu, na kraju odeljka, bez ijedne kvalifikacije o tome u kakvoj je to vezi sa prethodno izrečenim (v. MM 27).

¹³ Gajo Petrović koristi termin „doseg pojma“ sa jasnom namerom da njime pokrije ono što se obično podrazumeva pod ekstenzijom termina. Uz njega on preskriptivno definiše i pojam opsega, koji iako zvuči kao da jeste ipak nije ni od kakve koristi za analizu ekstenzije (v. GP 21).

¹⁴ Za upoznavanje sa ovim rešenjem može poslužiti bilo koji udžbenik savremene logike. Npr. vid. Bergman et al., 2008: 443–457; Smith, 2003: 250–259. i Došen, 2013: 69–74. Ovakva analiza relativno je jednostavna i nadovezuje se na gradivo o skupovima i Dekartovom proizvodu koje su učenici trećeg razreda već savladali u okviru matematike. S druge strane, takva analiza važna je i primenljiva u raznim oblastima (informatika, lingvistika, sama matematika...) te je šteta što su učenici uskraćeni za taj teorijski manevar tokom izučavanja logike.

u teoriji, ili se može odustati od određenja obima pojma kakvo smo predstavili gore. Ipak, nije najjasnije kako bi ovo drugo bilo praktično izvodljivo. Kao što je već rečeno, silogistika se suštinski oslanja na ekstenzionalnu analizu, to je čak i u pomenutim udžbenicima (kasnije) vrlo eksplicitno zastupano. Zbog toga je jedini dostupni manevar da se određenje toga šta je pojam promeni, te da se (u skladu sa velikom većinom silogističkih udžbenika) pojam odredi uže, tako da podrazumeva samo supstancijalne pojmove, a da među terminima imamo samo imenice i imeničke sintagme.

5. Odnosi među pojmovima

Ipak, čak i takva krupna intervencija ne rešava sve probleme unutar teorije pojmova koju brane Petrović i Marković. To postaje očigledno već analizom poglavlja o *odnosima među pojmovima* u udžbenicima kojima se bavimo.

Treba za početak imati u vidu da je uopšte i samo tematizovanje odnosa među pojmovima na način na koji to pomenuti autori čine, vrlo neuobičajeno i bez adekvatnog pandana u nekim drugim udžbenicima. Ako se uopšte bave odnosima među pojmovima, autori drugih logičkih udžbenika to tipično čine samo u onoj meri u kojoj je to za samu silogistiku neophodno, i sa akcentom na teme koje su za silogistiku povodom toga važne: kako se *u svakoj od četiri vrste kategoričkih iskaza_a* mogu međusobno odnositi *obimi_b*, i to *tačno dva_c* pojma, koji čine elemente tih iskaza.¹⁵

S druge strane, autori udžbenika iz logike ne zadržavaju se na onome što je za silogistiku centralno, već svaku od ove tri restrikcije¹⁶ zanemaruju u svojoj tematizaciji odnosa između pojmova. Na taj način, oni se tim odnosima bave *in abstracto_a*, tj. nezavisno od kategoričkih iskaza kojim se taj odnos postavlja; zatim, bave se odnosom nekad dva, a *ponekad tri pojma_c*.¹⁷ I na kraju, prilikom definisanja odnosa među pojmovima u GP i MM govori se i o *obimu i o sadržaju_b*.

5.1. Odnos interferencije

Pre nego što ukažem na novi problem za teoriju pojmova datih autora, kratko ću se osvrnuti na još jedan skup nepreciznosti u MM. Jedan od četiri odnosa koje

¹⁵ Zbog ovoga, zasebno poglavlje posvećeno ovoj temi uopšte ne postoji kod Harlija (Harli, 2012), niti u *Logičko-semantičkoj propedeutici* (Tugendhat i Wolf, 2000), dok u *Uvodu u logiku i naučni metod* istraživanje odnosa među pojmovima postoji samo pod pomenutim restrikcijama i to, očekivano, unutar analize kategoričkih iskaza. Vid. Koen i Neigel, 2006: 62–75.

¹⁶ Datih gore pomoću kurziva i slovima *a*, *b* i *c* u indeksu odgovarajućih imenica i sintagmi.

¹⁷ Nemoguće je precizno definisati nijedan od sledeća tri odnosa: *koordinirani pojmovi*, *kontrarni pojmovi* i *kontradiktorno kontrarni pojmovi* u GP bez pominjanja trećeg pojma koji im je nadređen. Odnos kontradiktornosti je takođe problematičan, jer zahteva ili viši pojam ili *domen*, koji je opet nalik višem pojmu u jednom važnom – ekstenzionalnom smislu. Treba primetiti da čak i ako bi Petrović insistirao da on istražuje sve moguće odnose među pojmovima, očigledno nedostaju brojne kombinacije koje dobijamo kada već analiziramo tri pojma, što on radi u četiri od osam izloženih odnosa.

analizira Marković je *ukrštanje* ili *interferencija*. On i Petrović taj odnos među pojmovima definišu na sledeći način:

I_1 : Ukrštanje je odnos dva pojma koja se delimično razlikuju i po obimu i po sadržaju ali im je jedan deo obima i sadržaja zajednički (MM 28).

I_2 : Pojmovi koji imaju djelomično zajednički sadržaj i djelomično zajednički opseg nazivamo ukrštenim ili interferirajućim.

Određenja su međusobno vrlo bliska, ali je vrlo zanimljivo da su oba istovremeno suptilno neprecizna i malo manje suptilno redundantna. Zahvaljujući vezi između sadržaja i obima pojma, koju autori elaboriraju ranije, nepotrebno je naglašavati oba ta momenta u definiciji ovog odnosa. Ako li se, pak, naglašava to bi moralo biti informativnije, tj. moralo bi se poentirati na tome kako se ti sadržaji tačno razlikuju. S druge strane, nepreciznost ovih određenja krije se u tome što *delimično* zajednički obim i sadržaj ne garantuju interferentnost, već se dva pojma sa tim osobinama mogu nalaziti u odnosu superordinarnosti i subordiniranosti.

Daleko važnije od toga: primer koji imamo u MM morao bi nas ostaviti zapitane – u čemu se sastoji ovaj odnos ukrštenosti, ili barem – da li uopšte razumemo pojmove koje Marković tu koristi. Naime, kao primer za ukrštene pojmove autor tog udžbenika koristi pojmove „Grčka“ i „filozofija“ (MM 28) apostrofirajući pritom da se u preseku njihovih obima nalazi upravo „grčka filozofija“. Ostavljajući po strani kompleksno pitanje o tome šta je obim pojma „filozofija“, ipak nema ni najmanje dileme da taj pojam u svom obimu ne sadrži različite države; s druge strane, obim pojma „Grčka“ nesumnjivo obuhvata samo jedan entitet – naime, upravo tu evropsku zemlju. Presek obima ta dva pojma naprosto ne postoji. Pojmove treba posmatrati krajnje arbitrarno a njihove obime više nalik skupovima manje-više slobodnih asocijacija da bi ovaj primer bio iole ubedljiv. Ukoliko se držimo barem u osnovi jasnog i preciznog određenja pojma, onda ova dva pojma nemaju zajednički obim, i njihov odnos nije primer ukrštanja odnosno interferencije.

5.2. Odnos disparatnosti

Do sada smo u radu ukazali na jednu duboku protivurečnost između *određenja pojma* koje daju Petrović i Marković i njihovog određenja *obima pojma*. Tada smo kao jedini izlaz istakli napuštanje šire koncepcije pojma koja dopušta sve kategorije kao pojmove, i povratak manje kontroverznoj poziciji koja pojmove vezuje za prvu kategoriju.

Ipak, taj manevar ne rešava sve probleme teorije o pojmu kakva je data u udžbenicima. Poseban problem te teorije predstavlja i disparatnost, kao odnos među pojmovima. Taj odnos je u MM i GP određen ovako:

D_1 : Disparatnost je odnos pojmova koji nemaju ničeg zajedničkog ni po obimu ni po sadržaju (MM 28).

D_2 : Pojmove koji su tako različiti da ih ni po čemu ne možemo upoređivati nazivamo neuporedljivim ili disparatnim pojmovima (GP 33).

Drugo određenje manje je precizno i manje informativno od prvog, upravo zbog izostanka preciznih termina kao što su obim i sadržaj koje imamo u Markovi-

ćevoj definiciji. Ipak, jasno je da autori misle na isto ovim određenjima. Kao primere za taj odnos Petrović navodi parove pojmova: „kocka“ i „Indijanac“, „zebra“ i „fatalizam“ i „crno“ i „umiljato“; a Marković par: „renesansna muzika“ i „kvadrat“.

Međutim, nešto je problematično sa ovim određenjima i ovim primerima – iako to lako može biti manje očigledno u nekim od primera. Bilo bi metodički nekorrektno napasti ove primere iz perspektive *uporedivosti*, jer bi tada delovalo da problem nije u njima već u nejasnom određenju samog odnosa. Zato je bolje krenuti od toga da ovi pojmovi *nemaju ništa zajedničko* „ni po obimu ni po sadržaju“. U vezi s tim, Petrovićev daje i dodatni komentar da pojmove u ovom odnosu karakteriše to da *nemaju zajednički viši pojam* (GP 32). To je posledica određenja odnosa sadržaja i obima pojmova: zajednički viši pojam garantuje da će pojmovi koje obuhvata pod sobom imati makar delimično isti sadržaj, i to upravo sadržaj kojim je određen upravo taj viši pojam.

Krenimo, stoga, u analizu da li zaista pojmovi dati u primerima nemaju nikakav zajednički obim i nikakav zajednički sadržaj, tj. nikakav zajednički viši pojam? Poslednji primer možda najočiglednije svedoči o problemu o kojem želim da govorim (iako ti pojmovi ne bi morali da nas se mnogo tiču budući da nisu pojmovi prve kategorije). Zašto „crno“ i „umiljato“ kao termini ne bi denotirali nešto zajedničko? Ako imaju jasno određen obim, i ako je on skup predmeta, kako je to ranije dato u udžbenicima, onda nema prepreke da se u njihovom preseku nađe izvesno *štene* koje je i crno i umiljato, ili neko određeno *mače*.

Pored toga, zašto ovi pojmovi (ako to jesu) ne bi imali zajednički viši pojam? Sâm Gajo Petrović, tematizujući probleme oko ovog odnosa (koji nisu identični problemu na koji ja ukazujem) primećuje da su oba ova pojma nekakvo *svojstvo*, te da se nalaze makar pod tim višim pojmom – pojmom „svojstva“, te će nužno imati u svom sadržaju makar tu zajedničku odredbu – to da su oba nekakvo svojstvo. Dakle, pripadnost ovih dvaju pojmova pod istu kategoriju pravi očigledan problem ovim pojmovima ako bi da oni budu u datom odnosu. Petrović to odlično primećuje i odatle prelazi na eksplicijaciju pojma kategorije kao logički i filozofski važnog pojma (GP 33). Logički značaj kategorija, izgleda, sastoji se upravo u tome što spasavaju ideju disparatnosti – jer ako ne drugačije, pojmovi mogu biti disparatni onda kada su u različitim kategorijama, te nemaju zajednički viši pojam, i nemaju zajednički sadržaj.

Vratimo se preostalim primerima. Svi ostali pojmovni parovi koje imamo kao primere jesu pojmovi po užem određenju pojma, i jesu to zahvaljujući tome što su supstancije, tj. zato što potpadaju pod prvu kategoriju. Otuda direktno sledi da će oni imati makar jedan zajednički viši pojam, naime tu jednu kategoriju koja ih obuhvata, a odatle i zajednički sadržaj. Dakle, dosledno i precizno govoreći: neće biti u odnosu disparatnosti. Petrović to eksplicitno pominje povodom pojmova „Indijanac“ i „kocka“, uočavajući pritom da već pojam telo, u svom najopštijem određenju, obuhvata oba ova pojma (budući da je jedno od to dvoje *fizičko* a drugo *geometrijsko* telo) te će im biti zajednički viši pojam, što dalje implicira njihov zajednički sadržaj.

Problem, naravno, nije u lošem odabiru primera. Problem je na nivou teorije pojma, i bilo koji izbor (uže određenih) pojmova za primer daće isti rezultat. Uže

određenje pojma koje je bilo neophodan manevar da bi se izbegli neki raniji problemi sa određenjem obima, sada nas obavezuje na to da su nam svi pojmovi zapravo iz prve kategorije – kategorije *bivstva*. Ali zbog toga nam sada svaka dva pojma koja odaberemo imaju nešto zajedničko, makar na tom najapstraktnijem nivou – to da su na ovaj ili onaj način *bivstva*, odnosno, nešto supstancijalno (u aristotelovskom smislu, ono što može imati izvesna svojstva, položaj, biti u odnosu sa nečim drugim, itd.).¹⁸

6. Zaključak

Teorija pojma kojom se bavimo opet se pokazuje kao nekoherentna. Dakle, sada smo suočeni sa novom neprijatnom dilemom. Ili nema i ne može biti pojmova koji su u odnosu dispartnosti (što bi značilo da je govor o tom odnosu u udžbeniku duboko pogrešan) ili je uže određenje pojma – koje je ranije u radu prihvaćeno kao iznuđeno rešenje za spas teorije pojma iz udžbenika – naprosto pogrešno i mora biti odbačeno.

Ipak, jasno je odustajanje od užeg određenja pojma neće ništa popraviti, budući da ono automatski vraća ranije probleme i pravi protivurečnost unutar teorije. Stoga, ostaje samo mogućnost da se odnos dispartnosti proglašuje loše koncipiranim, a primeri za njega dati u udžbeniku – pogrešnim. Ali šta se time dobija?!

Pored ovog (novog) radikalnog poteza, zarad spasa udžbeničke teorije termina neophodno je ipak ponuditi neki novi odnos koji će dijagramski biti identično predstavljen. To je neophodno da bi se mogla obrazložiti tvrdnja koja je data kategoričkim univerzalno-negativnim iskazom. Za taj iskaz (forme: *Nijedno S nije P*) centralno je to da su obimi njegovih pojmova nezavisni, disjunktni, da nemaju zajedničke predmete kao svoje elemente. I jedino je to važno, budući da je tematizovanje odnosa njihovog sadržaja potpuno irelevantno sa stanovišta silogistike u tom standardnom – ekstenzionalnom ključu. Ali u tom ključu je od početka bilo jasno da nema potrebe zasebno tematizovati ove odnose. Ako bi se to pak činilo iz perspektive njihovih obima, tada bi to naprosto bili binarni odnosi između prostih skupova, kojih ima četiri i lako ih je precizno definisati.¹⁹

Sve ovo govori u prilog tome da čitava teorija termina (odnosno pojmova) iz domaćih udžbenika jeste loše postavljena i da nikakve *ad hoc* intervencije to ne mogu popraviti. To je posebno jasno ako se ozbiljno uzmu u obzir i svi oni tek pomenuti problemi te teorije kojima se ovde nismo ozbiljnije bavili.

¹⁸ U nekim primerima ovo tvrđenje o zajedničkom višem pojmu i zajedničkom sadržaju deluje manje ubedljivo upravo zbog toga što je ova kategorija kod Aristotela određenja jako široko, i prema kriterijumima koji su iz jedne perspektive ontološki iz druge gramatički. U pitanju su poznata određenja *bivstva* odnosno *supstancije* data u *Metafizici* i *Organonu*. Za detaljnu analizu upravo tih određenja, tj. *kriterijuma bivstva* vid. G. Jakovljević 2002.

¹⁹ Da je jedan *pravi* (I) ili *nepravi* podskup drugog (II), da ni jedno ni drugo nije slučaj ali da njihov presek *jeste* (III) ili *nije prazan skup* (IV).

Literatura

- Bergmann, M., Moor, J. and Nelson, J. (2008). *The Logic Book, 5th edition*, New York: McGraw Hill.
- Došen, K. (2013). *Osnovna logika*, manuskript.
- Harli, P. (2012). *Kratak uvod u logiku*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Jakovljević, G. (2002). *Aristotelovo učenje o bivstvu*, Beograd: Plato.
- Koen, M. i Neigel, E. (2006). *Uvod u logiku i naučni metod*, Beograd: Jasen.
- Marković, M. (1972). *Logika za III razred gimnazije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Marković, M. (2018). *Logika za III razred gimnazije i pravno-birotehničke škole*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Petrović, G. (2011). *Logika*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Smith, P. (2010). *An Introduction to Formal Logic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tugendhat, E. i Wolf, U. (2000). *Logičko-semantička propedeutika*, Vrnjačka Banja, Beograd: Plato.
- Švob, G. (2008). Gajo Petrović kao logičar. U: Veljak, L. (ur.). *Gajo Petrović – čovjek i filozof* (43–47). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Citirani izvori na webu (pristupljeno 15.11.2018. godine)

- Došen, K. (2013). *Osnovna logika*, manuskript: <http://www.mi.sanu.ac.rs/~kosta/Osnovna%20logika.pdf>
- Društvo za čistu i primenjenu logiku, *Obrazloženje predloga programa za predmet logika u okviru nastave filozofije u trećem razredu srednjih škola*: https://drustvozalogiku.files.wordpress.com/2015/07/logika_obrazlozenje.pdf
- Ministarstva prosvete i nauke, *odluka o akreditovanim udžbenicima*: <http://www.mpn.gov.rs/udzbenici/>
- Radio Beograd, Drugi program, emisija *Gozba*, „*Filozofija, logika, matematika*“, gost: Kosta Došen, uređuje i vodi: Aleksandar Lukić, 28.10.2013: <https://youtu.be/XOfOaTCWnRQ>
- Radio Beograd, Drugi program, emisija *Gozba*, „*Filozofija, logika, matematika (drugi deo)*“, gost: Suzana Spasić, uređuje i vodi: Aleksandar Lukić, 04.11.2013: <https://youtu.be/Q12sb6OIs1w>
- Zavoda za unapređenje obrazovanja, *nastavni plan i program za logiku* (filozofiju u III godini gimnazije): <http://zuov.gov.rs/nastavni-planovi-i-programi/>

ON INCOHERENT THEORY OF TERMS IN SERBIAN LOGIC TEXTBOOKS

Abstract: In domestic logic textbooks (which are still in use for this high school subject, although they are more than fifty years old) from authors Gajo Petrović and Mihajlo Marković, the main focus is on traditional, syllogistic logic. Leaving aside some important problems concerning the adequacy of the textbook that has as the main topic something that is outdated and almost without relevance for contemporary logic, in this paper I point out inconsequentiality and incoherency of the theories of terms (or concepts) presented in these textbooks. I argue that these authors while addressing different issues within the theory (definition of concepts, its intension and extension, and the relations between concepts) commit themselves to different and mutually exclusive theoretical restrictions. In addition to that, the theories in question involve numerous inaccuracies, ambiguities and taxonomies without the clear principle of categorization, which no textbook (and especially not the one dedicated to such precise and exact subject) should contain.

Key words: logic, syllogism, concept, term, extension, categories.

KAKO PISATI UDŽBENIK IZ FILOZOFIJE? – IRVINOV RAZVOJ ETIKE I BLUMOVA TAKSONOMIJA (STUDIJA SLUČAJA) –²

Rezime: U izlaganju ćemo se baviti temom (fakultetskih) udžbenika filozofije. Ukoliko kao primarni zadatak filozofije postavimo razvoj kritičkog mišljenja, postaje jasan problem pisanja udžbenika koji bi mogao adekvatno poslužiti toj svrsi. Na primeru trotomnog dela *The Development of Ethics* Terensa Irvina ćemo pokušati da pokažemo načine na koje bismo jednim udžbenikom uticali na razvoj svih nivoa učenja, znanja i mišljenja (kognitivnih procesa) koje pominje Blumova taksonomija (koristeći se pritom revidiranom verzijom taksonomije).

Ključne reči: filozofija, kritičko mišljenje, udžbenik, Blumova taksonomija.

Uvod

Jedan od tradicionalnih problema sa kojima se suočava filozofija kao akademska disciplina jeste problem udžbenika. U ovom radu se nećemo baviti pitanjem srednjoškolskih udžbenika iz filozofije (mada se već i na tom nivou postavljaju problemi slični onima koje ćemo ovde obrađivati), već ćemo se fokusirati na neke bitne nedoumice vezane za univerzitetske udžbenike. Prvi problem se javlja već kod samog pitanja postojanja takvih udžbenika. Naime, filozofija se često vidi kao sasvim drugačiji poduhvat od ostalih nauka, njenu svrhu najčešće ne određujemo kao sticanje novih pozitivnih saznanja ili kao njihovu primenu. Štaviše, filozofi su sami redovno u neprilici kada im se postavi pitanje o svrsi filozofije, ili u ovom slučaju, svrsi studiranja filozofije. Ukoliko takva svrha postoji (problematizovanje njenog postojanja izlazi izvan okvira ovog rada, pa ćemo morati da krenemo od te pretpostavke), kako bi trebalo da izgleda literatura iz koje bi se spremali ispiti na takvim studijama? Da li bi trebalo da postoji nešto nalik udžbenicima kakvi postoje na drugim studijama, ili bi možda studije filozofije trebalo realizovati oslanjajući se na ono što se standardno zove „originalna filozofska dela“? Ako prihvatimo da bi udžbenici iz filozofije trebalo da postoje (a neka vrsta udžbenika se već koristi na velikom broju univerziteta širom sveta), kako bi oni trebalo da budu napisani? Da bismo dali jedan moguć odgovor na to pitanje, razmotrićemo ciljeve učenja po revidiranoj Blumovoj (Bloom) takso-

¹ bojan.blagojevic@filfak.ni.ac.rs

² Rad je nastao u okviru projekta *Uticao kursa iz filozofije na stavove studenata* u realizaciji Departmana za filozofiju Filozofskog fakulteta u Nišu. Broj 183/1-16-4-01.

nomiji, a zatim ćemo na slučaju trotomnog dela Terensa Irvina (Terrence Irwin) *The Development of Ethics* (za koje smatramo da je primer udžbenika iz Istorije etike) razmotriti načine na koji su ti ciljevi realizovani. Konačno, pokušaćemo da na osnovu procene ispunjenosti tih ciljeva damo konstruktivnu kritiku koja će predstavljati jedan mogući odgovor na pitanje iz naslova ovog rada.

Blumova taksonomija i njena revidirana verzija

U svom delu *Taksonomija obrazovnih ciljeva* (Bloom et al. 1956), Bendžamin Blum iznosi svoju klasifikaciju ciljeva obrazovanja čiji je cilj da omogući precizniju raspravu o osnovnim problemima prisutnim tokom obrazovnog procesa. Tako, Blum želi da „nebulozne termine“ kojima se opisuju ciljevi ili ishodi nastave, poput izraza: da student „stvarno razume“, da „internalizuje znanje“, da „zahvati srž nauke“, da „dokući“ i sl. zameni terminima koji će moći da jasnije i preciznije opišu teme vezane za koncepciju kurikuluma ili proces ocenjivanja i omoguće konstruktivnu razmenu informacija, pa i debatu (Bloom et al. 1956: 1). Takvi zahtevi za jasnoćom i preciznošću nisu strani filozofiji. Još u Platonovom „Eutifronu“ Sokrat govori o potrebi da se neslaganja oko pojmova razrešavaju „vaganjem“ koje bi obezbedilo preciznost značenja (Platon 1982: 123–4). Taj zahtev se, uz uvek prisutne izuzetke, održao i do danas. Dakle, filozofija ne bi imala nikakvih načelnih problema sa Blumovom intencijom.

Samu klasifikaciju Blum daje u kondenzovanoj verziji u apendiksu *Taksonomije*. Nivoi kognitivnih ciljeva obrazovanja predstavljeni u prvobitnoj verziji iz 1956. su:

1. Znanje (koje obuhvata znanje terminologije i specifičnih činjenica, znanje načina na koje se bavimo specifičnim činjenicama i znanje univerzalija i apstrakcija u jednom naučnom polju)
2. Shvatanje (koje obuhvata sposobnostprevođenja, interpretacije i ekstrapolacije)
3. Primena (koja uključuje i sposobnost predviđanja ishoda)
4. Analiza (obuhvata analizu elemenata, odnosa i organizacionih principa)
5. Sinteza (koja obuhvata produkciju jedinstvene komunikacije, produkciju plana ili skupa operacija i izvođenje jednog skupa apstraktnih odnosa) i
6. Evaluacija (prosudivanje u pogledu unutrašnjih dokaza i spoljašnjih kriterijuma)

Kategorije 2-6 su grupisane u posebnu grupu koju Blum naziva „intelektualne sposobnosti i veštine“ (Bloom et al. 1956: 201–7).

Gotovo pola veka nakon pojavljivanja prvobitne taksonomije, Blumov student Lorin Anderson (Lorin W. Anderson) u saradnji sa Dejvidom Krathwohlom (David R. Krathwohl) objavljuje revidiranu verziju (Anderson et al. 2001). Prednosti nove taksonomije jesu prvenstveno njen dinamički karakter (u klasifikaciji se umesto imenica koriste glagoli) čime autori žele da istaknu da je u obrazovanju reč o sazajnom procesu a ne o njegovom cilju, shvaćenom kao čin ili rezultat (Anderson et al. 2001: 4–5) i njeno razlikovanje između dve bitne dimenzije: vrste znanja i vrste kognitivnih procesa. Kako autori ističu, „(o)brazovni ciljevi ukazuju na to da student treba da bude u

stanju da uradi nešto (glagol) sa nečim (imenica) – odnos imenica-glagol“ (Anderson et al. 2001: 265). Taksonomija koja uključuje dve dimenzije rešava taj problem.

Tako, u okviru kategorije znanja Anderson i Kratvol razlikuju sledeće potkategorije:

1. Činjenično znanje (znanje terminologije, specifičnih detalja i elemenata)
2. Konceptualno znanje (znanje klasifikacija, kategorija, principa i generalizacija, teorija, modela i struktura)
3. Proceduralno znanje (znanje veština i algoritama, tehnika i metoda, kao i kriterijuma koji određuju kada se njima služiti)
4. Metakognitivno znanje („znanje o sopstvenom znanju“; znanje o kognitivnim zadacima, kontekstualno i kondicionalno znanje) (Anderson et al. 2001: 27).

U okviru kognitivnih procesa, potkategorije su:

1. Sećati se (prepoznavati i prisetiti se, povratiti relevantno znanje iz dugoročnog pamćenja)
2. Razumeti (interpretirati, dati primer, klasifikovati, sumarizovati, uporediti, objasniti)
3. Primeniti (izvršiti, implementirati, izvesti neki postupak u datoj situaciji)
4. Analizirati (razlikovati, organizovati, pripisati)
5. Evaluirati (proveriti, kritikovati, prosuditi na osnovu kriterijuma i standarda)
6. Stvarati (generisati, planirati, proizvesti, sastaviti elemente u koherentnu ili funkcionalnu celinu, reorganizovati elemente u novu shemu ili strukturu) (Anderson et al. 2001: 31).

Na taj način, revidirana verzija elaborira šturu distinkciju koju Blum pravi između kategorije znanja i „intelektualnih sposobnosti i veština“. Sada je moguće svaki kognitivni proces sprovesti na svim vrstama znanja, npr. evaluirati ili primeniti konceptualno ili proceduralno znanje. Tako revidirana taksonomija tabelarno kategorizuje obrazovne ciljeve, čime se, između ostalog, „nastavnicima omogućava da uvide čitavu panoramu mogućnosti u obrazovanju (...) i integralnu vezu između znanja i kognitivnih procesa koji su inherentno prisutni u ciljevima“ (Anderson et al. 2001: 35).

Iz perspektive filozofije kao akademske discipline jasne su prednosti revidirane verzije taksonomije. Iako je za bavljenje filozofijom neophodno poznavanje terminologije i pojedinačnih fakata, kao svoj cilj filozofija prepoznaje upravo razvijanje sposobnosti koje se tiču drugih vrsta znanja, koncepata i metoda/procedura. Posebno je značajno razlikovanje metakognitivnog znanja, naročito za pitanja vezana za teoriju saznanja ili filozofiju duha.

Ipak, možda najupečatljivija promena koju donosi revidirana verzija taksonomije tiče se redosleda potkategorija kognitivnih procesa. Umesto redosleda „sinteza-evaluacija“ u originalnoj verziji, kod revidirane se na sam vrh kognitivnih procesa, iznad „evaluirati“, nalazi „stvarati“. Drugim rečima, krajnji proizvod studija filozofije nije proizvođenje profesora filozofije, već proizvođenje originalnih filozofa, sposobnih za stvaranje novih, originalnih filozofskih dela. Može se reći da revidirana verzija taksonomije pred filozofe stavlja dvostruki problem:

1. Dovodi se u pitanje ranije pomenuti poseban karakter filozofije u odnosu na druge nauke/studije. Ukoliko se cilj obrazovanja uopšte ne vidi kao sticanje novih informacija, već kao proces razvijanja svih navedenih kognitivnih sposobnosti, filozofija gubi svoju tradicionalnu *differentia specifica*-u u odnosu na druge nauke i postaje samo još jedno od naučnih polja. Čak i u poslednje vreme često ponavljana teza o filozofiji kao učiteljici kritičkog mišljenja biva dovedena u pitanje, jer Anderson i Kratvol ne smatraju da kritičko mišljenje i rešavanje problema („problem solving“) ne treba da budu uvršteni u obrazovne ciljeve ili u temeljne kategorije njihove taksonomije. Problem pre leži u tome što je pojam kritičkog mišljenja izuzetno teško operacionalizovati na zadovoljavajući način (ako i uopšte). Kako kažu autori revidirane taksonomije, „kritičko mišljenje i rešavanje problema imaju tendenciju da seku kroz redove, kolone i ćelije tabele Taksonomije“ (Anderson et al. 2001: 270) i u velikoj meri bi zavisili od konkretnog problema sa kojim se suočavamo i oblasti u okviru koje nam se postavlja. Dakle, savladavanje kritičkog mišljenja ostaje jedan od ciljeva obrazovanja uopšte i nije rezervisano za filozofiju (iako ostaje problem kako bi se ono moglo predavati, učiti i ocenjivati).

2. Tradicionalno se za filozofe vezivala predrasuda da oni, nalik umetnicima, moraju posedovati izvestan „talent“ da bi mogli biti originalni mislioci, a ne tek akademski tumači tuđe originalne misli i njeni prenosioci novim generacijama studenata. Postavljajući zadatak stvaranja kao najviši cilj obrazovanja, autori revidirane taksonomije od nastavnika filozofije (kao i od nastavnika svih ostalih studija) zahtevaju da koncipiraju i implementiraju načine da kod studenata podstaknu i najviše kognitivne procese koji bi rezultirali stvaranjem originalnih dela. Naravno, to ne znači da će svi svršeni studenti filozofije postati originalni filozofski autori, kao što se isto ne očekuje ni od svršenih studenata matematike, sociologije ili hemije. Ali posledica ovakvog zahteva jeste skidanja „oreola genijalnosti“ kao naročite odlike filozofije. Umesto toga, od nastave filozofije se očekuje da uključi istu vrstu metoda i tehnika ili istu vrstu udžbenika kao i ostale studije: jasno je da će svako naučno polje imati svoje specifičnosti, no očekivali bismo da razvoj istih vrsta znanja/kognitivnih procesa zahteva istu vrstu sredstava/tehnika.

Ako je ovo zaista slučaj, onda bismo imali odakle da krenemo pri davanju odgovora na pitanje kako bi trebalo da izgleda jedan udžbenik iz filozofije. Kao prvo, čini se da smo našli potkrepljenje za tezu da bi takvi udžbenici trebalo da postoje, pa čak i da bi mogli biti nalik udžbenicima sa ostalih studija (ovde ne govorimo o *de facto* stanju, već o udžbenicima kakve bi zahtevali ciljevi revidirane taksonomije). Kao drugo, imamo makar okvirno definisane kriterijume kojima bismo se vodili pri pisanju ili prepoznavanju valjanih udžbenika (ni Blumova ni revidirana taksonomija ne ulaze u specifičnosti raznih naučnih polja, zato je ovde reč tek o okviru). Da bismo pružili nešto konkretniji prikaz zahteva koje bi jedan udžbenik iz filozofije morao da ispuni da bi poslužio ciljevima revidirane taksonomije, u nastavku rada ćemo predstaviti trotomno delo Terensa Irvina *The Development of Ethics* i na njegovom primeru pokazati jedan od načina na koji se ti ciljevi mogu realizovati.

The development of ethics kao udžbenik

Između 2007. i 2009. godine, u izdanju Oxford University Pressa, izašla su tri toma „istorijske i kritičke studije“ (kako glasi njen podnaslov) Terensa Irvina, *Razvoj etike* (*The Development of Ethics*). Sa preko 2800 stranica ukupnog teksta, ova studija predstavlja najobuhvatniju do sada objavljenu studiju iz istorije etike, pokrivajući razdoblje od skoro 2500 godina: od Sokrata (Σωκράτης) do Džona Rolsa (John Rawls). Da li knjiga tolikog obima može poslužiti kao udžbenik? Irvin je svestan ovog problema. S jedne strane, akademska godina koja na anglosaksonskim univerzitetima traje 28 nedelja ograničava nastavnike na obradu tek najznačajnijih mislilaca, najčešće ih primoravajući da preskoče čitav period između Aristotela (Αριστοτέλης) i Hobsa (Thomas Hobbes). S druge strane, Irvin ne vidi svoju knjigu kao puki „alat“ koji bi poslužio već postojećim kursevima iz istorije etike, već i kao podsticaj na detaljnije istraživanje zaboravljenog perioda između 4.veka p.n.e. i 17. veka. Ali to ne znači da se *The Development of Ethics* svodi na nepregledan spisak filozofa morala. Da bi jedna knjiga mogla nositi naslov *Razvoj etike* (podvukao B.B.), ona mora baratati nekom koncepcijom etike čiji razvoj pratimo. Irvin se opredelio za praćenje aristotelijanske linije i njenih uticaja i kritičara. Stoga, postoji izvestan broj inače značajnih autora koji je ipak morao biti izostavljen: Irvin u svom Predgovoru za prvi tom navodi neke od „otpadnika“: neoplatonisti, crkveni oci, Abelar (Abelard) (Irwin 2007: viii).

Drugi problem koji Irvin uviđa je nejednaka pažnja koja se u akademskoj zajednici posvećivala raznim problemima koje on obrađuje. Pošto *Razvoj etike*, kako smo već pomenuli, nije zamišljen kao čisto istorijska studija, već i kao kritički osvrt, Irvin je morao da bira između preskakanja delova koji su već detaljno obrađivani od strane drugih autora i obrađivanja već dobro poznatih tema i autora. Da bi pružio jedan zaista obuhvatan prikaz razvoja etike, morao se opredeliti za drugu alternativu, što objašnjava priličnu neujednačenost po pitanju originalnosti pristupa pojedinim temama.

No, ono što čini *Razvoj etike* pogodnim za udžbenik iz istorije etike jeste prvenstveno njegova struktura. Podela na tomove je zapravo od najmanjeg značaja i posledica je samo obima knjige, a ne i tematike, mada se čini i da je izvršena na sasvim razumnim mestima: prvi tom završava sa reformacijom, drugi sa Rusoom (Rousseau) (Irwin 2008) a treći otpočinje sa Kantom (Kant) i završava sa Rolsom. (Irwin 2009) Svaki tom ponaosob je podeljen na poglavlja koja se odnose ili na misao jednog filozofa (kako je to slučaj npr. sa poglavljem o Sokratu, Platonu [Πλάτων], Epikuru [Επίκουρος], Avgustinu [Augustinus]) ili na jednu značajnu temu kojom se jedan filozof bavi (tako je npr. Aristotelova etika prikazana u poglavljima „Aristotel: Sreća“, „Aristotel: Priroda“, „Aristotel: Vrlina“ i „Aristotel: Vrlina i moral“) (Irwin 2007: xi). Dalje, svaki od odeljaka je dodatno podeljen na paragrafe, ali ne samo na osnovu tematike, već (možda čak prvenstveno) na osnovu pristupa. Da bismo pokazali kako ova podela jeste dobar način za ispunjavanje ciljeva koje postavlja revidirana taksonomija, uzećemo kao primer odeljak o Aristotelovoj koncepciji vrline dat u prvom tomu *Razvoja etike*.

Odeljak o vrlini obuhvata 29 paragrafa (§§83-111) na 45 strana (str. 153–197). Prvi paragrafi u svakom odeljku kontekstualizuju temu koja se u svakom odeljku raspravlja. Tako §83 „Argument funkcije i vrlina“ povezuje ovaj odeljak sa temom koja je obrađivana u prethodnom. Tri naredna paragrafa (§§84-86) izlažu temeljne pojmove vezane za Aristotelovo određenje vrline (sredina, harmonija, samokontrola, nedostatak kontrole, porok), a narednih sedam (§§87-93) problematizuju različite standardne interpretacije različitih aspekata vrlinovitog delanja. U ovom slučaju su to racionalističko i antiracionalističko tumačenje Aristotelovih pojmova dobrovoljnosti, odgovornosti, etičkih vrlina, zadovoljstva, nedostatka kontrole i poroka. Nakon izlaganja tih pozicija, kritičkog razmatranja njihovih nekonzistencija i respektivnih prednosti, Irvin se vraća razmatranju odnosa pojma vrline sa drugih centralnim pojmovima, sada sa jano racionalističke pozicije (jer se ona pokazala kao održivija u debati sa antiracionalizmom) i završava odeljak sa još jednom kontekstualizacijom, tj. povezivanjem ovog odeljka sa razmatranjima iz odeljaka koji su mu prethodili (§111, „Porok, um i priroda“). Kada se pogledaju naslovi paragrafa u okviru odeljka o vrlini, upada u oči veliki broj ponavljanja. Tako, npr. porok biva tema u paragrafima 84, 93, 105, 108, 110 i 111; zadovoljstvo u paragrafima 88, 95, 108; um u 89, 92, 94, 95, 106, 107 i 111 itd. Ova repetitivnost nam može biti jasnija ukoliko se vratimo na ciljeve revidirane taksonomije. Sama obimnost knjige predstavlja ne samo njenu posvećenost upoznavanju čitateljke sa činjeničnim znanjem koje zatim može biti reprodukovano (tj. može biti realizovan prvi nivo kognitivnih procesa: „sećati se“). Izlaganje različitih interpretativnih pozicija u okviru aristotelovske tradicije (u ovom slučaju, racionalističke i antiracionalističke), Irvin podstiče kako druge vrste znanja (pre svega konceptualno znanje), tako i više kognitivne procese (najjasnije u slučaju nivoa „razumeti“ i „analizirati“). Zatim, detaljno izlažući argumente tih pozicija i moguće odgovore na njih poziva čitateljku da sama evaluira plauzibilnost mogućih odgovora koji bivaju konstruisani. Da bi to bilo efikasno sprovedeno, Irvin mora jasno odvojiti „delove informacija“ od sopstvenih konstrukcija kojima poziva čitateljku na sopstveni čin procene. To čini na dva načina: podelom na paragrafe (otuda repetitivnost) i eksplicitnim i jasnim isticanjem da ono sa čime čitateljka sada ima posla jeste njego-va lična „umešanost“ u raspravu. Konačno, uvek postoji problem podsticanja nivoa „stvarati“ kod čitateljke/studentkinje. Razlog zbog kojeg smo se odlučili za Irvinovo delo jeste upravo taj: Irvin je tokom čitave svoje karijere bio poznat (ponegde čak i ozloglašen) po svom provokativnom pristupu kako u pisanju, tako i u prevođenju originalnih filozofskih dela (prvenstveno antičkih). Aristotelovski naturalizam koji predstavlja okvir njegovog izlaganja ne spada u opšteprihvaćena stanovišta, pa čak ni u stanovišta na koja se gleda sa preteranom blagonaklonošću u anglosaksonskoj tradiciji filozofije morala. Standardni *mindset* studentkinje koja se na kursu iz istorije etike bude sesrela sa *Razvojem etike* (pod pretpostavkom da radi u okviru obrazovnog sistema koji ne podstiče „bubanje“ već razvoj kognitivnih sposobnosti o kojima govori revidirana taksonomija) naići će na interpretativni okvir sa kojim će morati da polemíše, bilo da će se raditi o unutrašnjem dijalogu sa knjigom ili o tekstualnoj polemici. Dakle, da bi se izazvala kreativna polemika i da bi ona bila fer, Irvin mora

u svom delu naći balans između korektnog i bogatog referiranja na podatke koje interpretira (a u samoj knjizi reference ne nedostaju), prikaza standardnih interpretacija datih tokom istorije etike i pružanja provokativnog podsticaja na originalno promišljanje iznesenih problema. Ne treba ni pominjati da Irvin ne uspeva u svim slučajevima da pronađe taj balans. Teško je zamisliti delo koje bi se moglo pohvaliti takvim uspehom. No, bitno je da sada imamo okvirna uputstva kojima se možemo voditi pri pisanju ili procenjivanju jednog udžbenika iz filozofije.

Završna reč: značaj udžbenika iz filozofije izvan akademije

Govoreći o Irvinovim dilemama, dotakli smo neka od pitanja koja muče svakog ko se drzne da piše udžbenik za bilo koji filozofski kurs. Pitanja: da li taj udžbenik treba da prilagođen za *moj* kurs ili treba da cilja na primenljivost i na drugim univerzitetima, gde se ne radi nužno po istom kurikulumu (videli smo da se Irvin opredeljuje za ovu drugu opciju); da li i uolikoj meri udžbenik treba da predstavlja originalno delo autora ili se možda treba držati što nepristrasnijeg prikaza standardno prihvaćenih stanovišta i interpretacija (videli smo koje su prednosti ovog prvog pristupa). Konačno, možemo da se okrenemo i pitanjima koja nisu toliko načelne prirode koliko proizilaze iz lokalnog konteksta: kolikog obima treba da bude taj udžbenik? Koliko je snažna obaveza prema broju radnih sati koji se prevode u ESP bodove (i treba li uopšte da postavljamo to pitanje ako udžbenik pišemo da bi se mogao koristiti na kursevima svih univerziteta, vodili se oni trenutno važećim bolonjskim pravilima ili ne)?

Ostaje nam onda sledeća dilema: možemo ili pisati udžbenik takoreći *sub specie aeternitatem*, ne obazirući se previše na lokalni kontekst i trenutno vladajuće obrazovne zahteve, ili pak stalno se obazirući na standarde regulatornih tela. U prvom slučaju bi svakako veći teret pao na same nastavnike, koji bi pravili selekciju tema iz udžbenika koje bi uvrstili u svoj kurikulum. U drugom, moglo bi se desiti da udžbenik nema velikog smisla mimo kursa čijoj je realizaciji posvećen. Naše simpatije su svakako usmerene ka prvom rogu ove dileme. Na kraju krajeva, ono što karakteriše knjige koje funkciraju kao udžbenička literatura iz filozofije (utoliko više ukoliko su ti udžbenici uspešni) jeste da se neretko nalaze na policama „običnih smrtnika“ koji drže do svog širokog obrazovanja. Filozofija je od samih svojih početaka težila da preuzme svoj deo odgovornosti za oblikovanje zajednice u kojoj se odvija. Ukoliko i postoji filozofska literatura koja zbog specijalizovanosti ili hermetičnosti ne bi u tom smislu mogla da bude popularna, utoliko je veći posao na uvodnoj i udžbeničkoj literaturi da popuni nastalu diskrepanciju između uskospecijalizovane akademske filozofije i filozofije u sve potrebnijoj širokoj upotrebi.

Literatura

- Anderson, L. et al (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longman.
- Bloom, B. et al. (1956) *Taxonomy of Educational Objectives*. London: Longman.

Irwin, T. (2007). *The Development of Ethics vol 1: From Socrates to the Reformation*. Oxford: Oxford University Press.

---- (2008) *The Development of Ethics vol 2: From Suarez to Rousseau*. Oxford: Oxford University Press.

---- (2009) *The Development of Ethics vol 3: From Kant to Rawls*. Oxford: Oxford University Press.

Platon (1982). Eutifron. U: *Dijalozi*. Beograd: Grafos.

HOW TO WRITE A PHILOSOPHY TEXTBOOK? - IRWIN'S *THE DEVELOPMENT OF ETHICS* AND BLOOM'S TAXONOMY (A CASE STUDY) –

We will deal with the topic of (university) philosophy textbooks. If we identify the primary task of philosophy as development of critical thinking, the problem of writing a textbook that could adequately serve that purpose becomes obvious. We will present an account of Terrence Irwin's three volume work *Development of Ethics* to show the various ways a textbook can be used to induce the development of all levels of learning, knowledge and thinking (cognitive processes) included in Bloom's taxonomy (using the revised version of the taxonomy).

Key words: philosophy, critical thinking, textbook, Bloom's taxonomy.

ПСИХОЛОГИЈА И САВРЕМЕНА НАУКА

Милица С. Милојевић³
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 37.018.26: 004.738.5-053.2

Гордана Д. Ђигић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Снежана Д. Стојиљковић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

РОДИТЕЉСКА УКЉУЧЕНОСТ КАО ПРЕДИКТОР ИЗЛОЖЕНОСТИ И СКЛОНОСТИ ДЕЦЕ КА ВРШЕЊУ ЕЛЕКТРОНСКОГ НАСИЉА

Резиме: Убрзани развој дигиталних технологија допринео је томе да интернет постане ново подручје социјалне интеракције, али и место за насиље међу децом и младима који одрастају у ери дигитализације. Електронско насиље представља злоупотребу информационих технологија чија је последица повреда и угрожавање достојанства друге особе. У овом истраживању испитивана је предиктивна улога укључености родитеља у односу на изложеност и склоност деце ка вршењу електронског насиља. Испитано је 200 ученика осмог разреда основне школе помоћу *Упитника о насиљу преко интернета* (Šincek i sar., 2017) и *Упитника о укључености родитеља у активности деце на интернету*, сачињеног за потребе овог истраживања. Резултати показују да родитељска укљученост у активности деце на интернету није значајан предиктор степена изложености деце електронском насиљу, али да неки видови родитељске укључености остварују, иако мали, значајан допринос смањењу склоности деце ка вршењу електронског насиља, и то: упозоравање ($\beta=-.218$, $p=.002$), давање савета ($\beta=-.180$, $p=.011$) и заједничке активности ($\beta=-.163$, $p=.021$). Налази указују на потребу за креирањем превентивних програма који би допринели компетентнијој укључености родитеља у активности деце на интернету.

Кључне речи: електронско насиље, изложеност насиљу, вршење насиља, деца, укљученост родитеља.

Увод

Крајем XX века дошло је до убрзаног развоја дигиталних уређаја и проширења употребе интернет сервиса, а тај тренд се и даље наставља. Најчешћи корисници су деца и млади који одрастају у ери дигитализације и који комуника-

³ m.milojevic989@gmail.com.

цију лицем у лице често замењују дигиталном комуникацијом. Иако млади веома брзо усвајају техничке вештине, резултати истраживања показују да им недостају вештине потребне за сигурну употребу дигиталних медија, као што су: контрола над личним информацијама на интернету (Casas, Del Rey & Ortega-Ruiz, 2013) и уздржавање од дељења индискретних или негативних садржаја (Peluchette et al., 2015), од дељења лозинки (Mishna et al., 2012), од комуникације са непознатим особама (Vandebosch & Van Cleemput, 2009) или од прихватања позива на сусрет са особом која је упозната на интернету (Mitchell, Wolak & Finkelhor, 2008). Поред бројних предности које пружа употреба интернета, од обиља брзо доступних информација, преко разних видова забаве, до могућности за комуникацију између више особа истовремено, такође носи и бројне ризике, од блажих, попут изложености рекламама, до веома озбиљних, као што је изложеност насиљу (Hasebrink, Livingstone & Haddon, 2009). Отуда се у последње две деценије спроводи велики број истраживања са циљем откривања фактора ризика и заштите од електронског насиља. Један од идентификованих фактора заштите од електронаког насиља јесте и родитељска укљученост (Elsaesser et al., 2017; Park, Na & Kim, 2014; Попадић и Кузмановић, 2013; Slonje & Smith, 2008). Резултати истраживања показују, са једне стране, да су родитељи често недовољно информисани о искуствима своје деце са електронским насиљем, као и недовољно компетентни да их едукују о потенцијалним ризицима на интернету и мерама заштите, а са друге стране, да они родитељи који јесу укључени у активности деце на интернету могу да редукују њихова искуства са електронским насиљем. Стога је спроведено и ово истраживање предиктивне улоге укључености родитеља у активности деце на интернету у односу на степен изложености и склоност деце ка вршењу електронског насиља, уз претпоставку да би резултати могли дати корисне смернице за креирање превентивних програма који би допринели компетентнијој укључености родитеља у активности деце на интернету.

Електронско насиље

У литератури се наилази на два приступа дефинисању феномена електронског насиља. У оквиру једног приступа, оно се дефинише слично одређењу традиционалног насиља, при чему се узимају у обзир репетитивност, намера и несразмера моћи: „електронско насиље је репетитивно и непријатељско понашање појединца или групе путем електронских средстава, које је усмерено на повређивање жртве која се с тешкоћом брани“ (Smith et al., 2008, стр. 376). У оквиру другог приступа, електронско насиље се дефинише као засебан феномен, при чему неки аутори узимају у обзир специфичности учесника те га, због могућности интернет насилника да сакрије свој идентитет, описују као *кукавички облик вршњачког насиља* (Belsey, 2005), док други аутори наглашавају специфичности средстава електронске комуникације и одређују е-насиље као слање или постављање злонамерног материјала или учествовање у другим формама социјалне агресије користећи интрнет или

друге дигиталне технологије (Willard, 2007). Мада електронско насиље дели неке заједничке особине са традиционалним, ипак заслужује статус засебног феномена, с обзиром на то да његове карактеристике произилазе из одлика интернет простора (Hinduja & Patchin, 2014; Popadić i Kuzmanović, 2013). Насилници у виртуелном простору се углавном скривају иза лажних имена и профила, а жртве могу бити изложене насиљу у сваком тренутку, чак и када су код своје куће и када не користе интернет. С обзиром на брзину којом се информације преносе на интернету, број сведока насиља може се за врло кратко време неконтролисано повећати, што може бити додатан извор моћи за насилника (Law et al., 2012). Такође, насилни садржај је тешко уклонити са интернета, што га чини доступним за даљу злоупотребу, а одсуство надзора одраслих уверава насилнике да су мале шансе да буду откривени, охрабрујући их да наставе са насилним понашањем. Управо се ове одлике наводе као неки од разлога због којих електронско насиље оставља теже последице на жртву него традиционално (Willard, 2007), које у крајњем случају могу укључивати и суицидалне мисли, покушаје, чак и извршења самоубиства (Hinduja & Patchin, 2010). Поред облика присутних и у традиционалном насиљу, у литератури се срећу и неки посебни облици е-насиља: *flaming*, клеветање, лажно представљање, узнемиравање, индискреција и подваљивање, искључивање, претње и ухођење преко интернета (Willard, 2007).

Учесници насилне интеракције у интернет простору могу имати различите улоге (Orsenica Kostić, Panić i Sakić, 2015). **Жртве** е-насиља су чешће старији тинејџери, девојчице, ученици са слабијим школским успехом и социјалним вештинама, чести корисници интернета, склонии ризичном *online* понашању (Popadić i Kuzmanović, 2013). **Насилници** су чешће дечади, ученици који чешће користе интернет и чији се родитељи мање труде да сазнају шта они раде на интернету, млади који су насилни и у директној комуникацији, као и они који су изложени негативној школској клими (Popadić i Kuzmanović, 2013). С обзиром на одлике интернет простора, у литератури се издвајају и неке посебне категорије насилника: *put-downers* и *get-backers* (Willard, 2007); *осветољубиви анђео*, *гладан моћи*, *пакосне девојчице* и *несмотрени насилник* (Aftab, 2006). Посебну категорију учесника чине они ученици који су **истовремено и жртве и насилници**. Ова група је знатно бројнија међу учесницима е-насиља него међу учесницима традиционалног насиља, а разлог је у томе што је у виртуелном простору жртви лакше да узврати агресивним актом, чиме постаје итовремено и насилник (Law et al., 2012). **Сведоци** насиља могу да пруже додатан извор моћи насилнику (Law et al., 2012), посебно у виртуелном простору, у ком број сведока може за врло кратко време да достигне и неколико хиљада.

Електронско насиље и родитељска укљученост

Неке од теорија електронског насиља указују на значај укључености родитеља у online активности деце за редуковање њихових искустава са

електронским насиљем. Из перспективе социјалног учења, Бандура (Bandura, 1986, према Espelage, Rao & Craven, 2013) је тврдио да спољашње окружење у великој мери доприноси стицању и одржавању агресије и других ризичних облика понашања. Резултати истраживања (Patchin & Hinduja, 2013) потврђују да је и насиље на интернету повезано са вероватноћом кажњавања од стране одраслих – за испитанике који су веровали да ће их одрасли казнити за насилно понашање на интернету постојала је мања вероватноћа учествовања у насиљу. Према теорији рутинских активности (Cohen & Felson, 1979, према Espelage et al., 2013), за изазивање злочина је важно истовремено присуство мотивисаног преступника, погодне мете и недостатак адекватног надзора. Присталице ове теорије тврде да дигиталне технологије могу да буду погодно окружење за мотивисане преступнике да изврше дигитално насиље зато што недостатак супервизије на интернету и мобилним телефонима снижава традиционалне баријере ризика, а популарност друштвених мрежа доноси много погодних мета.

Родитељи због актуелног начина живота често немају времена да прате активности деце на интернету, а уколико и имају времена, online активности деце представљају нови и специфичан изазов за њих, с обзиром на то да им често недостаје знање о дигиталним технологијама које се брзо развијају. Мада родитељи изјављују да су свесни ризика које носи употреба интернета, чак 85% сматра да опности са којима се деца срећу на улици могу озбиљније да их угрозе од оних на интернету (Popadić i Kuzmanović, 2013). Резултати истраживања показују да родитељи потцењују време које деца проводе на интернету и распрострањеност негативних интеракција у том простору (DeHue, Bolman & Vollink, 2008). Такође, када се пореде извештаји деце и родитеља о искуствима са електронским насиљем, показало се да родитељи потцењују обим у ком су деца укључена у електронско насиље (DeHue et al., 2008; Popadić i Kuzmanović, 2013).

Ипак, истраживања показују да они родитељи који јесу укључени у активности деце на интернету могу да допринесу редуковању њихових искустава са електронским насиљем. Изложеност деце садржајима на интернету може да утиче на њихове ставове и понашања, а тај ефекат је посредован родитељским активностима које утичу на начин пријема, обраде и одговора на online садржаје и интеракције. Родитељска укљученост у активности деце на интернету одређује се као употреба сета превентивних стратегија за управљање односом деце са електронским медијима (Livingstone & Helsper, 2008, према Elsaesser et al., 2017). Међутим, показало се да нису све стратегије родитељске укључености подједнако успешне (Elsaesser et al., 2017). Рестриктивна стратегија, која укључује ограничавање и контролисање активности деце на интернету, има мало или нимало утицаја на искуства са електронским насиљем. Са друге стране, евалуативна стратегија (вредновање активности на интернету и заједничко креирање правила кроз отворен разговор са децом), инструктивна (упозоравање на могуће опасности и давање савета за заштиту приликом употребе интернета) и кооперативна стратегија (активно учешће родитеља у употреби ин-

тернета кроз препоруку интернет сајтова и заједничко учествовање у интернет активностима) имају заштитну улогу у односу на електронско насиље.

Родитељи адолесцената у Србији, према резултатима истраживања (Popadić i Kuzmanović, 2013), најчешће користе најмање продуктивну превентивну стратегију – ограничавање времена које деца проводе на интернету (родитељи 45% основаца и 21% средњошколаца). Само једна петина родитеља подучава своје дете како да претражује интернет и упућује га у могућности које интернет пружа, док најмањи проценат родитеља (родитељи 19% основаца и 11% средњошколаца) учествује у заједничким активностима на интернету.

Методологија истраживања

Проблем и хипотезе

Проблем истраживања се односи на испитивање предиктивне моћи мера родитељске укључености (разговор, ограничавање, заједничке активности, упозоравање и давање савета) у односу на степен изложености и склоност ка вршењу електронског насиља код ученика осмог разреда основне школе. Питања на која ово истраживање треба да одговори су:

1. Да ли родитељска укљученост у активности деце на интернету изражена кроз практиковање свих испитиваних стратегија укључености заједно, као и да ли практиковање сваке од испитиваних стратегија родитељске укључености посебно, објашњава значајан део варијансе у степену изложености деце електронском насиљу?
2. Да ли родитељска укљученост у активности деце на интернету изражена кроз практиковање свих испитиваних стратегија укључености заједно, као и да ли практиковање сваке од испитиваних стратегија родитељске укључености посебно, објашњава значајан део варијансе у степену склоности деце ка вршењу електронског насиља?

Истраживање је планирано полазећи од претпоставке да се степен изложености ученика и њихова склоност е-насиљу може предвидети на основу присуства мера родитељске укључености у активности деце на интернету.

Варијабле

Родитељска укљученост одређује се као употреба сета превентивних стратегија за управљање односом деце са дигиталним медијима (Elsaesser et al., 2017). У литератури се издвајају четири стратегије родитељске укључености: рестриктивна, евалуативна, инструктивна и кооперативна. Статус **предикторских варијабли** у овом истраживању имају различити облици родитељске укључености у интернет активности њихове деце који одговарају поменутиим стратегијама: ограничавање времена и садржаја на интернету; разговор о активностима на интернету; упозоравање на могуће ризике; давање

савета за заштиту; заједничко учествовање у активностима на интернету. Варијабла се операционализује преко мера са *Упитника о укључености родитеља у активности деце на интернету*, конструисаног за потребе овог истраживања.

Критеријумске варијабле су степен изложености електронском насиљу и склоност ка вршењу електронског насиља. Електронско насиље се одређује као злоупотреба информационих технологија која има за последицу повреду и угрожавање достојанства друге особе. Његове главне карактеристике произилазе из особина интернет простора: висок степен анонимности насилника, стална доступност жртве, огроман број сведока, трајност насилног садржаја и одсуство надзора одраслих. У овом раду испитивани су степен изложености и склоност ка вршењу електронског насиља, који се операционализују преко скорова са *Упитника о насиљу преко интернета* (Šincek i sar., 2017).

Инструменти

Упитник о насиљу преко интернета – УНПИ (Šincek, Duvnjak i Milić, 2017) састоји се од две субскеале: субскеала Доживљавања насиља на интернету (садржи 22 ставке) и субскеала Чињења насиља на интернету (садржи 21 ставку). Задатак испитаника је да на петостепеној скали (од „никад“ до „увек“) одговоре колико често су у протеклих годину дана доживели, односно вршили одређену насилну активност на интернету. Укупни резултат се формира као просек одговора на појединим ставкама посебно за сваку субскеалу. Поузданост интерне конзистенције за субскеалу Чињења насиља на интернету износи $\alpha=0.91$, а за субскеалу Доживљавања насиља на интернету $\alpha=0.93$.

За потребе овог истраживања конструисан је *Упитник о укључености родитеља у активности деце на интернету*. Овај кратак упитник садржи по једно питање у вези са сваком стратегијом родитељске укључености у *online* активности деце: разговор о активностима на интернету; ограничавање времена и садржаја на интернету; упозоравање на могуће ризике; давање савета за заштиту; заједничко учествовање у активностима на интернету. Питањима из овог упитника од ученика се тражи да одговоре да ли њихови родитељи практикују или не практикују одређену стратегију укључености. У обради података одговор „да“ је кодиран са „1“, а одговор „не“ са „0“. У анализи су коришћене овако изражене мере практиковања сваке од испитиваних стратегија, а као збирна мера родитељске укључености у *online* активности деце узет је број стратегија за које су деца саопштила да их њихови родитељи користе.

Узорак и процедура

Узорак истраживања је пригодан и чини га 200 ученика осмог разреда (116 дечака и 84 девојчице). Истраживање је спроведено почетком 2018. године у три централне градске основне школе у Нишу. С обзиром на то да су испитаници малолетни, за њихово учешће у истраживању сагласност су дали њи-

хови родитељи/старатељи. Пре почетка испитивања, ученици су обавештени о сврси истраживања, о томе да је испитивање анонимно и добровољно, као и о томе да ће прикупљени подаци бити коришћени искључиво у истраживачке сврхе.

Резултати истраживања

Резултати провере поузданости *Упитника о насиљу преко интернета* показују да задовољавајући ниво Кронбаховог α коефицијента интерне конзистенције имају и субскала Доживљавања ($\alpha=0.894$) и субскала Чињења насиља на интернету ($\alpha=0.935$). Поузданост *Упитника о родитељској укључености у активности деце на интернету* није испитивана због његове специфичности (ученици су на свако од ових питања само означавали да ли њихови родитељи практикују стратегију укључивања описану у питању, а свако од питања се односило на различиту стратегију).

Најпре је испитано да ли се на основу родитељске укључености у активности деце на интернету може предвидети степен изложености деце електронском насиљу. Испитана је статистичка значајност неколико предиктивних модела у којима су предиктори изложености деце електронском насиљу мере родитељске укључености у активности деце на интернету, и то свих видова родитељске укључености заједно, као и сваке врсте укључености родитеља посебно (Табела 1).

Табела 1. Регресиона анализа: родитељска укљученост као предиктор изложености е-насиљу

	сажетак модела	β	p
Родитељска укљученост (сви видови)	R=0.008; R ² =0.000; F=0.012; p=0.914	0.008	0.914
разговор	R=0.115; R ² =0.013; F=2.642; p=0.106	0.115	0.106
ограничавање	R=0.036; R ² =0.001; F=0.259; p=0.611	0.036	0.611
заједничке активности	R=0.032; R ² =0.001; F=0.209; p=0.648	-0.032	0.648
упозоравање	R=0.064; R ² =0.004; F=0.818; p=0.367	-0.064	0.367
давање савета	R=0.044; R ² =0.002; F=0.386; p=0.535	-0.044	0.535

Резултати регресионе анализе показују да мере родитељске укључености нису статистички значајни предиктори степена изложености електронском насиљу, нити када се узме у обзир укупна мера родитељске укључености, нити када се сваки вид родитељске укључености посматра као засебни предиктор.

Следећа анализа извршена је са намером да се испита могућност предвиђања склоности деце ка електронском насиљу на основу мера родитељске укључености у активности деце на интернету (Табела 2).

Табела 2. Регресиона анализа: родитељска укљученост као предиктор склоности ка вршењу е-насиља

	сажетак модела	β	p
Родитељска укљученост (сви видови)	R=0.197; R ² =0.039; F=8.015; p=0.005	-0.197	0.005
разговор	R=0.022; R ² =0.000; F=0.094; p=0.759	0.022	0.759
ограничавање	R=0.077; R ² =0.006; F=1.167; p=0.281	-0.077	0.281
заједничке активности	R=0.163; R ² =0.027; F=5.409; p=0.021	-0.163	0.021
упозоравање	R=0.218; R ² =0.047; F=9.856; p=0.002	-0.218	0.002
давање савета	R=0.180; R ² =0.032; F=6.599; p=0.011	-0.180	0.011

Резултати показују да разговор и ограничавање активности на интернету не предвиђају склоност деце ка вршењу електронског насиља. Са друге стране, виши ниво заједничких активности ($\beta=-0.163$), упозоравање ($\beta=-0.218$) и давање савета ($\beta=-0.180$), као и виши ниво укупне родитељске укључености у активности деце на интернету ($\beta=-0.197$), предвиђају нижи степен склоности деце ка вршењу електронског насиља. Иако сваки од ових модела предвиђа прилично мали проценат варијансе у склоности деце ка вршењу е-насиља (од 2,7% до 4,7%), њихова статистичка значајност указује на то да укупна родитељска укљученост, односно упозоравање деце на ризике, давање савета за избегавање ризика и заједничке активности родитеља и деце на интернету, могу допринети извесном смањењу склоности деце ка вршењу електронског насиља.

Дискусија резултата

Основни циљ овог истраживања јесте испитивање могућности предвиђања степена изложености и склоности деце ка вршењу електронског насиља на основу мера родитељске укључености у њихове активности на интернету. Резултати су показали да родитељска укљученост у активности деце на интернету није значајан предиктор степена изложености деце електронском насиљу, али да неки видови родитељске укључености остварују, иако мали, значајан допринос смањењу склоности деце ка вршењу електронског насиља: заједничке активности ($\beta=-0.163$, $p=0.021$), упозоравање ($\beta=-0.218$, $p=0.002$) и давање савета ($\beta=-0.180$, $p=0.011$).

Ограничавање времена на интернету и садржаја којима деца смеју да приступе (рестриктивна стратегија) немају заштитну улогу ни у односу на степен изложености ни у односу на склоност ка вршењу електронског насиља, а овај налаз је у складу са резултатима других истраживања (Elsaesser et al., 2017). Вероватно да постављање правила као једносмеран процес, односно родитељска одлука без активног учешћа детета, не мотивише децу да се придржавају правила у чијем креирању нису активно учествовала. С обзиром на то да имају боље дигиталне вештине од својих родитеља и способност за више активности истовремено, деца лако проналазе начине да заобиђу правила, кријући неке од покренутих програма, што умањује заштитну улогу рестриктивне стратегије.

Такође, ни разговор (евалуативна стратегија) се није показао као значајан предиктор изложености и склоности деце ка вршењу електронског насиља, што није у складу са ранијим налазима (Elsaesser et al., 2017; Wright, 2017). Да би родитељско посредовање било успешно, родитељи морају да одржавају отворени дијалог са својом децом у погледу адекватних садржаја и начина употребе дигиталних уређаја (Wright, 2017). С обзиром на то да су ученици одговарали само на питање да ли се родитељи интересују за њихове активности на интернету, не и какав је садржај интересовања, може се само претпоставити да родитељи ученика из узорка не негују отворен разговор и двосмерну размену, без које тешко могу да разумеју њихове *online* комуникације, укључујући и претеће поруке, што умањује заштитну улогу евалуативне стратегије.

Поред рестриктивне и евалуативне стратегије родитељске укључености, ни инструктивна ни кооперативна стратегија не доприносе смањењу изложености деце електронском насиљу, што је у супротности са налазима претходних истраживања (Elsaesser et al., 2017; Wright, 2017). Меш (Mesch, 2009) наводи да постоји могућност да се насиље појављује на интернет сајтовима које родитељи сматрају безбедним. У том случају родитељи немају адекватна знања да би упозорили децу на потенцијалне ризике и пружили савете за адекватну заштиту. Такође, могуће је и да родитељи имају адекватна знања о томе који сајтови нису безбедни, али да су адолесценти способни да сакрију своје активности на тим сајтовима (Mesch, 2009). У том случају заједничко учествовање у *online* активностима не укључује ове сајтове, па родитељи не могу да пруже адекватан модел за понашања која би штитила децу од виктимизације на интернету. Такође, вероватно је да неке друге варијабле имају већи утицај од родитељске укључености на виктимизацију деце у интернет простору, што би требало испитати у наредним истраживањима.

Резултати истраживања ипак показују да виши ниво укупне родитељске укључености доприноси смањењу склоности деце ка вршењу електронског насиља, при чему значајан допринос имају инструктивна и кооперативна стратегија. Упозоравање на могуће опасности на интернету и давање савета за заштиту (инструктивна стратегија) представљају факторе заштите у односу на вршење електронског насиља, што је у складу са налазима других истраживања (Elsaesser et al., 2017; Wright, 2017). Родитељи који користе инструктивну стратегију могу разговором да подстакну адекватне *online* интеракције и да истакну последице негативног понашања. Због тога адолесценти можда избегавају потенцијално проблематичне ситуације на интернету, или почињу да размишљају о својим поступцима пре него што одговоре импулсивно или започну узнемиравање. Наглашавање последица негативних понашања може да подстакне адолесценте да размишљају о својим акцијама пре него што их изведу и да буду забринути због њихових могућих последица. Такође, утврђена је и заштитна улога заједничког учествовања у активностима на интернету (кооперативна стратегија) у односу на вршење електронског насиља, што је у складу са ранијим налазима (Elsaesser et al., 2017; Wright, 2017). Родитељи који имају

активну улогу у *online* активностима деце могу да пруже модел за адекватна понашања, што може да редукује вршење насиља на интернету. Примењујући ову стратегију, родитељи такође могу да охрабре адолесценте да од њих траже социјалну подршку и вођење у погледу поступања у проблематичним *online* интеракцијама.

Закључак

Треба напоменути да ово истраживање има и извесна ограничења. Пре свега, величина и структура узорка ограничавају могућност генерализације на ширу популацију. Такође, утврђени допринос одређених видова родитељске укључености смањењу склоности деце ка вршењу електронског насиља је мали, па би у наредним истраживањима требало испитати предиктивну моћ и других варијабли. Податке о укључености родитеља у *online* активности деце дала су само деца, па би у даља истраживања требало укључити и родитеље и испитати однос између њихових и одговора деце. Како су видови родитељске укључености операционализовани само преко једног питања са дихотомним одговором, може се користити или конструисати упитник који би обухватао више питања са уређеним категоријама, како би се добиле прецизније мере и потпуније информације о овом фактору.

Оно што резултати овог истраживања показују јесте то да одређени видови родитељске укључености остварују, иако мали, ипак значајан допринос смањењу склоности деце ка вршењу електронског насиља и дају смернице за превенцију насилног понашања деце на интернету. Превентивни програми треба да укључе и едукацију родитеља о употреби интернета, о најчешћим *online* активностима деце, потенцијалним ризицима на интернету и мерама заштите, као и јачање њихових дигиталних вештина и подстицање компетентније укључености у *online* активности деце, која би се заснивала на отвореном разговору, заједничком креирању правила и заједничким активностима.

Литература

- Aftab, P. (2006). *Cyberbullying: What adults need to know*. Smithtown, N.Y: SCOPE Education Services. Retrived May 30, 2017 from <http://www.halfhollowhills.k12.ny.us/uploaded/Parents/Cyberbullying.pdf>.
- Belsey, B. (2005). *Cyberbullying: An emerging threat to the „always on“ generation*. Retrived May 15, 2017 from <http://www.cyberbullying.ca..>
- Casas, J.A., Del Rey, R. & Ortega-Ruiz, R. (2013). Bullying and cyberbullying: Convergent and divergent predictor variables. *Computers in Human Behavior*, 29(3), 580–587.
- DeHue, F, Bolman, C. & Völlink, T. (2008). Cyberbullying: Youngsters' experiences and parental perception. *CyberPsychology & Behavior*, 11(2), 217–223.

- Elsaesser, C., Russell, B., Ohannessian, C.M. & Patton, D. (2017). Parenting in a digital age: A review of parents' role in preventing adolescent cyberbullying. *Aggression and Violent Behavior, 35*, 62-72.
- Espelage, L.D., Rao, A.M. & Craven, G.R. (2013). Theories of Cyberbullying. In: S. Bauman, D. Cross & J. Walker (Eds). *Principles of Cyberbullying Research: Definitions, Measures and Methodology* (Chapter 5). New York: Routledge.
- Hasebrink, U., Livingstone, S. & Haddon, L. (2009). *Comparing children's online opportunities and risks across Europe: Cross-national comparisons for EU Kids Online*. LSE, London: EUKids Online.
- Hinduja, S. & Patchin, J.W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of Suicide Research, 14*(3), 206-221.
- Hinduja, S. & Patchin, J.W. (2014). *Cyberbullying Identification, Prevention, and Response*. Cyberbullying Research Center. Retrived May 15, 2017 from <https://cyberbullying.org/>.
- Law, D.M., Shapka, J.D., Hymel, S., Olson, B.F. & Waterhouse, T. (2012). The changing face of bullying: An empirical comparison between traditional and internet bullying and victimization. *Computers in Human Behavior, 28*(1), 226-232.
- Mesch, G.S. (2009). Parental mediation, online activities, and cyberbullying. *CyberPsychology & Behavior, 12*(4), 387-393.
- Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Gadall, T. & Daciuk, J. (2012). Risk factors for involvement in cyber bullying: Victims, bullies and bully-victims. *Children and Youth Services Review, 34*, 63-70.
- Mitchell, K.J., Wolak, J. & Finkelhor, D. (2008). Are blogs putting youth at risk for online sexual solicitation or harassment? *Child Abuse & Neglect, 32*, 277-.
- Opsenica Kostić, J., Panić, T. i Cakić, V. (2015). Karakteristike nosilaca uloga u elektronskom maltretiranju. *Primenjena psihologija 8*(2), 131-146.
- Park, S., Na, E.Y. & Kim, E.M. (2014). The relationship between online activities, netiquette and cyberbullying. *Children and youth services review, 42*, 74-81.
- Patchin, J.W. & Hinduja, S. (2013). Social influences on cyberbullying behaviors among middle and high school students. *Journal of Youth and Adolescence, 42*(5), 711-722.
- Peluchette, J.V., Karl, K., Wood, C. & Williams, J. (2015). Cyberbullying victimization: Do victim's personality and risky network behaviors contribute to the problem? *Computers in Human Behavior, 52*, 424-435.
- Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i UNICEF.
- Slonje, R. & Smith, P.K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology, 49*, 147-154.
- Smith, K.P., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S. & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 49*(4), 376-385.
- Šincek, D., Duvnjak, I. i Milić, M. (2017). Psychological Outcomes of Cyber-Violence on Victims, Perpetrators and Perpetrators/Victims. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 53*(2), 98-110.

- Vandebosch, H. & Van Cleemput, K. (2009). Cyberbullying among youngsters: Profiles of bullies and victims. *New media & society*, 11(8), 1349–1371.
- Willard, N. (2007). *Educator's guide to cyberbullying and cyberthreats*. Eugene, OR: Center for Safe and Responsible Internet.
- Wright, M.F. (2017). Parental mediation, cyberbullying, and cybertrolling: The role of gender. *Computers in Human Behavior*, 71, 189–195.

PARENTAL INVOLVEMENT AS THE PREDICTOR OF CHILDREN'S EXPOSURE TO ELECTRONIC VIOLENCE AND TENDENCY TOWARD CYBERBULLYING

Abstract: The rapid development of digital technologies has contributed to making the Internet a new area of social interaction, but also a place for violence among children and young people who grow up in the era of digitization. Electronic violence is an abuse of information technology, which causes injuries and threats to the dignity of another person. This study examined the predictive role of parental involvement in relation to the exposure and tendency of children to engage in electronic violence. 200 students of the eighth grade of elementary school were examined using the *Questionnaire on Violence via the Internet* (Šincek et al., 2017) and the *Questionnaire on the involvement of parents into children's activities on the Internet*, made for the purpose of this research. The results show that parental involvement in children's activities on the Internet is not a significant predictor of the degree of children's exposure to electronic violence, but some forms of parental involvement have significant (although small) contribution to reducing the tendency of children to commit electronic violence: warning ($\beta=-.218$, $p=.002$), giving advice ($\beta=-.180$, $p=.011$) and joint activities ($\beta=-.163$, $p=.021$). Results indicate the need for creating preventive programs that would contribute to more competent involvement of parents in the activities of children on the Internet.

Key words: cyberbullying, exposure to violence, tendency toward violent behavior, children, parents' involvement.

POVEZANOST OPTIMIZMA–PESIMIZMA, NADE I ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM KOD STUDENATA

Rezime: Osnovni cilj istraživanja je bio da se ispita odnos optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata, kao i razlike ovih glavnih varijabli u odnosu na sociodemografskim varijablama (pol, uspeh na studijama, materijalno stanje porodice). Uzorkom su obuhvaćeni studenti tri fakulteta u Kosovskoj Mitrovici (Filozofski fakultet, Pravni fakultet i Fakultet tehničkih nauka), uzrasta od 20 do 26 godina (prosečne starosti $AS=22,08$, $SD=1,82$), ukupno 204 ispitanika (82 muških i 122 ženskih ispitanika). Podaci u istraživanju su prikupljeni korišćenjem sledećih instrumenata: Skala optimizma-pesimizma (O-P skala), Skala nade i Skala zadovoljstva životom.

Rezultati korelacione analize pokazuju da je optimizam statistički značajno povezan sa nadom i zadovoljstvom životom, dok pesimizam ostvaruje statistički značajnu negativnu korelaciju sa nadom i zadovoljstvom životom. Osobe koje imaju optimističan stav prema budućnosti, koje veruju u pozitivne ishode aktivnosti, one koje su uporne i istrajne u ostvarivanju svojih ciljeva bez obzira na prepreke, pokazivaće viši stepen nade i veće zadovoljstvo životom. Sa druge strane, osobe koje imaju pesimističan stav prema budućnosti pokazivaće niži stepen nade i zadovoljstva životom. Takođe, utvrđene su i polne razlike u izraženosti optimizma u korist ženskih ispitanika. Nije dobijena statistički značajna povezanost optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom sa uspehom na studijama i procenjenim materijalnim stanjem porodice.

Ključne reči: optimizam–pesimizam, nada, zadovoljstvo životom, studenti.

Uvod

Pojavom pozitivne psihologije, mnogi autori su otvorili nove puteve i ideje za istraživanje i ispitivanje njenih koncepata kao što su: optimizam, nada, zadovoljstvo životom, subjektivna dobrobit, samoefikasnost. U ovom radu smo ispitivali povezanost optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata. U prvom delu rada je opisana konceptualna osnova optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom. Nakon toga su navedeni i najvažniji nalazi koji govore o vezi između ovih varijabli. Istraživanje ovih konstrukata je značajno ako imamo u vidu

¹ miljanapavicevic@yahoo.com

² student master studija

da se radi o konceptima pozitivne psihologije koji su važni zarad unapređivanja psihičkog zdravlja čoveka i razvijanja njegovih potencijala. Oni mogu da deluju kao zaštitni faktor u stresnim situacijama, i tako dovedu do uspeha i pozitivnih ishoda.

Optimizam i pesimizam. Optimizam i pesimizam se mogu posmatrati kao krovni pojmovi koji se mogu koristiti zajedno sa drugim varijablama kao što su nada, zadovoljstvo životom, samoeфикаsnost, samopoštovanje i mnogi drugi. Kada su u pitanju optimizam i pesimizam, pregledom literature smo se sreli sa različitim pojmovima: dispozicionalni optimizam (Scheier & Carver, 1985), eksplanatorni optimizam ili pesimizam (Peterson & Seligman, 1987), optimizam kao pozitivna iluzija (Taylor & Brown, 1988), nerealni optimizam (Weinstein, 1980), nerealni pesimizam (Heine & Lehman, 1995), defanzivni pesimizam i strateški optimizam (Norem & Cantor, 1986; Dosedlova et al., 2016). Na osnovu navedenih podataka, vidimo da je veoma teško naći jedinstvenu definiciju koja bi opisala pojmove – optimizam i pesimizam. Čang i saradnici (Chang et al., 1994) govore da optimizam i pesimizam treba posmatrati kao dve delimično nezavisne dimenzije, jer sve dok se definišu kao pozitivno i negativno očekivanje rezultata, ovaj koncept treba posmatrati kao dvodimenzionalan (Penezić, 2002a). Razlikovanje ove dve dimenzije nije važno samo zbog njihovog merenja, nego i zbog teorijske osnove. Ona treba da omogući ispitivanje potpuno novih problema, kao što Peterson (2000) ističe potrebu za ispitivanjem osoba koje su istovremeno i pesimistične i optimistične, odnosno koje u budućnosti očekuju brojne pozitivne i negativne ishode (Kardum i sar., 2018). Dember i saradnici (Dember et al., 1989) ovaj koncept pokušavaju da definišu kao širi, pozitivni ili negativni pogled na svet, a ovo drugo određenje nije usmereno samo na buduće događaje, već uključuje i trenutne događaje i situacije (Penezić, 2002a). U istraživanjima Levisa i Dembera (Lewis & Dember, 1995) potvrđena je i ova tvrdnja i dobijeno je da su vrednosti koje ispitanici postižu na nekim merama optimizma i pesimizma pod uticajem trenutnog raspoloženja ispitanika (Kardum i sar., 2018). Iako se optimizam može konceptualizovati na razne načine, on se najčešće definiše kao kognitivna pristrasnost, globalno očekivanje ili dispozicijski stav (Kardum i sar., 2018). Savremeni interes za optimizam ima dvojako ishodište, odnosno on može biti orijentisan na dva načina. Prva je kognitivistička orijentacija koja je usmerena na bazični optimizam, koji je sastavni deo ljudske prirode (Kardum i sar., 2018), a druga je orijentacija na optimizam kao crtu ličnosti koja nosi sa sobom činjenicu da naša iskustva utiču na to u kojoj ćemo meri biti optimistični ili pesimistični (Kardum i sar., 2018). U okviru ovakve konceptualizacije optimizma kao osobine ličnosti, najznačajnija je ideja da su ponašanja ljudi pod velikim uticajem njihovih sopstvenih očekivanja o posledicama tih ponašanja. Iako je očekivanje ključan konstrukt u mnogim teorijama motivacije za savremena shvatanja optimizma kao osobine ličnosti najznačajnija su istraživanja Scheiera i Carvera (1985, 1992) (Kardum i sar., 2018). Prema Scheier i Carver (1987) optimizam je relativno stabilna opšta tendencija verovanja u pozitivne ishode aktivnosti (Tatalović-Vorkapić i Jelić-Puhalo, 2015). Njihovo interesovanje za optimizam proizilazi iz istraživanja procesa koji se nalaze u osnovi samoregulacije ponašanja, pa je i njihova definicija orijentisana na buduće događaje i na očekivanje rezultata nekih

budućih aktivnosti (Lacković-Grgin i Ćubela, 2002). Uloga optimizma u regulaciji vlastitog ponašanja dolazi do izražaja onda kada pojedinac može jasno da uoči razliku između ciljeva koje je postavio i koje nastoji da ostvari, i svog trenutnog položaja u odnosu na te postavljene ciljeve. Optimisti nikada ne odustaju od svojih ciljeva uprkos preprekama koje im se nađu na putu. Za razliku od pesimista, koji veruju u loše ishode, pasivni su, puni sumnji i skloni su brzom odustajanju od postavljenih zadataka, optimisti na svaki izazov reaguju sa verom u ostvarivanje željenih rezultata i kontinuirano učestvuju u aktivnostima da ih ostvare, čak i ako je put ka tom ostvarivanju dug i pun poteškoća. Oni očekuju da će im budućnost doneti nešto dobro, pa zato i ne odustaju od svojih prvobitnih namera da postignu uspeh. Očekivanje pozitivne budućnosti je karakteristika optimizma kao crte ličnosti (Tatalović-Vorkapić i Jelić-Puhalo, 2016). Optimisti ne razmišljaju previše o mogućim rizicima i često zamišljaju sebe u raznim situacijama koje sa sobom nose pozitivne ishode. Za njih je karakteristično odsustvo zabrinutosti i anksioznosti i često se osećaju da drže situaciju pod kontrolom (Dosedlová et al., 2016). Opšte gledano, na temelju različitih istraživanja, pokazalo se da su optimisti u prednosti od pesimista u mnogim životnim područjima. Motivisaniji su za ono što rade, boljeg su zdravlja, manje su skloni depresiji i uspješniji su u školi, sportu i na poslu. Pozitivno gledanje na budućnost je povezano sa pozitivnim raspoloženjem i upornošću, uspešnim rešavanjem problema, uspehom na fakultetu i dugim životnim vekom (Rijavec i Mijočević, 2006). Sa druge strane, pesimisti su anksiozni, sumnjičavi, stalno preispituju svoja uverenja i skloni su razmišljanju da će im se desiti nešto loše i zato veoma često ne preuzimaju rizik već odustaju od postavljenih ciljeva i zadataka.

Optimizam i nada su usko povezani pa predstavljaju dve vrste pozitivnog mišljenja. Iako se radi o dvema komponentama, one su funkcionalno povezane (npr. osoba može zamisliti veliki broj načina na koji će ostvariti željeni cilj, ali neće ih ostvariti ako nije dovoljno motivisana), pa se obe moraju ispitati kako bi se izmerio nivo nade kod osobe (Snyder, 2000).

Nada. Slično optimizmu, i nada se zalaže za predviđanje budućeg pozitivnog razvoja. Snajder i saradnici (Snyder et al., 1991) definisali su nadu kao kognitivni set koji se sastoji od recipročno deriviranog osećaja: uspešnog delovanja i uspešnih načina pomoću kojih se ciljevi mogu dostići (Lacković-Grgin i Ćubela, 2002), odnosno temeljne komponente nade su sposobnost planiranja puteva do željenih ciljeva, bez obzira na moguće prepreke kao i motivacija za korišćenje tih puteva (Snyder, 2002). Osoba koja je usmerena na postizanje važnog cilja će se ponašati u skladu sa tim pa će i razmišljati o načinima i putevima za njegovo ostvarenje. Tako da, ljudi koji imaju više nade mogu lakše da pronađu puteve koji će da vode ispunjenju postavljenog cilja. Nada nas štiti od samoponižavajućih i ometajućih misli i negativnih emocija koje koče naš dalji napredak. Pozitivne emocije će da proisteknu od opaženog napredovanja ka cilju, dok će negativne da vode ka stagnaciji i nazadovanju. Uloga nade je najviše ispitivana u području fizičkog (Snyder, 1996, 1998) i mentalnog zdravlja (Snyder et al., 1991), gde je dobijena povezanost sa različitim pozitivnim ishodima (Snyder, 2002). Osim što pozitivno utiče na zdravlje, nada pozitivno utiče i na akademski uspeh i rezultate učenika, studenata i sportista (Snyder et al., 2002). Već smo nagovestili da postoji

povezanost nade i optimizma, ali nada i optimizam nisu samo međusobno povezane, već su i pozitivno povezane sa nizom drugih koncepata poput zadovoljstva životom, samopoštovanja, a negativno su povezani sa depresijom, anksioznošću i intenzitetom doživljenog stresa (Rijavec i Mijočević, 2006; Rijavec i Marković, 2008; Scheier et al, 2001; Snyder, 2004; Raboteg-Šarić i sar., 2011). Koncept nade je istraživani i sa drugim oblastima, a jedna od njih je i svrha života koja se povezuje sa većim osećajem zadovoljstva životom (Raats, 2015). Nada se pokazala i kao dobar prediktor zadovoljstva životom (Bailey et al., 2006), ali su neka istraživanja pokazala da postoji i određena povezanost nade i samoeфикаsnosti i zadovoljstva životom (O'Sullivan, 2011). Osobe koje su zadovoljne svojim životom imaju više nade, što je i pokazala povezanost koja postoji između zadovoljstva životom i ukupne nade pojedinca (Bailey & Snyder, 2007; Raats, 2015).

Zadovoljstvo životom. Pregledom literature i različitih istraživanja može se uvideti da postoje različita shvatanja kada je u pitanju koncept zadovoljstvo životom, zato treba uzeti u obzir da su definicije zadovoljstva životom različite i u skladu sa samim istraživanjem koje se sprovodi. Prema Andresu i Vajtiju subjektivna dobrobit kao širi pojam uključuje i kognitivnu evaluaciju i određeni stupanj pozitivnih ili negativnih osećaja (Penezić, 2006). Kembel i saradnici (Campbell et al., 1976) definišu zadovoljstvo kao opaženu razliku između aspiracija i dostignuća, pa zadovoljstvo životom posmatraju kao kognitivnu komponentu subjektivne dobrobiti (Penezić, 2006). Pivota i saradnici (Pavot et al., 1998) definišu zadovoljstvo životom kao „globalnu evaluaciju neke osobe o svom životu” (Penezić, 2006). Prema Dajneru i saradnicima (Diener et al., 1999) zadovoljstvo životom predstavlja opštu procenu nečijeg života u celini i temelji se na procenama zadovoljstva u različitim životnim područjima (Rijavec i Ivanković, 2017). Na osnovu ovakvih shvatanja o zadovoljstvu životom, Penezić izvodi svoju definiciju. Zadovoljstvo životom, prema Peneziću, predstavlja kognitivnu evaluaciju celokupnog života, a kroz koju svaki pojedinac procenjuje svoj vlastiti život (Penezić, 2002b). Zadovoljstvo životom je mera dobrobiti koja obuhvata globalni osećaj dobrobiti prema proceni pojedinca. Svaki čovek vrednuje svoj život iz ličnog iskustva i perspektive, prema sopstvenim kriterijumima, vrednostima, očekivanjima i iskustvima. U ranijim istraživanjima (Penezić, 1999) dobijena je visoka pozitivna povezanost zadovoljstva životom sa samopoštovanjem i optimizmom, dok je visoka negativna povezanost sa usamljenošću, samoćom, pesimizmom i anksioznošću od budućnosti.

Metod

Predmet. Predmet ovog istraživanja je bio da se ispita stepen izraženosti optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom, povezanost optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata, zatim povezanost ovih varijabli sa socio-demografskim varijablama (uspeh na studijama i materijalno stanje porodice), kao i polne razlike u izraženosti glavnih varijabli.

Cilj. Opšti cilj istraživanja je bio da utvrdimo stepen izraženosti optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom, da utvrdimo da li postoji povezanost op-

timiza–pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata, zatim da utvrdimo da li postoji povezanost ovih varijabli sa sociodemografskim varijablama, kao i to da li postoje polne razlike u izraženosti glavnih varijabli. Iz opšteg cilja proizašli su specifični ciljevi:

- Utvrditi stepen izraženosti optimizma-pesimizma, nade i zadovoljstva životom;
- Utvrditi povezanost optimizma-pesimizma, nade, zadovoljstva životom sa sociodemografskim varijablama (uspeh na studijama, materijalno stanje porodice);
- Utvrditi polne razlike u izraženosti optimizma-pesimizma, nade i zadovoljstva životom.

Hipoteze. U radu smo krenuli od pretpostavke da postoji interkorelacija optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata. Brojna istraživanja pokazuju da postoji povezanost nade, optimizma i zadovoljstva životom (Tatalović-Vorkapić i Puhalo, 2016; Hassan et al., 2018), nade i zadovoljstva životom (Park & Peterson, 2006), nade i optimizma (Alarcon, Bowling & Khazon, 2013), a neka istraživanja (Farooq, 2017) govore da su nada i optimizam značajni u predviđanju zadovoljstva životom. Međutim, pregledom literature ustanovili smo da su istraživanja o povezanosti nade, optimizma i zadovoljstva životom uglavnom rađena u engleskom govornom području kao i u zemljama u okruženju, pa smo smatrali značajnim da ispitamo povezanost ove tri varijable na našem području, na uzorku adolescenata.

Takođe, jedna od pretpostavki je bila da su optimizam–pesimizam, nada i zadovoljstvo životom povezani sa uspehom na studijama i materijalnim stanjem porodice. Neka su istraživanja (Raboteg-Šarić, Brajša-Žganec, & Šakić, 2009) pokazala da postoji negativan uticaj nepovoljnog ekonomskog statusa porodice na zadovoljstvo životom adolescenata, kao i na osećaj nade (Peiró, 2006). Do sada je sprovedeno nekoliko istraživanja koja su pokazala pozitivnu povezanost nade i školskog uspeha u osnovnoj (Snyder et al., 1997) i srednjoj školi (Snyder et al., 1991), kao i na fakultetu (Curry et al., 1997; Chang, 1998). Takođe, studenti sa izraženijim stepenom nade imali su tokom šestogodišnjeg perioda bolji prosečni uspeh na ispitima, brže su diplomirali i u manjem broju odustajali od studiranja (Snyder et al., 2002).

Pretpostavili smo da postoje polne razlike u izraženosti optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom. Naime, u ranijim istraživanjima je dobijen podatak da žene imaju više nade, da su optimističnije, a samim tim i zadovoljnije svojim životom (Hassan et al., 2018).

Uzorak i procedura. Uzorak su činili studenti tri fakulteta u Kosovskoj Mitrovici (Filozofski fakultet, Pravni fakultet i Fakultet tehničkih nauka). Ukupno je bilo 204 ispitanika (82 muških, i 122 ženskih ispitanika) uzrasta od 20 do 26 godina (prosečne starosti $AS=22,08$, $SD=1,82$). Istraživanje je bilo anonimno i sprovedeno je u prostorijama fakulteta, a subjekti su dobrovoljno učestvovali u istraživanju. Ispitanicima je saopšten cilj istraživanja i ukazano je da će podaci biti korišćeni u istraživačke svrhe, a zatim im je dato usmeno i pisano uputstvo. Od statističkih metoda je korišćena deskriptivna statistika, korelaciona analiza i t-test.

Instrumenti. Za potrebe ovog istraživanja korišćeni su sledeći instrumenti:

Skala optimizma–pesimizma, O–P skala (Penezić, 2002a) nastala je kao rezultat adaptacije i provere tvrdnji iz LOT (Life Orientation Test, Scheiera i Carvera, 1985; prema Penezić, 2002) i OPS (Optimism-Pessimism Scale, Dembera i sar. 1989, prema Penezić, 2002). Nakon validacije, Chang je zadržao 15 tvrdnji, a u hrvatski prevod je uvršteno 14 tvrdnji i to 6 za procenu optimizma i 8 za procenu pesimizma. U ovom istraživanju je korišćen hrvatski prevod upitnika koji je adaptirao Penezić (2002). Skala je petostepena, Likertovog tipa. Prema istraživanju Penezića (2006) skala je pokazala zadovoljavajuću pouzdanost, Kronbah alfa koeficijent za optimizam iznosi $\alpha = .77$ i pesimizam $\alpha = .83$. Na našem uzorku pouzdanost subskala iznosi: optimizam $\alpha = .76$, pesimizam $\alpha = .84$. Ukupan rezultat se formira kao linearna kombinacija rezultata u svakoj pojedinačnoj tvrdnji i to posebno za optimizam i posebno za pesimizam. Viši rezultati znače veću izraženost optimizma, odnosno pesimizma. Rezultati za optimizam se kreću u rasponu od 6 do 30, a za pesimizam od 8 do 45.

Skala nade (Lacković-Grgin i Čubela, 2002) meri razlike u nadi kao crti. Izvornu verziju je konstruisao Snajder, a skala je prevedena i primenjena na nekoliko uzoraka srednjoškolaca i studenata u Hrvatskoj (Lackovic-Grgin, Penezić i Čubela, 2001). Skala je petostepena, Likertovog tipa i sastoji se od 9 ajtema. Pouzdanost izraženu preko Kronbahovog α , koju navode autori skale iznosi $\alpha = .75$, a na našem uzorku je $\alpha = .82$. Ukupan rezultat se može kretati u rasponu od 9 do 45, što znači da viši rezultat ukazuje na veći stepen izraženosti nade.

Skala zadovoljstva životom (Penezić, 2002b) namenjena je merenju stepena zadovoljstva životom. Skala je petostepena, Likertovog tipa i sastoji se od 20 ajtema, gde se 17 ajtema odnosi na procene globalnog zadovoljstva, dok 3 čestice služe za procenu situacijskog zadovoljstva. Ispitanici odgovaraju zaokruživanjem odgovarajućeg broja, a rezultat se oblikuje kao linearna kombinacija procena. Viši rezultat označava i više zadovoljstvo životom, a rezultati se kreću u rasponu od 20 do 100. Autor skale navodi pouzdanost izraženu preko Kronbahovog α i ona iznosi .93, dok je na našem uzorku $\alpha = .92$.

Rezultati

Kao prvi korak u obradi prikupljenih podataka urađena je deskriptivna analiza za četiri osnovne varijable ovog istraživanja: optimizam, pesimizam, nada i zadovoljstvo životom. Ishod ove analize je prikazan u Tabeli 1.

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji za varijable optimizam, pesimizam, nada i zadovoljstvo životom kod studenata

	N	Min	Max	M	SD
Optimizam	204	13	30	23,29	4,11
Pesimizam	204	8	36	20,18	6,73
Nada	204	19	45	34,51	5,56
Zadovoljstvo životom	204	47	100	75,66	12,49

Na osnovu podataka iz Tabele 1 može se uočiti da su varijable optimizam, nada i zadovoljstvo životom dostigle visoke skorove, odnosno da su rezultati bliži gornjoj granici u odnosu na teorijski raspon skale, dok je nešto manji stepen izraženosti pesimizma.

U Tabeli 2 su prikazani koeficijenti Pirsonove linearne korelacije. Oni pokazuju da je optimizam statistički značajno povezan sa nadom ($r=.715$, $p<0.01$) i zadovoljstvom životom ($r=.666$, $p<0.01$), dok pesimizam ostvaruje statistički značajnu negativnu korelaciju sa nadom ($r=-.026$, $p<0.01$) i zadovoljstvom životom ($r=-.504$, $p<0.01$).

Tabela 2. Interkorelacija optimizma-pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata

	Optimizam	Pesimizam	Nada	Zadovoljstvo životom
Optimizam		-.468**	.715**	.666**
Pesimizam			-.260**	-.504**
Nada				.574**

*Korelacija značajna na nivou $p<0.05$

**Korelacija značajna na nivou $p<0.01$

Osobe koje imaju optimističan stav prema budućnosti, koje su uporne i istrajne u ostvarivanju svojih ciljeva bez obzira na prepreke koje im se nađu na putu i koje veruju u pozitivne ishode aktivnosti, pokazivaće viši stepen nade i veće zadovoljstvo životom. Sa druge strane, osobe koje imaju pesimističan stav prema budućnosti i brzo odustaju od svojih ciljeva, pokazivaće niži stepen nade i zadovoljstva životom.

U Tabeli 3 prikazane su polne razlike u izraženosti optimizma, pesimizma nade i zadovoljstva životom kod studenata.

Tabela 3. Polne razlike u izraženosti optimizma, pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata

	Pol	N	M	F	df	Sig.
Optimizam	Muški	82	22,54	.550	200	.034*
	Ženski	122	23,80			
Pesimizam	Muški	82	21,05	.006	196	.161
	Ženski	122	19,68			
Nada	Muški	82	34,02	.401	197	.359
	Ženski	122	34,76			
Zadovoljstvo životom	Muški	82	75,87	6.527	195	.281
	Ženski	122	76,34			

*Značajno na nivou $p<0.05$

Na osnovu prikazanih podataka možemo videti da ženski ispitanici pokazuju viši stepen optimizma u odnosu na ispitanike muškog pola. T-testom je takođe utvrđeno da nema polnih razlika u izraženosti pesimizma, nade i zadovoljstva životom.

Takođe, u ovom istraživanju smo ispitivali i povezanost optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom sa uspehom na studijama i procenjenim materijalnim stanjem porodice ispitanika. Dobijeni rezultati pokazuju da nije dobijena statistički značajna povezanost optimizma-pesimizma, nade i zadovoljstva životom sa uspehom na studijama i procenjenim materijalnim stanjem porodice ispitanika.

Diskusija i zaključak

U ovom istraživanju smo krenuli od pretpostavke da postoji povezanost varijabli optimizma–pesimizma, nade i zadovoljstva životom kod studenata.

Rezultati deskriptivne statistike pokazuju visoke skorove optimizma, nade i zadovoljstva životom i nizak skor pesimizma. Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da su ispitanici optimistični, veruju u pozitivan ishod svojih aktivnosti i da su zadovoljni svojim životom. Do sličnih rezultata došli su i drugi autori (Randelović i Minić, 2012) koji su na studentskoj populaciji dobili visok nivo smisaonosti života, proaktivnog prevladavanja stresa, nade i zadovoljstva životom.

U potrazi za odgovorom na postavljenu pretpostavku korelacionom analizom smo došli do zaključka da postoji statistički značajna pozitivna povezanost optimizma sa nadom i zadovoljstvom životom. Ovakvi rezultati su i očekivani ukoliko imamo u vidu da je optimizam relativno stabilna opšta tendencija verovanja u pozitivne ishode aktivnosti (Scheier & Carver, 1987; Tatalović-Vorkapić i Jelić-Puhalo, 2015), a nada počiva na sposobnosti da se pronađu rešenja i odlučnost da se ta rešenja primene (Lacković-Grgin i Ćubela, 2002). Optimisti nikada ne odustaju od svojih ciljeva uprkos preprekama koje im se nađu na putu, veruju u pozitivne ishode svojih aktivnosti i očekuju da će im budućnost nešto dobro doneti. Upravo to očekivanje ih i navodi da ne odustaju od svojih prvobitnih namera i da budu uporni u ostvarivanju željenih ciljeva. Nada štiti osobu od samoponižavajućih i ometajućih misli i negativnih emocija koje koče njen dalji napredak. Glavna razlika između nade i optimizma ogleda se u tome da, autori konstrukta optimizma glavnim pokretačem ka cilju usmerenog ponašanja navode misli o vlastitim sposobnostima, dok se unutar teorije nade, razmišljanje o načinima postizanja cilja i misli o sposobnostima smatraju jednako važnim pokretačima cilju usmerenog ponašanja (Raboteg-Šarić i sar., 2011). I u istraživanju Snajdera dobijena je pozitivna korelacija između nade i optimizma (Snyder, 2000). Takođe su i brazilski istraživači pronašli pozitivnu korelaciju između optimizma i nade, ali i nade i samopoštovanja (Hutz et al., 2014). Dobijena je i pozitivna korelacija nade sa zadovoljstvom životom, što se može objasniti time da optimistične osobe koje veruju u svoje sposobnosti i koje uspevaju da ostvare postavljene ciljeve, pokazuju veći stepen zadovoljstva životom. U istraživanjima Bejlja i Snajdera (Bailey & Snyder, 2007) zadovoljstvo životom je bilo veće kod odraslih koji su imali visok skor nade, pa se pretpostavlja da je zadovoljstvo životom povezano sa nadom i dostizanjem i ostvarivanjem ciljeva zbog velikog broja puteva i različitih načina da se dati cilj ostvari (Hutz et al., 2014). U još nekim istraživanjima (Park & Peterson,

2006, O'Sullivan, 2011) dobijeno je da postoji povezanost nade sa zadovoljstvom životom. Istraživanja su pokazala da osobe koje su zadovoljne svojim životima imaju kvalitetnije brakove, ostvaruju bolje socijalne odnose, otpornije su na stres, zdravije su i emotivno stabilnije (Brajša-Žganec i Kaliterna Lipovčan, 2006).

Dalje, u radu je dobijena i negativna korelacija nade i pesimizma. Ova statistički značajna negativna povezanost nade i pesimizma je očekivana jer pesimisti imaju negativna očekivanja od budućnosti i negativne aspekte funkcionisanja koje su izražene kroz mere usamljenosti i anksioznosti (Lacković-Grgin i Ćubela, 2002), tako da pesimistične osobe nemaju razvijen osećaj nade u pozitivne ishode situacija.

Što se tiče povezanosti optimizma-pesimizma, nade i zadovoljstva životom sa sociodemografskim varijablama, nije dobijena statistički značajna povezanost ove tri glavne varijable sa uspehom na studijama i procenjenim materijalnim stanjem porodice ispitanika. Ovi rezultati su u suprotnosti sa rezultatima ranijih istraživanja koji pokazuju da očekivanja uspeha adolescenta koji imaju visok stepen nade rastu, a time i verovatnoća da će se ostvariti (Rijavec i Marković, 2008). Međutim, ovi autori naglašavaju da je korelacija između nade i školskog uspeha mala. Takođe, u drugim se istraživanjima (Raboteg-Šarić, Brajša-Žganec, & Šakić, 2009; Peiró, 2006) pokazalo da niži ekonomski status porodice utiče na optimizam, nadu i zadovoljstvo životom, što u našem istraživanju nije dobijeno.

Polne razlike su utvđene jedino kod optimizma, tj. ženski ispitanici su pokazali veći stepen optimizma u odnosu na ispitanike muškog pola, dok nisu utvđene polne razlike u izraženosti pesimizma, nade i zadovoljstva životom. Prema rezultatima nekih istraživanja ne postoje polne razlike u izraženosti optimizma i pesimizma (Heinonen et al., 2005; Scheier i sar., 1994), dok prema drugim postoje (Heaven & Ciarrochi, 2008; Rijavec i Mijočević, 2006). Osobe ženskog pola postižu više skorove na skali optimizma i kad dožive uspeh, one ga pripisuju sebi i svom ponašanju, veruju da će uspeh da dožive i u budućnosti i kao i u drugim područjima života. Muškarci na uspeh gledaju više kao na splet okolnosti koje ne zavise puno od njih samih, ne veruju da će se taj uspeh ponoviti u budućnosti ili u nekom drugom području života (Rijavec i Mijočević, 2006). Međutim, kako navode autori, još uvek nisu istraženi uzroci tih razlika. Što se tiče zadovoljstva životom, ono je stabilno tokom vremena i na njega ni starost a ni pol nemaju značajnog uticaja (Tatalović-Vorkapić i Jelić-Puhalo, 2016). Neki autori (Michalos, 1985) veruju da zadovoljstvo životom zavisi više od nekih sociokulturnih nego od kognitivno-osećajnih struktura, koje, u stvari, uslovljavaju javljanje razlika između muškaraca i žena.

Sumirajući rezultate, možemo zaključiti da su studenti zadovoljni svojim životom, veruju u svoje sposobnosti i optimistični su u pogledu svoje budućnosti.

Preporuka je da u buduća istraživanja treba uključiti neke druge varijable koje mogu dati značajan doprinos u razvoju optimizma-pesimizma, nade i zadovoljstva životom poput osobina ličnosti ispitanika, vaspitnih stilova roditelja kako bi dobili potpuniju sliku o povezanosti ovih varijabli.

Literatura

- Alarcon, G. M., Bowling, N. A., & Khazon, S. (2013). Great expectations: a meta-analytic examination of optimism and hope. *Personality and Individual Differences, 54*, 821–827.
- Bailey, T. C., Eng, W., Frisch, M. B. & Snyder, C. R. (2006). Hope and optimism as related to life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology 2* (3), 168–175.
- Bailey, T. C. & Snyder, C. R. (2007). Satisfaction with life and hope: A look at age and marital status. *The Psychological Record, 57* (2), 233–240.
- Brajša-Žganec, A. i Kaliterna Lipovčanin, LJ. (2006). Kvaliteta življenja, životno zadovoljstvo i sreća osoba koje profesionalno pomažu drugima. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 15* (4–5), (84–85), 713–728.
- Campbell, A., Converser, P. E. & Rodgers, W. L. (1976). *The Quality of American life: Perceptions, evaluations and satisfactions*. New York: Russell Sage Foundation.
- Chang, E. C., D’Zurilla, T. J. & Maydeu-Olivares, A. (1994). Assessing the dimensionality of optimism and pessimism using a multimeasure approach, *Cognitive Therapy and Research, 18* (2), 143–161.
- Chang, E. C. (1998). Hope, problem-solving ability, and coping in a college student population: Some implications for theory and practice. *Journal of Clinical Psychology, 54*, 953–962.
- Curry, L. A., Snyder, C. R., Cook, D. L., Ruby, B. C., & Rehm, M. (1997). The role of hope in student-athlete academic and sport achievement. *Journal of Personality and Social Psychology, 73*, 1257–1267.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E. & Smith, H.E. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin, 125* (2), 276–302.
- Dember, W. N., Martin, S. H., Hummer, M. K., Howe, S. R. & Melton, R. S. (1989). The measurement of optimism and pessimism. *Current Psychology: Research and Reviews, 8* (2), 102–109.
- Dosedlová, J., Jelinek, M., Klimunsová, H. & Burešová, I. (2016). Positive Expectations-Optimism and Hope in Models. *The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 437–447*.
- Farooq, T. (2017). Subjective wellbeing: Significance of hope and optimism. *International Journal of Academic Research and Development, 2* (6), 274–276.
- Hassan, K., Sadaf, S., Saeed, A. & Idrees, A. (2018). Relationship between Hope, Optimism and Life Satisfaction among Adolescents. *International Journal of Scientific & Engineering Research, 9* (10), 1452–1457.
- Heaven, P. & Ciarrochi, J. (2008). Parental styles. Gender and the development of hope and self-esteem. *European Journal of Personality, 22* (8), 707–724.
- Henionen, K., Räikkönen, K. & Keltikangas-Järvinen, L. (2005). Self-esteem in early and late adolescence predicts dispositional optimism- pessimism in adulthood: A21-year longitudinal study. *Personality and Individual Differences, 39* (3), 511–521.
- Heine, S. J. & Lehman, D. R. (1995). Cultural variation in unrealistic optimism: does the west feel more invulnerable than the east? *Journal of Personality and Social Psychology, 68* (4), 595–607.

- Hutz, S. C., Midgett, A., Pacico-Cerentini, J., Bastianello, R. M. & Zanon, C. (2014). The Relationship of Hope, Optimism, Self-Esteem, Subjective Well-Being, and Personality in Brazilians and Americans, *Psychology*, 5, 514–522.
- Kardum I., Hudek-Knežević, J. i Krapić, N. (2018). Optimizam, pesimizam i telesno zdravlje. *Psihologijske teme*, 27 (3), 585–611.
- Lacković-Grgin, K. i Ćubela, V. (2002). Skala nade. U: Lacković-Grgin, K. Proroković, A., Ćubela, V., Penezić, Z. (ur). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika. Svezak 1*. Zadar: Filozofski fakultet, 18–19.
- Lacković-Grgin, K., Penezić, Z., i Ćubela, V. (2001). The rest of two measures of adolescent identity, *Journal of Adolescence*.
- Lewis, L. & Dember, W. N. (1995). Can experimentally induced mood affect optimism and pessimism scores? *Current Psychology*, 14, 29–41.
- Michalos, A. C. (1985). Multiple Discrepancies Theory (MDT). *Social Indicators Research*, 16, 347–413.
- Norem, J. K. & Cantor, N. (1986). Defensive pessimism: Harnessing anxiety as motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1208–1217.
- O'Sullivan, G. (2011). The relationship between hope, eustress, self-efficacy and life satisfaction among undergraduates. *Journal of Social Indicators Research*, 101, 155–172.
- Pavot, W., Diener, E. & Suh, E. (1998). The Temporal Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 70, 340–354.
- Park, N. & Peterson, C. (2006). Character strengths and happiness among young children: Content analysis of parental descriptions. *Journal of Happiness Studies*, 7, 323–341.
- Peiró, A. (2006). Happiness, satisfaction and socio-economic conditions: some international evidence. *Journal of Socio-Economics*, 35, 348–365.
- Penezić, Z. (1999). *Zadovoljstvo životom: Relacije sa životnim dobi i nekim osobnim značajkama*. (Magistarski rad). Zagreb: Filozofski fakultet.
- Penezić, Z. (2002a). Skala optimizma-pesimizma (O-P skala). U: Lacković-Grgin, K. Proroković, A., Ćubela, V., Penezić, Z. (ur). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika. Svezak 1*. Zadar: Filozofski fakultet, 15–17.
- Penezić, Z. (2002b). Skala zadovoljstva životom. U: Lacković-Grgin, K. Proroković, A., Ćubela, V., Penezić, Z. (ur). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika. Svezak 1*. Zadar: Filozofski fakultet, 20–22.
- Penezić, Z., (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi, *Društvena istraživanja*, 15 (4–5), (84–85), 643–669.
- Peterson, C. & Seligman, M. E. (1987). Explanatory style and illness. *Journal of Personality*, 55(2), 237–265.
- Peterson, C. (2000). The future of optimism. *American Psychologist*, 55 (1), 44–55.
- Raats, C. (2015). Investigating the relationship between hope and life satisfaction among children in low and middle income communities in Cape Town, *Research Psychology in the Department of Psychology*. University of the Western Cape, 5–7.
- Raboteg-Šarić, Z., Brajša-Žganec, A. & Šakić, M. (2009). Life satisfaction in adolescents: The effects of perceived family economic status, self-esteem and quality of family and peer relationships. *Društvena istraživanja*, 18 (3), 547–564.

- Raboteg-Šarić, Z., Merkaš, M. i Majić, M. (2011). Nada i optimizam adolescenata u odnosu na roditeljski odgojni stil, *Napredak*, 152 (3–4), 373–388.
- Randelović, D. i Minić, J. (2012). Prediktori zadovoljstva životom kod studenata. *Engrami*, 34 (1), 59–68.
- Rijavec, M. i Ivanković, M. (2017). Dispozicijski optimizam i pesimizam kao prediktori školskog uspeha, ciljnih orijentacija u učenju, straha od ispitivanja i životonog zadovoljstva učenika, *Napredak*, 158 (4), 397–417.
- Rijavec, D. i Marković, D. (2008). Nada, strah od ispitivanja i školski uspeh. *Metodika: časopis za teoriju i praksu metodika u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi*, 9 (16), 8–17.
- Rijavec, M. i Mijočević, I. (2006). Optimistički i pesimistički eksplanatorni stil i školski uspijeh u višim razredima osnovne škole. *Odgojne znanosti*, 2, 347–361.
- Scheier, M. E. & Carver, C. S. (1985). Optimism, coping and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4, 219–247.
- Scheier, M. F. & Carver, C. S. (1987). Dispositional optimism and physical well-being: The influence of generalized outcome expectancies on health. *Journal of Personality*, 55, 169–210.
- Scheier, M. R., Carver, C. S. & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063–1078.
- Scheier, M. F., Carver, C. S., Bridges, M. W. (2001). Optimism, pessimism and psychological well-being. U: Chang, E.C. (Ed.), *Optimism and pessimism: Implications for theory, research and practice*. Washington, DC: American Psychological Association, 189–216.
- Snyder, C. R., Harris, C., Anderson, J. R., Holleran, S. A., Irving, L. M., Sigmon, S. T., Youshinobu, L., Gibb, J., Langelle, C. & Harney, P. (1991). The will and the ways: Development and validation of an individual-differences measure of hope. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60 (4), 570–585.
- Snyder, C. R. (1996). To hope, to lose, and hope again. *Journal of Personal and Interpersonal Loss*, 1, 3–16.
- Snyder, C. R., Hoza, B., Pelham, W. E., Rapoff, M., Ware, L., Danovsky, M., Highberger, L., Rubinstein, H., Stahl, K. (1997). The development and validation of the Children's Hope Scale. *Journal of Pediatric Psychology*, 22, 399–421.
- Snyder, C. R. (1998). Hope. In H.S. Friedman (Ed.), *Encyclopedia of mental health*. San Diego, CA: Academic Press, 421–431.
- Snyder, C. R. (2000). The past and possible futures of hope. *Journal Of Social and Clinical Psychology*, 19 (1), 11–28.
- Snyder, C. R., Shorey, H. S., Cheavens, J., Pulvers, K. M., Adams, V. H., & Wiklund, C. (2002). Hope and Academic Success in College. *Journal of Educational Psychology*, 94 (4), 820–826.
- Snyder, C. R. (2002). The past and possible futures of hope. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19 (1), 11–28.
- Snyder, C. R. (2004). Hope and depression: A light in the darkness. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23 (3), 347–351.

- Tatalović-Vorkapić, S. i Jelić-Puhalo, J. (2015). Povezanost osobina ličnosti, nade, optimizma i zadovoljstva životom odgojitelja predškolske dece, *Napredak*, 157(1-2), 205-220.
- Taylor, S. E. & Brown, L. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin* 103 (2), 193-210.
- Weinstein, N. D. (1980). Unrealistic optimism about future life events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39 (5), 806-820.

THE INTERCONNECTIONS OF OPTIMISM AND PESSIMISM, HOPE AND LIFE SATISFACTION AMONG STUDENTS

Abstract: The main goal of this research has been to question relations between optimism-pessimism, hope and life satisfaction among students in relation to sociodemographic variables (gender, age, success on studies, and economic status of the families). The research has included students of three universities in Kosovska Mitrovica (Faculty of Philosophy, Faculty of Law and Faculty of Technical Sciences), age 20 to 26 (average age $AS=22,08$, $SD=1,82$), in total 204 examinees (82 male i 122 female). We have used following instruments for data collecting: Optimism-pessimism Scale (O-P scale), Scale of Hope and the Scale of Life Satisfaction.

Results have shown that optimism has a statistically significant connection with hope and life satisfaction, while pessimism on the other hand shows statistically significant negative correlation with hope and life satisfaction. Person who is an optimist, who believes in bright future, in positive effects of various actions, who is resilient and consistent in achieving goals will show a larger degree of hope and life satisfaction. However, on the other hand, a person whose point of view is pessimistic will show lower degree of hope and life satisfaction. Certain results have shown that older examinees are less pessimistic. Females have shown that they are more optimistic than males. Results do not show any statistically relevant data concerning the connection of optimism-pessimism, hope and life satisfaction with the success on the studies or economic status of the families.

Key words: Optimism-pessimism, hope, life satisfaction, students.

**СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА
И СОЦИЈАЛНИ РАД
У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ**

СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА И ДЕМОГРАФСКИ ТРЕНДОВИ

Резиме: Различити су демографски трендови који су актуелни. Већина европских земаља суочена је са демографским старењем и миграцијом, а постоје и разлози за то. Који модел социјалне политике применити који би био у функцији демографског подстицаја, је питање опстанка ових земаља.

Да ли то захтијева опсежне мере и активности или је социјално ткиво толико подривано да се мере друштвених подстицаја не могу сагледати или не дају ефекте. Искуства других земаља могу да пруже корисне идеје за промене у социјалној сфери, али дугорочна излазна решења су вишедимензионална, развојна, социјална, мотивациона и тако даље.

Неолиберална глобална концепција није помогла социјалном напретку. Напротив. Брзо обогаћивање малог дела популације са истовременим осиромашењем већине становништва ствара несагледливе последице на демографској слици држава, које, кроз транзицију нису обликовале свој развојни модел. Поставља се питање како повећати стандард становништва и усмерити га ка остваривању позитивних демографских процеса и изградњу система социјалне сигурности.

Основне методе помоћу којих ће се ово истраживање реализирати су: анализа, синтеза, класификација, конкретизација, генерализација, а специјалне методе; углавном су: дескрипција, компилација и компарција.

Кључне речи: социјална политика, демографија, трендови, промене, модел развоја.

Увод

Полази се од сазнања о карактеристикама демографских промена и од главних индикатора у процени демографских трендова. Чињеница је да становништво у Европи стари и не рађају се деца која би попунила демографски јаз који је присутан на континенту.

Старење и смањење броја становника доводи у питање одрживост система, функције државе и том оквиру и социјалног система, система социјалне сигурности, као и могућности стварања социјалне и демографске политике.

¹ jovan.pejkovski@fzf.ukim.edu.mk

Политички односи, право на абортус, контрацепцију, висок стандард промјена у ставовима и перцепцијама, јачање егоизма и бројне друге социолошке и друштвене промене утицале су и још увијек погађају демографске процесе. Они су изграђени и уграђени у свест као демократско право жене и њене породице да одлучује о свом потомству.

Држава не може утицати на оно што се догађа у спаваћој соби својих грађана и спремност да имају потомство или не. Али држава може, уз мере и инструменте различитог карактера, утицати на промјене у стопи наталитета становништва, те сходно томе сагледава се снага и утицај социјалне политике на демографске трендове.

Социјална регулатива

Мере, инструменти и политика социјалног регулирања су познати и дају одређене резултате који одражавају повећану или смањену стопу наталитета. Питање дугорочне одрживости политике повезано је са великим бројем финансијских ресурса које државе треба да осигурају у својим буџетима за имплементацију, посебно за пронаталне програме.

Ове дугорочне мере и политике још увијек покривају укупне трошкове с обзиром на то да је повећана популација истовремено и повећана могућност за нову радну снагу која покрива трошкове социјалне сигурности и социјалне политике државе кроз запошљавање. Тиме се попуњавају све празнији социјални фондови из којих би требало исплатити пензије, социјална давања и друга права која су повезана са социјалном сигурношћу грађана.

Од издашности ресурса и избора политика и инструмената као и примењених мера такође зависе резултати и потенцијални ефекти. Наиме, колико држава омогућава инклузију и бригу о новорођенчади, њиховом оснаживању, раном развоју детета и образовању, главно је питање. Каква је покривеност генерација новорођенчади у вртићима или у другим облицима бриге о деци, што је брига или је део социјалне политике сваке државе. Образовање, здравствена брига и заштита, имунизација и сви поступци до реализације обавезних нивоа образовних програма утичу на демографске процесе.

Сигурност мора бити обезбеђена и за мајку, и за породицу, за дете и за његову будућност. У супротном, рођење ће се у одређеној мери охрабрити и подстицати, а затим се јавља депопулација услед немогућности запослене мајке да пружи бригу о новорођенчету, као и његовом чувању и збрињавању када мајка одлази на посао.

На популациону политику важан утицај има и миграција са свим аспектима кроз које се миграције појављују, следе и усмеравају. Изазови миграције се интензивирају. Поставља се питање како убедити младе образоване брачне парове да је њихова будућност у земљи у којој су рођени када немају посао, или чак и ако су запослени, а њихове плате су недовољне за елементарну егзис-

тенцију. Одговри на ова питања тешко се формулишу, недостају или их нема. Факт је да су млади људи и брачни парови, па и читаве породице спремни да мигрирају у средине где ће њихов рад бити боље вреднован и где ће имати бољи стандард за себе и за породицу у целини.

Миграције са југа ка северу у светском обиму постају неизбежне. Села се празне, градови се празне, слика постаје сива, сумарна и непријатна, а шансе за преокрет и за успех су ограничене.

Постоји ли решење за ове појаве, или социјална политика губи снагу да креира мере и активности како би зауставила ове негативне трендове. Са којим захватима је могуће преусмерити процесе ка демографском и друштвеном расту и према укупном економском и друштвеном развоју? Да ли су транзиција и трансформација направили невероватне посљедице које се на демографском плану тешко би могле бити превазиђене.

Чињеница је да наука може понудити решења из арсенала мера подстицаја, инвестиција и могућности запошљавања. Мере су познате и примењиване у разним срединама које имају сличне проблеме и које су на различите начине примениле читаве лепезе мера за различитим успехом. Могућности, мере и решења постоје, али су они ограничени и претежно зависе од расположивих ресурса (материјалних и кадровских) али највише од класе на власти или од управљачке структуре која ће их реализирати и одржавати на дуги рок.

Ако се постигне друштвени консензус да је стратегија демографског развоја национални приоритет у земљама са демографским старењем, миграцијама и са падом наталитета и да без обзира која странка или влада управља земљом, стратегију треба поштовати онда су поменуте мере и решења извесни и могу дати резултате. Ово су дугорочни ангажмани који су у генерацијском трајању и настоје да осигурају консензус у друштву и држави за јачање демографских фактора и процеса без којих нема напретка, нема развоја, нема социјалне сигурности.

Демографске промене у Европи

Стопа наталитета у Европској унији опада споријим темпом између 2000. и 2015. године него раније. У 2015. години у Европској унији рођено је 5,1 милиона деце, што одговара стопи наталитета (број живорођених на 1000 особа) од 10,0. Поређења ради, стопа наталитета у Европској унији била је 10,6 у 2000, 12,8 у 1985 и 16,3 у 1970. Постојао је скроман скок у броју живорођених, са великим бројем од 5,5 милиона деце рођених у Европској унији у 2008. години, након чега су улиједила додатна годишња смањења до 2013. године (5,1 милиона живорођених); готово да нема промене броја живорођених у Европској унији у 2014. или 2015. години.

Последњих деценија, Европљани углавном имају мање деце, а овај модел делимично објашњава успоравање раста популације Европске уније. Најчешћи

показатељ фертилитета је укупна стопа фертилитета. Укупна стопа фертилитета од око 2,1 живорођене дјеце по жени сматра се нивоом супституције у развијеним земљама: другим ријечима, просјечан број живорођених по жени је потребан да би се одржала величина популације у условима миграције. Укупна стопа фертилитета испод 1,3 живорођене дјеце по жени често се назива „најнижом стопом фертилитета“. У 2015. години, укупна стопа фертилитета у Европској унији износила је 1,58 живорођених по жени (иста стопа забиљежена је у 2014. години). Укупна стопа наталитета Европске уније порасла је на релативно висок ниво од 1,62 у 2010. години, након чега је услиједио благи пад од 1,55 у 2013. на скроман раст у 2014. години. Међу државама чланицама Европске уније, Француска је објавила највишу стопу фертилитета у 2015. години, са 1,96 живорођених по жени. Насупрот томе, најниже стопе фертилитета у 2015. години забележене су у Португалу (1,31 живорођених по жени), Пољској и Кипру (1,32 живорођене дјеце по жени), Грчкој и Шпанији (1,33 живорођене дјеце по жени).²

У 2015. години, око 5,2 милиона људи је умрло у Европској унији. Овај годишњи број смртних случајева је највећи забележен у претходних пет деценија. Такође, стопа смртности, која је број смртних случајева на 1.000 људи, је достигла максималну вредност од 10,2 у Европској унији у 2015. години. Најчешће кориштени индикатор за анализу морталитета је очекивано трајање живота при рођењу, које је благо смањено у Европској унији у 2015. години. Процењено трајање живота је 80,6 година (0,3 године ниже од 2014. године), достижући 83,3 године за жене (0,3 године ниже од 2014) и 77,9 година (0,2 године ниже од 2014) за мушкарце. Ово је био први пад очекиваног животног века Европске уније од 2002. године, када су подаци о очекиваном трајању живота били доступни за све државе чланице ЕУ и могу се видети у већини држава чланица. Међутим, у посљедњих 15 година, очекивано трајање живота у Европској унији се повећало за 2,9 година, са 77,7 на 80,6 година; пораст је износио 2,4 године за жене и 3,4 године за мушкарце. Још увијек није могуће рећи да ли је смањење очекиваног животног века између 2014. и 2015. године само привремено или ће се смањење наставити у наредним годинама. У 15-так година између 2000. и 2015. године, повећање очекиваног животног века по рођењу код мушкараца у земљама чланицама ЕУ кретало се од минимално 2,5 године (у Литванији) до максимално 7,6 година (у Естонији). За жене, пораст се кретао од 1,9 година (у Немачкој) до 5,8 година (у Естонији). Међутим, постоје велике разлике између земаља.

У 2015. години, разлике између највећих и најнижих очекивања за живот међу земљама чланицама ЕУ износиле су 11,2 године за мушкарце и 7,6 за жене. За мушкарце, најнижа очекивана дужина живота била је у Литванији (69,2 године), а највиша у Шведској (80,4 године). За жене, распон је био од 78,2 године у Бугарској до 85,8 година у Шпанији. Очекивани животни век у доби од 65

² Извор: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Fertility_statistics, приступљено 01.06.2018. године.

година такођер је благо смањен. Гледајући старе генерације у Европској унији, може се приметити да је у 2015. години очекивани животни век у доби од 65 година био обележен благим падом. Процењује се да је износио 19,7 година (0,3 године ниже од 2014 године), достижући 21,2 године (0,4 године мање од 2014. године) за жене и 17,9 година (0,3 године мање од 2014) за мушкарце. У односу на 2014. годину, очекивани животни век у доби од 65 година опао је у 22 државе чланице, с највише 0,6 година на Кипру (од 20,2 на 19,6 година) и Италији (са 21,2 на 20,6 година) на минимум 0,1 године у Данској (са 19,5 до 19,4 година) и Шведској (од 20,3 до 20,2 године). У овим земљама, очекивано трајање живота жена смањено је за 0,6 година и на Кипру и у Италији, а за 0,1 у Данској и Шведској, док је смањење код мушкараца било 0,5 година.

Између 2014. и 2015. године само Финска и Естонија показују повећање очекиваног трајања живота над 65 година, за 0,1 године са 20,1 на 20,2 године и 0,2 године са 18,4 на 18,6 година, респективно. У 2015. години може се приметити да, када је један човек имао 65 година, могао очекивати да ће у просеку живети 14 година, у Бугарској, тако и 19,4 година, у Француској. Очекивани животни век жена у доби од 65 година био је већи. У 2015. години кретао се од 17,6 година у Бугарској до 23,5 година у Француској.³

Два милиона грађана из земаља које нису чланице ЕУ имигрирале су у Европску унију 2016. године. Страни држављани чине 7,5% оних који живе у државама чланицама ЕУ према подацима од 1. јануара 2017. године. У 2016. години, државе чланице ЕУ одобриле су држављанство скоро за 1 милион људи.⁴

Око 2,1 милион бракова и 943 хиљаде развода догодило се у Европској унији у 2013. години. Стопа закључења брака у Европској унији опала је са 7,8 на 1.000 становника у 1965. години на 4,1 у 2013. години. Стопа развода порасла је са 0,8 на 1.000 људи у 1965. години на 1,9 у 2013. години. Недавни демографски подаци показују да се број бракова на 1000 становника у Европској унији смањено у последњих неколико деценија, док се број развода повећао. Такође је евидентно да се проценат деце која су рођена у невенчаним паровима повећава.⁵

Породица и демографија

Улога породице и утицај на демографске трендове изражена је и веома је важна. Породични односи, породично окружење, породични капацитети за решавање потреба су елементи које социјална политика мора следити, одредити и, ако је потребно, утицати на њих. Ако просечне зараде нису довољне

³ Извор: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Mortality_and_life_expectancy_statistics, приступљено 03.06.2018. године.

⁴ Извор: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics, приступљено 03.06.2018. године.

⁵ Извор: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics, приступљено 03.06.2018. године.

за покривање просечних троškova, породица се суочава са сиромаштвом које ствара границе. Новорођено дете, је драго, радо прихваћено од стране чланова породице, али ствара трошкове и обавезе које се морају платити, а средства су недовољна. Подршка и помоћ државе, као и од локалне заједнице су неопходни и морају бити систематски обликовани, трајни и одрживи.

Сама породица као облик или институција у друштву доживљава велике промене. Од основне ћелије друштва, породица и брак су промењени и деинституционализовани. То се постигло доношењем и применом разних мера које су обликоване с циљем да се изједначе права брачних и ванбрачних односа, права деце рођена у браку или ван брака. Ту су и мере за постизање једноставности код развода, раст једнородитељских породица, код формирања истополних заједница, за деце из неколико бракова који су расведени у једној породици итд. Све ово чини да демографске и породичне политике буду сложеније и да постоји више елемената које треба да се обсервирају и правилно да се регулишу да би демографска политика имала утицаје и ефекте на породицу и на породичну политику и обрнуто.

Различите политике о породици и социјалне политике које се практикују у европским земљама имају различите носиоце, циљеве и врсте подршке у зависности од модела државног уређења, достигнути ниво развоја и услове демографског планирања који су присутни и који могу имати повољне или неповољне тенденције. Присутни су трендови либерализације и индивидуализације породичних политика и усклађивање породичне и професионалне одговорности.

Државе које остварују стопе наталитета који је одржлив на дужи период и су на нивоу наталног одржавања као у Француској и у скандинавским земљама резултат су промена породичних односа и улоге супружника у чувању деце. Жена у породици није главна јер сви чланови породице имају своје улоге у чувању и бризи о детету.

Равноправност полова, родни односи, подела улога у породици и поштовање потреба стварају нови концепт породичних или савремених породичних односа. Супротно класичној доминацији мужа и подређене улоге жене, модерна породица заснива се на флексибилности и друштвеним нормама које прихватају савремене породичне односе.

Због родне равноправности и слободе жене да одлучи између рада и рађања и подршке породице корак су изнад ограничења које намећу традиционалне вредности које доводе до пада наталитета. Слобода избора у изградњи каријере у испуњавању породичних обавеза и подршка институционалног карактера подстичу стварање вишедетних породица.

Због повезаности подстицаја са мерама социјалне политике може да се утиче на процесе изградње модерне породице и односа у њој, у којима је рађање више деце породична и социјална потреба. Прилагођавање друштва савременим потребама жена и породице су стварни темељи који могу стимулирати рађање. С друге стране, ако су доминантна традиционална схватања о улози

жена – задуженост за улогу домаћице, или за репродуктивну улогу – доводи до пада наталитета и до подређеног положаја жена.

Модерна жена је информисана и образована, живи у дигиталној ери и лако прима све информације. Ако жена жели да изгради своју каријеру, треба јој омогућити заједно са стварањем услова да чин рођења не буде препрека за реализацију њених планова о развоју каријере.

Такво прилагођавање друштва је неизбежни предуслов који доводи и мушкарце и жене у равноправни положај и подстиче их за рађање више деце у породици. Успостављање мреже вртића, прихватних центара за рани дечји развитак, организоване ваннаставне активности су обавезе државних органа и локалних самоуправа које омогућавају женама да имају каријеру и да се одлучују на проширење породице. Организована мрежа институција и брига за дјецу пресудне су за постизање развоја женске каријере и потреба породице.

За обликовање таквог модела мора да се изгради поверење породице у државу, са знањем да нема једноставне промене мера и институција када је реч о остављању породица без подршке. На дути рок, када се укида подршка породице, то би могло да значи позив да се не повећава стопа наталитета и да држава не подржава бројне и многодетне породице. Познати су примери појединих земаља где због системских несигурности и блокаде разних мера и политика није дошло до дугорочних резултата и може се очекивати да се неће повећати број новорођенчади.

С друге стране, са стимулативним мерама не само од државе, већ и са пореским олакшицама за компаније може да се пружа подршка и користи за жене и породице са малом децом. Помоћу финасијских дотацијама у комбинацији са мерама пронаталне политике гради се систем који је усмерен ка повечању наталитета. Уз такав утицај држава даје прихватљиве импULSE за уплитање у породичне ствари са понудама бројних установа, објеката, јаслица, вртићима и организацијама за рани дечији развитак код младе популације као и за њену рекреацију и спортски развитак. На тај начин, директан и индиректан, повећава се стандард популације и усмерава се ка постизању позитивних демографских процеса и изградњу система социјалне сигурности.

Социјална, демографска и породична политика

Социјална политика као систем мера и инструмената за имплементацију социјалних програма је трајна метода за интегрално планирање друштвеног развоја. Социјална политика је неопходна како би се укључиле породичне политике и мере за репродуктивно здравље у контексту планирања породице. Макроекономска и социјална политика морају бити повезане као интегрални део напора друштва за уравнотежење економског и социјалног развоја као и демографског развоја друштва.

Социјална и демографска политика дејствујући синхронно и у контексту са макроекономском политиком и стратегијама за стабилан демографски развој

могу се усмерити ка стварању могућности за демографску одрживост. То значи изградњу модерног микса политика које инкорпорирају знања из различитих научних области и њихово стављање у функцију социјалне, демографске и развојне политике.

Социјални статус појединца или породице зависи од бројних друштвених фактора, као што су стопе запослености или незапослености, квалитет здравствених и социјалних услуга, просечна старост становништва, образовање, миграције итд. Ови фактори директно и пропорционално дејствују на демографску политику, односно за повећање или смањење броја бракова, стопе фертилитета и наталитета, а тиме и стопе природног прираштаја, што је посебно важно за сваку земљу.

Различитим мерама и интервенцијама у социјалној и буџетској политици, потребно је уградити економске трошкове који су реалност и који су неопходни за бригу, раст и развој дјете. Поред преференцијалне стопе пореза на издатке за подизање деце, чиме се потврђује и економска оправданост истог, потребно је и увођење пореских олакшица за унапређење система финансијске компензације за децу. Такође, увођењем финансијских подстицаја-субвенција и одређивањем облика субвенционирања становања за младе брачне парове, долази до њиховог охрабривања за стварање породица и тиме се стварају услови за породично становање.

Мере које утичу на усклађивање родитељства и професионалног ангажмана су: обликовање флексибилног радног времена, повећање времена за одмор на послу на око 1–2 сата, субвенције за предузећа која региструју своје ресторане за запослене, поштовање права на родитељско одсуство за потребе детета, повећање облика и периода плаћеног родитељског одсуства; увођење алтернативних облика бриге о деци на локалном нивоу; бриге о деци и бриге за децу предшколског узраста, обликовање системских могућности за алтернативне облике неге детета, лиценцирање правних и физичких лица, као и образовање о планирању породице и о одговорном родитељству.

Усклађивање и обликовање права на рамноправним основама, улоге у породици, родитељство и подизање деце је повезано са подршком и са проширењем могућности коришћења одмора за негу, раст и развој детета од стране оца или посвојитеља детета. У том смислу улогу локалне самоуправе/општине у погледу демографских трендова потребно је обликовати и ојачати, као и сарадњу између владиних институција и јединица локалне самоуправе да позитивно утичу на демографске промене.

Планирање породице је повезано са промоцијом мера за репродуктивно здравље, здраву трудноћу и безбедно материнство. То значи већу доступност услуга за планирање породице, за репродуктивно здравље, здраву трудноћу и планирање буџета за пружање услуга од стране државе и локалне заједнице, као и подршку од стране државе у случајевима неплодности.

Живимо у постојећем свету глобализације, дигитализације и урбанизације. Ови процеси су међусобно повезани и утичу на односе у друштву и поро-

дици. Глобализација, допуњена са друштвеним мрежама, утиче на разумевање породичних вредности, стандарда и начина живота. Урбанизација намеће нове односе где атомизирана породица родитеља и максимално двоје деце захтевају нове сложене промене.

У науци постоје схватања да веома различите социјалне и економске политике могу имати утицај који може бити одлучујући за обим понуде и потражње радне снаге, а тиме и популације у једној земљи. Ове политике у неким случајевима могу променити резултате и утицати на економски раст, мање или више, као и у дужим или краћим периодима. С друге стране, породична политика, када се фокусира на компензацију, или бар на ублажавање пада животног стандарда који прати рођење детета и даље може и омогућава родитељима да обезбеде слободно време и простор, што свакако утиче на плодност парова и на укупни наталитет становништва. Данашња деца су потенцијална радна снага која се рађа, али се активира кроз неколико година или деценија. Зато је неопходно политику према породици обликовати да би се одржавала плодност на нивоу који је неопходан за одржавање раста и благостања у друштву на дуги рок. У том правцу и политика образовања се мора ускладити, како почетна тако и допунска, с циљем да доприноси брзини обнављања професионалних компетенција и примени принципа сталног образовања (образовање током целог живота).

Промене су неопходне и у социјалној и у демографској политици, али и у породичним политикама које треба да их акцептирају у новим улогама које се формирају код чланова породице. Чланови породице често немају времена да међу собом непосредно комуницирају, али то чине дигиталним уређајима у живе у урбаном дигиталном свету који ојачава процесе отуђења. Тиме се ограничава домен и утицај пронаталних политика и неопходне су промене са савременим средствима да се утиче на обликовање нових односа, нових друштвених вредности, услови за виши стандард и свести о породичним потребама и условима за живот.

Неопходно је да се демографска политика изграђује са смањењем потенцијала за миграције кроз побољшање постојећих економских услова у правцу ретенције или задржављања потенцијалних будућих миграната (од 18 до 35 година) и развијање програма за њих локално субвенционирање од државе за инвестирање и запошљавање незапослених младих кадрова. Давање предности инвестицијама и развоју у руралним подручјима, политикама за повратак исељеника за инвестиције, за промовисање економске користи, нарочито усмерене на повратнике за своје инвестиције и запошљавање, затим низа мера и ублажавање погодности као што су оне понуђене страним инвеститорима, део су арсенала мера које могу утицати на демографске трендове.

Процењује се да ситуација на нивоу Европске уније, у смислу демографских и социјалних показатеља, има утицаја на укупну демографску и социјалну политику у појединим земљама чланицама и у земљама са статусом кандидата за чланство. Реформе за унапређење демографских и социјалних полити-

ка на нивоу Европске уније утичу на формулисање ових политика у помену- тим земљама путем метода отворене координације и усаглашања. Притом се одређују трендови, начин формулисања политике, примене и структурирања у односу на заједничко тржиште, а ипак се разлике изражавају у свакој држави због системске поставке и нивоа развоја.

Закључак

Превенција негативних социјалних и демографских трендова постаје императив савременог живота. То захтева социјалне инвестиције, односно обликовање друштвене средине и социјални развој преко производње друштвено прихватљивих политика и ресурса заснованих на принципима социјалне правде и у интересу породичних политика.

Свет се мења, глобализира се и дигитализира у сваком сегменту и прила- гођавање на ове трендове захтева сталну акцију у циљу стварања повољних де- мографских и социјалних услова у претежно урбаном облику живљења. То зна- чи не само да се повећавају финансијске надокнаде и издаци, већ и креирање промена у образовању, здравству, култури, становању и изградњи социјалних норми и уверења о улози породице, што све може да утиче на изражавање на- талне функције као и на промену демографских трендова. Истовремено прева- зилажење последица транзиције и креирање новог модела расподеле друштвено- ног производа тражи обликовање новог и праведнијег социјалног модела. Кроз повећање стандарда становништва следи природно усмерење ка достизању позитивних демографских процеса и изградњи система социјалне сигурности.

Социјална и демографска политика имају изражени и потврђени утицај на социјални статус појединца. Као најважни фактори су запосленост или стопа незапослености, квалитет здравствене и социјалне услуге, просечна старост ста- новништва, миграције, итд. Управо ови фактори директно утичу на демографску политику, односно на повећање или смањење бракова, плодности и наталитета, а тиме и природног прираштаја, који је од посебног значаја за сваку земљу.

Свесност у друштву за демографске процесе треба остваривати јачањем сарадње са државним институцијама, цивилним сектором и локалном само- управом за пружање јавних услуга прилагођених потребама различитих ка- тегорија људи и њихових породица. Различите старосне групе, развој родних улога за жене и мушкарце, захтевају широко обухватање мера на националном и локалном нивоу, као и кроз развој образовања и облика за укључивање деце и младих у активности интергенерацијске солидарности у заједници.

Литература

- Deacon, B. (2007), *Global Social Policy and Governance*, SAGE, London.
- Deacon, B, Stubbs, P. (eds.) (2007), *Social Policy and International Interventions in South East Europe*, Edward Elgar, Cheltenham: 167–86.
- EC (2008), *Social Protection and Social Inclusion in the Republic of Serbia*, Brussels: EC, Directorate–General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit E2.
- Esping-Andersen, Gosta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge.
- European Commission (2016), *Employment and Social Developments in Europe Annual Review*
- Jordan, B. (2006) *Social Policy for the Twenty-First Century*, Polity Press, Cambridge.
- Mullard, M, Spicker, P. (1998) *Social Policy in a Changing Society*, Routledge, London
- Svallfors, S, Taylor-Gooby, P. (1999) *The End of the Welfare State? Responses to the State Retrenchment*, Routledge, London.
- Taylor-Gooby, P. (ed.) (2004) *New Risks, New Welfare: The Transformation of European Welfare State*, Oxford University Press, Oxford.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2013). *World Population Prospects: The 2012 Revision*.

SOCIAL POLICY AND DEMOGRAPHIC TRENDS

Abstract: There are different demographic trends that are current. Most European countries are confronted with demographic aging and migration, and there are reasons for this. What model of social policy to apply which would be in the function of a demographic stimulus is the question of the survival of these countries. Whether this requires extensive measures and activities or social fabric is so undermined that the measures of social incentives can not be seen or effected.

Experiences from other countries can provide useful ideas for changes in the social sphere, creation of proactive demographic policy, and on long-term output solutions are more dimensional, developmental, social, motivational, and so on.

Neoliberal global conception did not help on the social progress. On the contrary. The rapid enrichment of a small part of the population with the impoverishment of the majority of the population creates unimaginable consequences in the demographic picture of the states that, through transition, have not developed their development model. The question arises as how to increase the standard of the population and direct it towards achieving positive demographic processes and building a social security system and pronatal family policy.

The basic methods by which this research is realized are: analysis, synthesis, classification, concretization, generalization, and special methods, mainly: description, compilation and comparisons.

Key words: social policy, demography, trends, changes, development model.

GOOD GOVERNANCE, HUMAN RIGHTS AND SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY SOCIAL STATE

Abstract: Contemporary social trends impose need for changes in administration of the social state, which should provide the “basic level of well-being for its citizens.” The welfare state today faces the challenge of the changed role of the state established primarily as result of administrative reforms with neoliberal background. On one hand, states strive to adapt their policies for effective integration in contemporary international political and economic processes. On the other hand, governments deal with series of complex socio-economic issues, including poverty, social exclusion and unemployment. If we have previously discussed about welfare state, today is presented broader development agenda that promotes human-oriented policy focused on democracy, good governance, human rights and environmental sustainability. This paper offers discussion on the causal links between the basic concepts of good governance, human rights and sustainable human development and their impact on the contemporary social state features.

Key word: social state, human rights, sustainable development, good governance.

Introduction

Governing the public sector in modern society of constant change has become a demanding challenge for policy makers and civil servants – a challenge that is especially daunting for those in developing countries and countries with economies in transition.

It comes as a result of the changed role of the state and the tasks assigned to it. On one hand, states tend to adapt the policies and competencies to ensure efficient integration in the modern international political and economic trends. On the other hand, governments must cope with numerous complex and multidimensional socio-economic issues, including poverty, social exclusion, unemployment, family

¹ suncica.dimitrijoska@fzf.ukim.edu.mk

disorganization. All these issues imply changes in the administering of the social state which needs to provide basic level of welfare for its citizens. The idea that market and the private sector can independently speed up the development, reduce inequalities and improve quality of life must be carefully taken in consideration. Therefore, we are witnessing processes of reinventing the role of the government and the public administration as catalytical strength in reducing social tensions in the society.

The interest for exploring this issue arises as result of the current debates in the science for public administration and ongoing administrative reforms in the European countries. In the last fifteen years, the Republic of Macedonia implements administrative reforms for creation of stabile institutional framework and professional administrative structure based on merit system. However, the transition process lasts for a long time and is not delivering the expected results. The rhetoric in terms of the reforms and the expected results is the same and keeps repeating: respect of human rights, rule of law, transparency, responsibility, efficiency, private-public partnerships, civic involvement in public matters. However, analysis show that many of the political, economic and technological solutions did not affect the living conditions of people. On the contrary, human development not only stagnates, but also retrogrades. The state moves towards political responsibility, freedom of union, and improvement of the legal framework. In the same time, the social erosion, ethnic tensions, loss of social confidence and institutional legacy are more and more evident. In such conditions, the needs for promotion of principles of good governance become alarming. This is partially recognized and resulted with numerous initiatives for changing the modules for public governance, and the efforts for accomplishing socio-economic development. Improved quality of health and education and local development are converted in multi-dimensional and multi-sectorial agendas that require focused attention, new institutional approach and public support and involvement.

The importance of the issue arises from the strategic interest of the Republic of Macedonia for membership in the European Union which coordinates the administrative policy with the membership policy. Administrative capacity for undertaking membership obligations became an important criterion for membership. However, in all reports of the European Commission on the made progress of the Republic of Macedonia, specific weaknesses are being pointed out in the area of governance and public administration which puts Republic of Macedonia under strong pressure for creation and implementation of administrative policies that promote good governance and respect of human rights.

All these aspects imply the need for in-depth theoretical analysis of the fundamental settings of the concept of good governance and its application in the social policy and social protection, analysis of the new modules on public governance and critical review on the future agenda on governance which need to ensure basis for respect of human rights and accomplishment of the objectives related to sustainable human development.

Defining the concept of good governance

The concept of good governance today plays a central role in the political and development discourse. International organizations invest a lot of attention on the importance and the direct implications of the good governance in relation to standards on human rights and sustainable development. The collective message on all summits and conferences of the United Nations since 1990-тітe may be summarized as a call for improved governance with increased recognition of human rights in the agenda for achieving development goals.

Good governance has already offered enough to be recognized as established concept in frames of the third generation of schools in the public administration. Despite the differences that arise in defining the concept of good governance, there are several aspects around which there is a consensus:

First, governance as a topic is accepted in more general, global sense, much more different and comprehensive than the term government. New governing implies: new process of governance; or changed situation in the established rules; or new method of governance in the society (Stoker, 1995, 1998, 2006; Ewalt, J.,2001; Rhodes, 1997, 2000, 2009). Good governance is a term that symbolizes paradigm of the changed role of the government; a network of formal and informal institutional links between governmental and other „stakeholders “that share common interests in public policy and its implementation. Accordingly, the discussion on governance requires more than just focusing on the government. It is linked with the nature of the relations between the states and the society and the nature of the rules that regulate the public sector - the area where the state and the economic actors interact in performing the activities.

Second, governance focuses on processes, and not on the final results. Besides that, governance does not cover only the bodies, or the actors involved in the process of governance. Even more, it refers to the quality of governance which is expressed through specific elements and dimensions that are important in a specific context. Some define it in a wider scope as a system of rules, court decisions and administrative practices that contain, prescribe and ensure rules for accomplishing public supported services and objectives (Lynn, Heinrich, and Hill, 2001). Accordingly, governance, represents “a catch-all concept” which incorporates principles, processes and areas (Bovaird T. 2005): the rule of law, transparency and openness, responsibility and reporting, effectiveness and efficiency, honesty, justice and moral, citizen participation and gender equality, building capacities for good governance, legal, administrative and judicial reforms, control of corruption, decentralization, freedom of expression, cooperation between public, private and nongovernmental sectors.

Third, focusing on specific aspects of the concept depends on the preferences of the beneficiaries. The mapping of the basic design of the good governance is determined by the context, not only in terms of its interpretation and definition, but also in terms of the time and place. Researchers build the concept of good governance on basis of their ideological preferences. International donors deal with the issue of

governance in order to meet their own specific mandates. For example, the World Bank has its own interpretation of governance, because its official mandate prevents appropriate dealing with political issues. The lesson learned is that governance depends on the context. Although universal governance concepts and principles may be identified, they don't make sense without appropriate contextual references. The specific conditions in each country represent limitations as well as possibilities for improvement of governance.

Fourth, each definition of good governance incorporates a thread of link with the human rights, development and democratic principles. In situation when the issues of poverty reduction and achieving sustainable development are high on the agenda of the international organizations, governance is considered as "the one, or if not the most important factor for achievement of these aspects" (Koffi Anan, 2002). The concept of sustainable human development is linked with the human rights, and UNDP sets the link: "... sustainable human development is thus directed towards the promotion of human dignity-and the realization of all human rights, economic, social, cultural, civil and political, by means of promotion of the principle of good governance (UNDP, 1997, 2002).

The impact of governance and other social factors on the social state

The "golden age" of the social state is in the period of 1950s to 1970s. In this period the social functions of the state are developed with great dynamics predicting real allocations in the social protection system. According to Perisic (Perisic 2007) behind the development of the social security and social development, there are two significant, mutually related factors. In the economic sphere, the dominant model was the Keynesian school, while in the political sphere, it was the socio-democratic option.

The first signs of withdrawal of the social state started with the unfavorable economic developments in the 1970s in the twentieth century. Keynesian school in the economy and the socio-democracy in politics, gradually, although not evenly in different European countries, withdraw in favor of neo-conservatism and neoliberalism.

Trbojevic (Trbojevic, 2015) explains the trends that were initiated in 1970s and continued in the 1980s and 1990s, according to their expansion and proportion, were unsustainable in the prevailing social measures. As a result of that, the states introduced appropriate changes in their social functions, particularly within the social security system. The benefits in the past which were considered efficient for overcoming social inequalities, today are considered as antisocial and unfavorable to economic development and burden to the public budgets (Prasad, taken from Trbojevic, 2015). The political actors that saw the social state as an agentive for resolving social problems, started to look at it as a generator of problem. The reduction of expenses became the main challenge of the social state (Leibfried & May,

2007). Thereto, numerous governments explicitly strived for small, less birocratic and inexpensive social state and questioned the dynamics of the development of the social state, focusing more on the control of expenses, and even on reducing the expenses.

The last decade of the twentieth century showed that social states are extremely sensitive to economic changes. For example, the dominant neoliberal attitudes in the political economy of the 1980s and the reforms that resulted with deregulation of the market in Britain, had far reaching consequences on the functioning of the social systems and its changes, rather than what it was the case in continental Europe and in Scandinavia, where the economy was based on the coordinative role of the state.

Nowadays, we are witnessing again retroactive processes. Key issues of social policy return with extreme strength. It comes as a result of changed role of the state and the set tasks. On one hand, states tend to adapt their policies and skills for efficient integration in the modern political and economic trends. On the other hand, governments must cope with numerous complex multi-dimensional socio-economic issues, including poverty, unemployment, and family disorganization. All these aspects implied changes in the administration of the social state which needs to ensure basic level of welfare for its citizens. Significant impact in this regard comes as a result of the relative failure if the administrative reforms with neoliberal background.

Still, the issues that were subject of interest of the national social, did not disappear. From national issues, they transformed in issues incorporated in the agenda of the international community. The issues remain the same, but the rhetoric and instruments are different. If we previously spoke about a social state, today we speak about building “wider agenda for development which requires orientation towards human development being focused on poverty reduction, equality, employment, inclusion in social life, sustainable pension system, education, health protection, promotion of democracy, good governance and human rights, and ensuring sustainable environment and management of natural resources in context of development”.

“Operationalizing” governance in social protection: rules, roles, and controls

According to Bassett, L. et al. (Bassett, L. et al. 2012) defining social protection governance as the set of incentives and accountability relationships implies that from an operational perspective, efforts to strengthen governance can be categorized into three broad areas:

- Rules of the game which define the context for accountability relationships: Clear rules of the game are a prerequisite for the accountability relationships among policy makers, providers and citizens to work. At the program level, this refers to the legal framework governing the social protection, or individual program, including legislation and secondary regulation and operational guidelines such as clear criteria for eligibility, entry and exit from programs, and predictable and transparent mechanisms for setting benefit levels.

- Roles and responsibilities: Roles and responsibilities refer to clear definitions of the principles and agents in the accountability triangle. Setting clear roles and responsibilities across level of government and institutions involved in social protection is another key ingredient for making accountability relationships work and balanced incentives at all levels of a social protection programs. Mechanisms for strengthening roles and responsibilities include establishing institutional relations, clarifying job descriptions for providers and putting in place performance incentives.
- Controls and Accountability Mechanisms: Another central element of governance in social protection is the broad set of oversight mechanisms and implementation procedures for ensuring that “the right benefit gets to the right person at the right time”. Most social protection programs, especially cash transfer programs require measures to ensure appropriate flows of information and money. Control and accountability mechanisms include both measures on the supply-side, including verification, monitoring and evaluation processes such as audits, quality control mechanisms, spot checks, policies to ensure access to information and formal grievance redress mechanism. Accountability measures also include demand-side elements that involve citizens in oversight. These include social audits, third-party monitoring and information provision through report cards.

Rules of the Game	Roles and Responsibilities	Controls and Accountability	
		Supply-Side	Demand-Side
Definition and communication of rules determining how programs work, including: <ul style="list-style-type: none"> • Eligibility criteria • Targeting methods • Criteria for setting benefit level • Conditionalities and incentives • Exit criteria 	<ul style="list-style-type: none"> • Definition of roles and responsibilities at the macro (policy) and micro (program delivery) level • Definition of responsibility for financing, service provision, and monitoring across levels of government • Definition of responsibilities for financial management (e.g. supreme audits) • Incentives for individual providers (e.g., cash and in-kind performance bonuses) • Incentives for institutional providers (e.g., admin grants to municipalities) • Formalization and documentation of institutional arrangements 	<ul style="list-style-type: none"> • Registry of beneficiaries • MIS system • Verification of eligibility and compliance with conditions • Database crosschecks • Audits and processes for remedies and sanctions • Spot checks • Process evaluations for internal quality improvements • Feedback loops for monitoring between policymakers and frontline providers • Program monitoring • Grievance redress mechanism/ complaints handling mechanisms • Supervisory oversight 	<ul style="list-style-type: none"> • Appeal processes • Social audits • Scorecards/report cards • Beneficiary satisfaction surveys • Third party monitoring

Source: Bassett, L. et al. 2012

Improving governance also requires a strong foundation in administrative capacity and financial resources. Without adequate resourcing the quality of administration will suffer, and basic roles and responsibilities will not be performed.

Good governance principles in social protection in Macedonia

The reform process in the field of social protection in Macedonia has been initiated by the adoption of certain legislative initiative supported by the changes in policy planning and governing. The main innovation was the introduction of several good governance principles as the leading principles of the reforms:

- Decentralization in social services delivery. The processes of decentralization of the competences and the reform of the local self-government have become the key priority of the political reforms in the Republic of Macedonia. Passing the Law of the local self-government precisely determined the responsibilities of the municipalities; it contributed in increasing of the direct participation of citizens in the public life; new method of legal and financial control of the local authorities; redefining of the financial and other relations between the central and the local government. In the list of responsibilities decentralized on the local level are also situated certain issues from the sphere of social and children protection. This issue was regulated in detail by the Law on social protection under which the state (the central government) remains responsible for the social protection of the citizens according to the principle of social justice. The state is founding the social protection system and provides its functioning, provides conditions and measures for performing social-protective activity and develops forms of self-help. The novelty is consisted in the fact that as social protection carriers are also introduced the municipality, the city of Skopje and the municipalities in the city of Skopje. The local self-government units provide social protection to different categories of persons in risk through the institutional and non-institutional forms of social protection, housing and raising awareness of the population for the necessity of ensuring social protection. They can, with their own decision and in accordance with material possibilities, determine other rights in the field of social protection, rights in wider range than the rights stipulated by the central government and more favorable conditions for their realization, as well as other forms of social protection.
- Deinstitutionalization in social protection. The Republic of Macedonia started implementing the process of deinstitutionalization in the field of social protection in 2000. The performed analyses of the institutional protection services have shown certain weaknesses of the system: high number of users, small professional apparatus, long-term residence of the users in institutions, lack of individual treatment, etc. This situation implies the necessity for transformation of the social institutions and acceleration of the deinstitutionalization processes. That would enable rising the quality of the services for the users whose need for care prevails the family capacities, planning and realizing social protection according their best interest, as well as increasing the service accessibility for the users on a local level. The development of the forms of non-institutional

protection, employed as an ultimate solution, presents an essential integral element of the social protection system. The activities are directed towards improvement of the quality of services in social institutions, humanization of the conditions for residence and transformation of the existing into new modern structures of institutional care with smaller capacities and individual treatment, rather than the existing massive institutions.

- Pluralism in providing social services. Through the changes within the social legislation in 2004 for the first time there was the opportunity for pluralization of the delivery of social protection services, although the state kept the role of the basic carrier it predicted inclusion of other actors: private legal entities, individuals and civic organizations. The focal institutions for realizing social protection in the Republic of Macedonia are the Centers for Social Work (CSW) which are founded as public institutions with public authorization for performing matters in the field of social protection. They are responsible for the social transfer's (cash allowances) administration and for providing social services (household counseling, institutional and non-institutional protection, accessibility to special programs etc.). Private institutions for social protection can be founded by domestic and foreign, legal entities and individuals in legally provided procedure, with the exemption of Centers for Social Work, public institution for residence of children and young people with educational and social problems and public institution for residence of children and young people with disrupted behavior. Civic organizations and individuals can realize activities in the field of social protection under conditions and following the procedures provided by the law. Religious communities and groups and their organizations which are registered in the Republic of Macedonia can help persons who have need of certain forms of social protection. The state can purchase social services from the non-governmental organizations and the public sector, except the qualification for this can be only given to NGOs which are registered in the data-base of the Ministry for Labour and Social Policy (MLSP).

Future governance agenda

The functioning of the social state is closely linked with the implementation of good policies in social areas of public interest: social policy, health, education, family and child protection. In the same time, the quest for improved models for public governance is initiated with reaching global consensus around specific democratic, economic and social objectives. The real test for "good" governance is the extent to which the promise for human rights is being respected: civil, cultural, economic, political and social rights. The key issue is whether the governing institutions efficiently guarantee the right to health, social protection, good quality of education, justice and personal safety (UHCRHR, 2002, 2009). By measuring good governance indicators, it was possible to conduct empirical verification of the thesis that good

governance has impact on issues related to democratic, social and economic sustainable development.

Governments introduce innovative solutions in frames of the efforts for accomplishing good governance and effective social state: interactive policies, participatory governance, budget reforms, horizontal networks. They are constantly in quest of new methods and approaches of governance that would ensure transparency, reporting and responsibility of public institutions. Main donors and international financial institutions increasingly base their assistance and loans on condition that undertaken reforms are complied with “good governance” efforts (Knack et al., 2003). Documentation and sharing of knowledge on innovations in public administration represents a powerful tool for improvement of the individual performances of the states and accomplishment of globally defined social objectives. The transfer of policies and good practices contributes knowledge on policies, administrative arrangements, institutions and ideas of one political system to be used in the development of another one.

Bovard (Bovard, 2003, 2005) and many other scholars (Brinkerhoff, 2002; Jassor, 2000; 2004; Kooiman, 2000, 2003; Olowu, 2003, Olsen, 2005) raise the issue about the future agenda of governance in the area of public administration. Governing the social state faces the same challenges. However, it seems that there are contradictory opinions. In expert debates there are critics about international organizations and their tendencies for introducing innovations and transfer of knowledge as part of the approach for accomplishing good governance. The international community is constantly unrealistic in terms of assessment of the required capacity for governing complex change processes and practically ignores the need for reaching social and political consensus for such change. It expects poor countries to introduce numerous good practices present on OECD countries which are on the same or similar level of economic development. The donors are whimsical in their endeavors for democracy, decentralization, establishment of autonomous agencies, creation of public-private partnerships, and participation of the civic society in the delivery of basic services. All this is imposed to the poor countries with weak institutions, and many of them are still in process of building the state, in the context of rapid change of the global world. Also, the presumption stands that these institutional changes would happen if material resources and technical assistance are provided.

The future agenda on governance must take into consideration the following issues (Bogoevska, 2012):

First, governance is not an autonomous sector, which may be developed on basis of reproduction of institutional models borrowed by OECD countries. The improvement of the governance means a complex of state-social relations of the overall public sector. That means that the policy makers need to be more careful in terms of seemingly technical issues (for example, taxes or the institutional design of programmes for the public) which may affect the possibilities and initiatives, different groups of concern to get organized. the external factors need to be more aware about the problems related to the dependency on assistance, and the potential

of different forms of assistance which may affect the domestic responsibility. There are possibilities for making a difference, but frequently the undertaken steps go beyond the permitted limits by means of simplifying the models or working on alleviation of the symptoms of the problems, instead of addressing the causes.

Secondly, the political recipes for good governance have an evolutionary aspect on the issue and require reconsideration of the relevance for managing specific activities of the public sector in a changed context. The attempts for transferring practices from the private to the public sector initiated with the domination of neoliberal doctrines proved to be partially successful. Hybridization, or integration of specific values from the private to the public sector could not have happened without the occurrence of specific ethical, philosophical and political problems. This comes as a result of the differences which naturally exist between these two areas. Most public organizations do not function in a traditional market environment, but in a socio-political environment. This implies the analysis of the innovative processes in the public sector to be focused on innovative processes in the wider socio-political perspective and to reexamine the function of the traditional economic approach. The development of the public sector must not be limited to the introduction of initiatives that proved positive in the private sector. It has numerous advantages that allow taking important innovations, that are impossible for private companies.

Third, the attitude of the civil society towards the state and its role needs to be reformulated. The civil society is highly divergent. In the process of designing programmes for support, policy makers need to dedicate more attention regarding issues such as which groups need access, whose interests need to be represented and how. The ability of the most representing organizations to channel the interests is the most important element in building the capacities of the state in accomplishing the set objectives.

Finally, the key dilemma. It refers to specific mechanisms which help to determine the relative role of the government and other stakeholders that appear in the interactive networks and the issue of reaching a balance of power among them in the network society. The determination of the level of impact is required in order to provide an answer to the key question of the public authorities: Are we moving ahead in the future where the government remains the key player in public governance or is it realistic to assume that we are moving from “governance controlled by the government” (Rhodes, 1996; Jessop, 2004; Peters, Pierre, 1998, 2004) towards a policy of self-organization and a system of delivery of services – “governance without government”?

References

- Bassett, L. et al. (2012). *Rules, Roles and Controls - Governance in Social Protection with an Application to Social Assistance*. In: Social and Labor Discussion Paper No. 1206, 2012, World Bank.
- Bogoevska, N. (2012). *Good governance*. Skopje: Faculty of Philosophy in Skopje.

- Bovaird, T. (2005). Public governance: balancing stakeholder power in a network society. (in) *International Review of Administrative Sciences* 2005; 71; 217, Brussels: International Institute of Administrative Sciences.
- Brinkerhoff, D., Brinkerhoff, J. (2002). Governance Reforms and Failed States: Challenges and Implications, (in) *International Review of Administrative Sciences* 2002; 68; 511, Brussels: International Institute of Administrative Sciences.
- Ewalt, G. J. A. (2001). *Theories of Governance and New Public Management: Links to Understanding Welfare Policy Implementation*, International Institute of Administrative Sciences, Annual conference of the American Society for Public Administration, Newark.
- Jessop, R. (2000). *Governance failure*. In G. Stoker (Ed.), *The new politics of British local governance* (pp. 11-34). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Jessop, R. (2004). *Multi-level Governance and Multi-level Metagovernance*. (in) Ian Bache and Matthew Flinders (eds) *Multi-level Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Kooiman, J. (2000). *Societal Governance: Levels, Modes, and Orders of Social-political Governance*. in Jon Pierre (ed.) *Debating Governance: Authority, Steering and Democracy*, pp. 138–64. Oxford: Oxford University Press.
- Kooiman J. (2003). *Governing as Governance*. London: Sage.
- Lynn, L. Henrich, C. Hill, C. (2001). *Improving Governance: A New Logic For Empirical Research*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Liffler, E. Bovaird, T. (2003). Evaluating the Quality of Public Governance: Indicators, Models and Methodologies. in: *International Review of Administrative Sciences* 69(3): 313–28.
- Olowu, D., 2003, Introduction—Governance and Public Administration in the 21st Century: A Research and Training Prospectus, (in) *International Review of Administrative Sciences* 68; 345, Brussels: International Institute of Administrative Sciences.
- Olsen, J. P. (2005). Maybe It's Time to Rediscover Bureaucracy. In: *Journal of Public Administration Theory and Research* 16: 1-24.
- Office of the United Nations Commissioner for Human Rights. (2007). *Good governance practices for the protection of human rights*. Geneva: United Nation.
- Perišić N. (2007). *Evropski socijalni modeli - magistarska teza*. Beograd: Fakultet politickih nauka.
- Peters, G. Pierre, J. (2004). *Multi-level Governance and Democracy: A Faustian Bargain?* in Ian Bache and Matthew Flinders (eds) *Multi-level Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Peters, G. Pierre, J. (1998). Governance Without Government? Rethinking Public Administration. In: *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 8, No. 2:223-243.
- Rhodes, R. (1996). The New Governance: Governing without Government. In: *Political Studies*, No. 44: 652-657.
- Rhodes, R. (1997) *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Buckingham: Open University Press.
- Rhodes, R. (2000). *Governance and public administration*. In J. Pierre (Ed.), *Debating governance* (pp. 54-90), Oxford, UK: Oxford University Press.

- Rhodes, R. A. W. Weller, P. (2001). Eds. *The Changing World of Top Officials: mandarins or valets?* Buckingham: Open University Press.
- Stoker, G. (1995). *Regime Theory and Urban Politics*, in David Judge, Gerry Stoker and Harold Wolman (eds) *Theories of Urban Politics*. London: Sage.
- Stoker, G. (1998). Governance as Theory: Five Propositions. In: *International Social Science Journal*, Vol. 50, No. 1: 17-28.
- Stoker, G. (2006). Public Value Management: A New Narrative for Networked Governance? in: *The American Review of Public Administration* 2006; 36; 41.
- Trbojevik, S. (2015). *Multi-cultural social work and social policy*. Skopje: Faculty of Philosophy in Skopje.
- UNDP. (1997). *Governance for Sustainable Human Development, A policy paper*, New York: United Nations.
- UNDP. (2002). *Human Development Report 2002: Strengthening Democracy in a Fragmented World*, New York: Oxford University Press.
- United Nations High Commissioner for Human Rights. (2000). The role of good governance in the promotion of human rights, Commission on Human Rights resolution 2000/64, Geneva, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.
- United Nations High Commissioner for Human Rights. (2002). *The role of good governance in the promotion of human rights*, Commission on Human Rights resolution 2001/72, Geneva, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.

ДОБРО УПРАВЉАЊЕ, ЉУДСКА ПРАВА И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ У САВРЕМЕНОЈ СОЦИЈАЛНОЈ ДРЖАВИ

Резиме: Савремени друштвени трендови намећу потребу за променама у администрацији социјалне државе, која треба да обезбеди „основни ниво благостања за своје грађане“. Социјална држава се данас суочава са изазовом промењене улоге државе успостављене првенствено као резултат административних реформи са неолибералном позадином. С једне стране, државе настоје да прилагоде своје политике за ефикасно укључивање у савремене међународне политичке и економске процесе. С друге стране, владе морају да се баве низом сложених друштвено-економских питања, укључујући сиромаштво, социјалну искљученост и незапосленост. Ако смо раније дискутовали о социјалној држави, данас је у плану шири програм развоја који промовише политику оријентисану према људима усмерену на демократију, добро управљање, људска права и еколошку одрживост.

Овај рад ће покушати да дефинише основне концепте добре управе, људских права и одрживог људског развоја, како би понудио дискусију о узрочним везама и утицају на савремену социјалну државу.

Кључне речи: социјална држава, људска права, одржив људски развој, добро управљање.

NEFORMALNO OBRAZOVANJE U FUNKCIJI SMANJENJA SOCIJALNE EKSKLUZIJE MLADIH

Rezime: U savremenom društvu postoje različiti oblici socijalne isključenosti mladih, ali i drugih pojedinaca. Formalno obrazovanje postaje nedovoljno za uključivanje svih mladih u društvo, te se kao još jedna značajna kategorija obrazovanja javlja neformalno obrazovanje.

Neformalno obrazovanje podrazumeva učenje putem praktičnog i radnog iskustva, dobrovoljnim i volonterskim putem. Ono je usmereno na grupe stanovništva koje su na neki način marginalizovane, odnosno isključene iz društva, a njegov značaj se ogleda u pružanju mogućnosti takvim pojedincima i grupama. Putem neformalnog obrazovanja mladima se pruža šansa za angažovanje u nekim vidovima društvenog života, utiče se na opštu svest stanovništva i podiže tolerancija na različitost i jednaka prava svih građana.

Cilj ovog rada je ukazati na važnu ulogu neformalnog obrazovanja u smanjenju socijalne ekskluzije u društvu. Kao relevantni primeri biće navedena romska i migrantska populacija, odnosno pregled istraživanja o njihovom načinu života u Srbiji.

Ključne reči: mladi, socijalna ekskluzija, inkluzija, obrazovanje.

Uvod

Vaspitno-obrazovni procesi smatraju se načinom dolaska do znanja, činjenica, formiranja mišljenja i stavova o određenoj temi, i u krajnjoj liniji diplome, kao dokumenta koji pred zakonom potvrđuje da je pojedinac prošao kroz određeni ciklus sticanja znanja. Međutim, obrazovanje kao proces dolaženja do znanja, veština i umenja, podrazumeva mnogo više od školske klupe i profesora.

Ukoliko se sagleda širi okvir ovog procesa, može se primetiti postojanje mnogih drugih, alternativnih, načina saznavanja i ličnog usavršavanja. Danas imamo formalno, neformalno i informalno obrazovanje, i svaki od ovih oblika dovodi pojedinca do saznanja i samim tim do rasta njegove ličnosti.

U vreme brzih društvenih promena i društveno-političkih previranja, mlada osoba koja donosi odluku o sopstvenom obrazovanju može da se nađe u problemu. Česta pitanja koja se postavljaju je nastaviti školovanje ili ne, i ako da, u kom smeru će teći taj nastavak – da li ka željenim zanimanjima, ili ka onim koja će sa većom

¹ tamarakaralicperic@gmail.com

sigurnošću obezbediti ekonomsku sigurnost. Mladi danas imaju mogućnost da se, ukoliko to žele, pored onog osnovnog, bave i neformalnim obrazovanjem i humanitarnim radom, što može da govori u prilog tome da su oni senzibilniji za probleme u društvu od mladih koji se ipak ne odlučuju za takav angažman. Sve iskustvo koje oni steknu ovim putem moglo bi se podvesti pod onaj neformalni deo obrazovanja.

U današnje vreme oblici društvenog aktivizma veoma su popularni među mladima. Pored toga što mogu da budu od koristi, da nauče nešto novo i pomognu nekome koliko mogu, mladi se učešćem i neformalnim organizacijama infiltriraju u društvo kao aktivni članovi, a to je posebno značajno za one koji su inače zatvorenije ličnosti i koji su introverti. Osim toga, ovo je veoma značajno i za mlade koji su po nekom drugom osnovu marginalizovani, kao na primer pripadnici romske populacije ili osobe sa invaliditetom. Ovaj način obrazovanja smatra se socijalnom inkluzijom, a upravo o toj temi će u ovom radu biti reč.

Pojmovno-teorijski okvir i ciljevi rada

Nastavnik modernog doba danas živi u vreme brzih društvenih promena; ove promene očitavaju se kako u domenu industrije tako i u domenu obrazovanja, novih nastavnih planova i metoda, a samim tim iziskuju i promenu u samom čoveku, koji se mora prilagođavati detetu rođenom u vreme u kom škola nije jedini izvor znanja niti je nastavnikovo predavanje neprikosnoveno. Danas, neformalni deo obrazovanja preuzima sve veću ulogu u razvoju deteta, a tome u prilog govori i postojanje sve više institucija nevladinog sektora.

Teorijski okvir ovog rada je teorija permanentnog učenja. Ova teorija podrazumeva da se učenje ne završava sa završetkom škole i formalnog obrazovanja. Ljudi nastavljaju da uče, kroz rad i iskustvo, dokle god su živi. Ovakvo učenje najčešće je dobrovoljno i vođeno potrebama i interesovanjima pojedinca. Ono je proces koji se menja uporedo sa promenama u samom čoveku, i koji omogućava uspešno funkcionisanje u svetu punom promena. Čovek uči onda kada želi nešto da sazna, ali i kada je za određenu temu lično zainteresovan (Lundmark, 2002).

Kada pojedinac može da prilagodi obrazovanje sopstvenim potrebama i organizaciji načina života, tada ono preuzima ulogu neformalnog i svrsishodno je permanentnom učenju.

Cilj ovog rada jeste ukazati na važnost neformalnog obrazovanja koje ima važnu ulogu u smanjenju socijalne ekskluzije u društvu. Učenje u neformalnom kontekstu postalo je imperativ današnjeg društva, te tako postaje sve važnije pružati mladima mogućnosti i razumeti ih i podržati u njihovim nastojanjima da participiraju kao aktivni članovi u svom okruženju. Kako mladi mladima mogu najbolje pomoći da se uključe u društvo, treba raditi na njihovom osnaživanju i time ih podsticati na društvenu aktivnost. Na uzrastu pred kraj srednjoškolskog obrazovanja i na studijama, oni su već dovoljno zreli da budu odgovorni sami za sebe, ali i za druge, te svaku njihovu inicijativu u tom smeru treba podržati i ohrabriti. Upravo to je jedna od

uloga nevladinih institucija, koje organizuju različite radionice, seminare i obuke, sa ciljem upoznavanja mladih sa ključnim problemima našeg društva, kao što su diskriminacija, nasilje, pravna i medicinska pomoć, i drugo. Mladi uključeni u ovakve aktivnosti postaju senzibilniji za socijalne probleme, svako u svom domenu, i na taj način postaju odgovorni i korisni članovi našeg društva.

Saradnja između neformalnog i formalnog dela obrazovanja, i škole kao njegovog predstavnika, može unaprediti tradicionalne obrazovne prakse i povećati senzibilitet mladih na različitost, razumevanje između dece, toleranciju i otvorenost, kao i rešavanje specifičnih potreba one dece koja su iz nekog razloga ugrožena i na marginama društva (Golubova, 2018).

Prema Lipnickienė, Siarova, Van der Graaf (2018) važno je odgovoriti na neka od ključnih, aktuelnih pitanja, kao što su: način na koji partnerstvo između formalnog i neformalnog obrazovanja olakšava uključivanje dece migranata i izbeglica u obrazovanje, zatim postoje li slučajevi saradnje između aktera formalnog i neformalnog obrazovanja širom Evrope, i konačno, kako nacionalne i lokalne vlasti mogu osnažiti škole i aktere neformalnog obrazovanja da zajedno i sistematičnije rade na inkluziji i jednakosti. O nekim od ovih pitanja će i u ovom radu biti reči. Rad se zasniva na metodi analize dostupne literature o aktuelnoj temi.

Formalno, neformalno i informalno učenje

Od davnina je institucionalno obrazovanje bilo jedino koje se vrednovalo i smatralo načinom dolaska do znanja, međutim, danas su se stvari promenile. U današnje vreme, kada je nauka napredovala i kada se došlo do novih naučnih činjenica i saznanja, institucionalno obrazovanje smatra se samo jednim od oblika saznavanja. Učenje počinje veoma rano, a obrazovni procesi neodvojivi su od vaspitnih. Pored onoga što zovemo formalno, institucionalno obrazovanje i učenje, danas možemo da identifikujemo još i neformalne i informalne oblike učenja.

Ljudi uče u mnoštvu različitih situacija van škole – volontiranjem, u slobodno vreme, putem medija, od drugih ljudi, itd. U poslednje vreme sve je veći naglasak na ove druge oblike učenja (Loewen, 2011).

Kriterijumi formalnog učenja

1. Učenje se odvija u nekoj obrazovnoj ustanovi i toga je učenik stalno svestan (svesno/namerno učenje);
2. Sadržaji i ciljevi se orijentišu prema nastavnom planu i programu koji je unapred definisan;
3. Tokom jednog utvrđenog vremenskog perioda na odgovarajući način se prati napredak u učenju i utvrđuju se rezultati učenja;
4. Postizanje cilja učenja potvrđuje se sertifikatom, svedočanstvom/diplo-

mom, koja omogućava prelazak u sledeći razred ili stepen obrazovanja, ili obavljanje nekog zanimanja;

5. Nastavnici koji su zaposleni u formalnim institucijama su posebno obrazovani i moraju imati priznate diplome (Loewen, 2011: 4–5).

Formalno obrazovanje odgovara sistemskom, organizovanom obrazovnom modelu, strukturisanom i administriranom prema datom setu zakona i normi, predstavljajući prilično rigidan kurikulum u pogledu ciljeva, sadržaja i metodologije. Ono neminovno uključuje nastavnika, učenike i instituciju. Odgovara obrazovnom procesu usvojenom u školama i na univerzitetima. Formalno obrazovanje svakako podrazumeva (minimalno) prisustvo u učionici. Izvodi se prema programu koji je potrebno savladati da bi se prešlo na sledeći nivo učenja, a ocene su na opštoj osnovi, za administrativne svrhe, i retko se koriste za poboljšanje obrazovnog procesa (Dib, 1988).

Informalno učenje

Informalno učenje se odvija u svakodnevnim situacijama, koje se uglavnom ne shvataju kao situacije učenja. Razvija se iz situacije odnosno iz rešavanja nekog problema, te nije nameravano i tek preko reflektovanja dovodi do procesa učenja. Takvo učenje je oblik individualnog učenja i vezano je za pojedinca. Takođe, može biti i ciljano. Sertifikati i diplome se za ovakvo učenje ne dodeljuju (Loewen, 2011: 12).

Informalno obrazovanje ne uključuje nužno ciljeve i predmete koji su obično obuhvaćeni tradicionalnim nastavnim planovima i programima. Ono je usmereno na učenike isto koliko i na javnost u celini i ne nameće nikakve obaveze. Uglavnom ne postoji kontrola nad sprovedenim aktivnostima, i ono je samo dopuna formalnom i neformalnom učenju (Dib, 1988).

Učenje u neformalnom kontekstu

Neformalno učenje podrazumeva sve ono učenje koje se odvija izvan formalnog, školskog konteksta, ali ono nije isključivo „slučajno“ učenje u svakodnevnom životu, poput informalnog. Ono je nezavisno od obrazovnih institucija, ali mu je ipak potreban određeni sistem, odnosno struktura. Sticanje znanja se odvija svesno i ostvaruje se neki cilj učenja. Važno je istaći da je neformalno učenje uvek svesno i namerno i uvek se ostvaruje neki cilj učenja. Neformalno učenje ne vodi nužno sticanju formalnog obrazovanja. Ono može biti i u svrsi dopune formalnog obrazovanja. Neformalno obrazovanje može se odvijati u organizacijama civilnog društva, političkim strankama, na kursovima (jezika, računara, itd.), u nevladinim organizacijama, kroz volonterski rad, putem različitih načina stručnog usavršavanja na poslu, a uglavnom u nekoj grupi koja je manje formalna i u kojoj su pojedinci dobrovoljno okupljeni sa nekim ciljem (Loewen, 2011).

Prirodno je da će učenik, ukoliko obrazovanje koje nudi školski sistem nema vrednost za život učenika, i ne priprema ga da se bavi svakodnevnim problemima, jednostavno odbijati da učestvuje u programima koji, konačno, mogu nestati ili se transformisati tako da dobiju značaj za učenika. Kako je neformalno obrazovanje fokusirano na učenika, ono predstavlja fleksibilne mogućnosti po pitanju prvobitno uspostavljenih i usvojenih procedura, ciljeva i sadržaja. Stoga je brže da se reaguje u smislu promena koje mogu da utiču na potrebe učenika i zajednice (Dib, 1988).

Kvalitetno neformalno učenje je moguće kada su ispunjeni sledeći uslovi:

1. Postoji jasno definisan okvir i program;
2. Program je prilagođen ciljnoj grupi;
3. Jasno su definisani obrazovni ciljevi;
4. Fleksibilnost programa;
5. Dobrovoljno učešće, nezavisno od godina, iskustva, prethodnog obrazovanja;
6. Trener, edukator, facilitator, instruktor, voditelj programa, obučen je i kompetentan;
7. Dolazi do razmene iskustava i učenja kroz praksu (Maletin, 2011: 38).

Uz neformalno i informalno učenje, neformalni koncept obrazovanja postaje sve potrebniji u društvu znanja, tim pre jer svojom neformalnom metodologijom omogućava razvoj veština i sposobnosti koje su potrebne na tržištu rada, može fleksibilnije da odgovori na promene i zahteve društva jer nije ograničen zakonskim i institucionalnim propisima i pravilima (prema: Kostović, Đermanov, Borovica, 2010).

Omladinski rad i socijalna inkluzija

Posmatrajući društveno-političke prilike u svetu u današnje vreme, sa sigurnošću bi se moglo tvrditi da NVO sektor polako preuzima značajnu ulogu u životu ljudi.

NVO sektor mladima pruža mogućnost da steknu iskustva i pre nego što stupe na tržište rada. Međutim, jedan od važnijih benefita koji NVO sektor sa sobom donosi jeste smanjenje socijalne ekskluzije mladih koji su se iz nekog razloga našli na margini društva.

Omladinski rad je program kreiran sa idejom da obrazuje, pruža podršku mladim ljudima, planiran je i pomaže im u procesu osamostaljivanja, ličnog i socijalnog razvoja. Omladinski rad za cilj ima aktivnog pojedinca, člana društvene zajednice, koji je u stanju samostalno da donosi odluke i iznosi ideje. Pre svega podrazumeva dobrovoljno učešće i osigurava sigurno okruženje. On dopunjuje formalno obrazovanje, sprovode ga omladinski radnici i podrazumeva aktivnosti koje koriste metode neformalnog obrazovanja.

Ključni element je upravo aktivno učešće mladih. Način rada na koji se omladinski radnici fokusiraju jeste zajedničko donošenje odluka i davanje na značaju idejama mladih, u pravom smislu te reči. Njihove ideje se zaista uvažavaju i njihov glas se zaista čuje. Pozitivno iskustvo učešća i demokratskog donošenja odluka unutar

svoje vršnjačke grupe može dovesti do sticanja samopuzdanja i uverenja da mladi mogu nešto da promene, a i do njihovog ohrabrenja da postanu aktivni u svojoj lokalnoj zajednici i šire (Maletin, 2011).

U omladinskom radu, svaka mlada osoba može da preuzme inicijativu i odgovornosti u skladu sa sopstvenim kompetencijama. Omladinski rad ih podstiče da preuzmu odgovornost za svoje postupke i pruža im sigurno okruženje u kom imaju mogućnost da se kreativno izraze, da uče jedni od drugih, da istražuju i eksperimentišu (Maletin, 2011).

Socijalna inkluzija predstavlja jedan od centralnih ciljeva u evropskoj politici, posebno u vezi sa zapošljavanjem, celoživotnim učenjem i profesionalnom orijentacijom. U Savetu Evrope, u rasprave oko socijalne inkluzije utkana je zabrinutost za promociju socijalne kohezije. Zapošljavanje se smatra krucijalnim elementom u borbi protiv društvene isključenosti (Colley, Hoskins, Parveva, Boetzelen, 2007).

Koncept socijalne inkluzije podrazumeva niz mogućnosti koje se pružaju mladim ljudima koji imaju poteškoće da se aktivno uključe u društvo. Najčešće se pod ovim pojmom misli na neformalni deo obrazovanja i učešće u omladinskom radu, kao i učešće u različitim programima namenjenim mladima. Kroz učešće u ovakvim programima mladi ljudi se osamostaljuju aktivno participirajući u svakodnevnom životu, podiže im se nivo samopouzdanja i postaju aktivni članovi društvene zajednice.

Generalno gledajući, socijalna ekskluzija se odnosi na procese koji sprečavaju pojedince, grupe ili zajednice da pristupe pravima, mogućnostima i resursima (npr. stanovanje, zapošljavanje, zdravlje, građanski angažman, demokratska participacija) koji su obično dostupni članovima društva i koji su ključ integracije u društvo. Socijalna isključenost može biti posledica strukturnih sila kao što su zakoni, javne politike, institucionalne prakse, važeće ideologije, vrednosti i uverenja. Uprkos tome što je povezana sa siromaštvom, socijalna isključenost je šira pojava koja opisuje kompleksne procese socijalne dezintegracije u odnosima pojedinaca i grupa sa društvom. Ona takođe ima političku i kulturnu dimenziju; koncentrisana je na određenim mestima, dinamična je u vremenu i proizvodi efekte kroz generacije (Pantea, 2015).

Primeri povezivanja socijalne inkluzije manjina i omladinskog rada evidentni su u NVO sektoru u Republici Srbiji. U toku prethodnih nekoliko godina realizovano je više projekata koji su imali za cilj smanjenje socijalne ekskluzije marginalizovanog dela stanovništva.

2018. godine u Vršcu je održan trening za omladinske radnike pod nazivom „Socijalna inkluzija kroz primenjenu dramu“. Organizator je bio CEPORA – Centar za pozitivan razvoj dece i omladine. Ciljevi ovog projekta bili su kreiranje dugoročne saradnje između organizacija iz različitih Evropskih zemalja, koje su fokusirane na primenjenu dramu sa ranjivim grupama, poboljšanje njihovih programa, unpređivanje veština omladinskih radnika u oblasti primenjene drame za socijalnu inkluziju, kao i promocija transnacionalne mobilnosti učenja. Tokom projekta, kreirane su dve publikacije, koje su dostupne na zvaničnom sajtu CEPORA (dostupno na: <http://cepora.org/social-inclusion-through-applied-drama/>).

Socijalna inkluzija mladih pripadnika kulturnih manjina

Socijalna inkluzija mladih izraženija je i podobnija kod mladih koji su na neki način marginalizovani.

Biografski nedostaci sa kojima se mladi ljudi suočavaju kreiraju „stakleni plafon“ koji ih sprečava da realizuju težnje i dostignu pozitivne životne karijere. Prema različitim studijama, mladi beskućnici često potiču iz nasilnih porodica, koje nisu pružale podršku oko zdravstvenih i društvenih problema, ili iz porodica gde je došlo do prerane smrti roditelja, koji su ostavili svoje potomstvo bez podrške i brige odraslih. Istraživanja su pokazala da nizak društveni kapital u porodici često dovodi do lošeg školovanja i niskih karijernih perspektiva. Prema istraživanju o mladim migrantima, takođe postoji nedostatak u povezivanju vrsta društvenog kapitala u migrantskim porodicama, zatvaranja u ovim zajednicama, i slabe solidarnosti između nemigrantskog dela društva i migranata, što postavlja izazov integraciji mladih migranata i njihovim uspešnim životnim karijerama. U slučaju mladih migranata, dodatne aktivnosti neformalnog i informalnog učenja, upućene svim uzrastima i migrantskoj i nemigrantskoj populaciji, predložene su kao sredstvo širenja solidarnosti u društvu i za povezivanje porodica migrantskih ili etničkih manjina sa širom zajednicom. Mladi ljudi sa akumuliranim nedostacima, nakon napuštanja kuće, brige ili obrazovanja, imaju potrebu za dodatnom institucionalnom podrškom, kako bi kompenzovali nedostatak podrške porodice ili resursa za prelazak na samostalni život. Njima je pre svega potrebno više obrazovnih mogućnosti, mogućnosti za zapošljavanje, stanovanje i prisustvo socijalnih službi kao i podrške odraslih (Kutsar, Helve, 2012).

Nova politika za mlade ima jak naglasak na usmeravanju mladih ljudi koji su u najvećem riziku kroz programe rane podrške i intervencije da se speči rizik od društvene isključenosti. Mladi ljudi su se našli kao predmet mnoštva dobrovoljnih i volonterskih intervencija u kojima obrazovanje postaje dominantno u funkciji pripreme za rad. U okviru toga, pojmovi „mogućnosti“ i „opcija“ podržavaju omladinsku politiku sa naglaskom na individualnom izboru (Boeck, 2011).

Romska i migrantska populacija kao primer

Romska populacija čini deo kulturnih manjina u našoj zemlji. Prema Zuković, Milutinović (2014), u našoj zemlji romska populacija čini između 250.000 i 500.000 stanovnika, što čini značajan deo stanovništva Srbije. Oko 70% ove socijalno ugrožene i osetljive grupe je siromašno. S obzirom na mnogobrojne i kompleksne probleme pripadnika Romske populacije, mogu se označiti kao višestruko marginalizovani, kada je reč o prostornoj, kulturnoj i ekonomskoj dimenziji marginalizacije.

Kako su Romi najčešće niskog obrazovnog statusa, to se veoma nepovoljno odražava na njihovu profesionalnu strukturu. Većina njih nema prepoznatljivo zanimanje, stečeno formalnim putem, a oni koji ga imaju uglavnom su ga stekli radom

i usvajanjem praktičnih veština. Sve ovo ukazuje na njihov nizak društveni položaj (Jakšić, 2015: 32).

Što se tiče prostorne marginalizacije ove kulturne manjine, ona se ogleda u životu Roma u određenim zajednicama, odnosno na prostoru koji su sami uredili i gde je obično koncentrisan veliki broj romskih porodica, što samim tim ovaj prostor čini marginalizovanim.

Kada je reč o kulturnoj marginalizaciji, ona je i fizički vidljiva, s obzirom da su Romi svojim izgledom i kulturnim obeležjima lako prepoznatljiva grupa.

Važno je istaći i da su socijalno-etnička distanca i razni vidovi diskriminacije jedan od najbitnijih faktora koji otežavaju socijalnu integraciju Roma (Zuković, Milutinović, 2014).

Kako navodi Jakšić (2015): „Biti siromah bilo gde u svetu nije nimalo lako; biti siromah u siromašnim društvima, kakva su većinom balkanska društva, posebno je teško, a biti na dnu lestvice siromaštva u takvim društvima i održavati se u životu ravno je podvigu.“

Kako bi se prevazišli, ili bar donekle ublažili problemi sa kojima se deca romske nacionalnosti susreću, našim Zakonima su utvrđene neke mere sa tom svrhom. Tako, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2009) predvideo je individualni obrazovni plan (IOP) kao dokument kojim se planira dodatna podrška u obrazovanju deci koja dolaze iz depriviranih sredina, kao i postojanje pedagoškog asistenta u sistemu redovnog školstva. Zabranjena je diskriminacija i nejednako postupanje, a omogućeno je besplatno redovno školovanje za sva lica do 17 godina starosti. Što se tiče samog upisa u škole, za pripadnike romske populacije (između ostalih), predviđen je i upis preko broja (upisnih kvota), a sve u cilju vraćanja romske dece u škole i njihovog zadržavanja u istima.

Jakšić i Bašić (2005) su istraživali način života Roma u Srbiji. U svom radu iz 2005. godine oni do detalja opisuju poreklo i identitet Roma u Srbiji, njihove uslove života, obrazovanje i školovanje romske dece i integraciju u Srbiji. Istraživanje je bilo usmereno u dva pravca: ka utvrđivanju socijalnih uslova i kvaliteta života romskih porodica u Srbiji i ka ispitivanju socijalnih očekivanja i odnosa unutar romske populacije i između Roma i njihovih suseda ne-Roma, s obzirom na mogućnosti integracije. Cilj istraživanja bio je otkriti puteve i načine ka ravnopravnosti Roma kao ekonomski nezavisnih građana, a ne samo kao predmeta brige centara za socijalni rad. Ispitano je 700 porodica Roma raseljenih sa Kosova, 350 ne-romskih porodica, suseda romskih naselja i 40 pojedinaca, aktivista romskih društava i predstavnika institucija i NVO. Rezultati su pokazali da većina ispitanika procenjuje materijalni položaj romskih porodica kao loš, a mesto stanovanja je grad, manji ili veći. Rasprostranjeno je uverenje da je za njih bolje da žive u svojim „mahalama“, za šta se većina Roma i odlučuje. Uslovi stanovanja se razlikuju, većina njih ima dobro snabdevanje vodom, međutim, kada je reč higijenskim uslovima i snabdevenošću kućnim aparatima, situacija je nešto lošija. Što se tiče broja Roma on stalno varira i postoje različiti podaci. Stepen siromaštva Roma je zapanjujuće visok, i to je hendikep i u formalnoj i u neformalnoj mreži privređivanja, na šta utiče i nizak stepen obrazovanja. Drasti-

čan je broj nezaposlenih, a najveće izvore prihoda, prema rezultatima istraživanja, ostvaruju putem sezonskih poslova i socijalne pomoći (dečiji dodatak). Što se tiče obrazovanja, u našoj zemlji je i dalje veliki broj nepismenog stanovništva, oko 3,5% od ukupnog stanovništva starijeg od 10 godina, od čega veliki procenat romske populacije. Sam obrazovni sistem ne ulaže dovoljno u obrazovanje Roma, te taj posao preuzimaju NVO. Po pitanju zdravstvenog stanja i lečenja članova romske porodice, u praksi, oni u zdravstvene ustanove nisu dobrodošli, a kako nemaju novca, za njih su zatvorene i privatne klinike, što se ne razlikuje mnogo od situacije u zemljama iz okruženja. Uprkos svemu ovome, podaci dobijeni istraživanjem pokazuju da su Romi generalno zdrava populacija. Još jedna karakteristika kada je reč o Romima kao članovima društva, jesu predrasude, stereotipi, diskriminacija i distanca. Oni su „označeni“ kao degradirni i odbačeni ljudi i retko se na njih gleda kao na poštene građane. Međutim, kada je reč o slaganju između Roma i njihovih suseda ne-Roma, taj odnos je visoko vrednovan sa obe strane. U globalu, rezultati ovog istraživanja pokazuju da Romi žele da budu ravnopravni članovi društva i da nastoje da ostvare to pravo, ali su takođe svesni poteškoća na tom putu. Na ovim pitanjima je još potrebno raditi, a budućnost će pokazati kakvi ishodi očekuju pripadnike ove populacije (Jakšić, Bašić, 2005).

Migrantska populacija još jedan je primer stanovništva, u nekim crtama sličan romskoj populaciji, koji se našao na margini društva. Bobić (2013) u svom radu koji je rezultat istraživanja na projektu, govori o migrantima na prostoru Srbije u novije vreme. Masovni priliv stranaca u novije vreme izazvao je i uznemiravanje građana u pojedinim sredinama. S tim u vezi, migranti se u medijima često pojavljuju u negativnom kontekstu i samim tim diskriminišu. Kako bi se „zaštitili“, deci migranata se, između ostalog zabranjuje odlazak u školu, čime se isključuju iz obrazovnog sistema na ranom uzrastu. U radu, Bobić govori i o stanovnicima naše zemlje koji su promenili mesto boravka radi zaposlenja, i o migrantima koji su neki period svog života proveli u Srbiji. Izbegla i raseljena lica u prethodnih 20 godina suočavala su se sa brojnim teškoćama u ostvarivanju ljudskih prava i socijalne integracije u zajednicu. Poslednjih nekoliko godina, sve je brojnija kategorija tražilaca azila koju čine stranci iz područja zahvaćenih ratnim sukobima u svetu. Ipak, najveći broj lica kroz našu zemlju samo nastavlja dalje put ka zemljama šengenske zone. Bobić navodi da je u našoj zemlji prisutna velika netolerancija prema strancima, što se može razumeti u kontekstu doskorašnjih oružanih sukoba u Hrvatskoj, BiH, kao i na Kosovu i Metohiji. Nisu strane ni ilegalne migracije stanovništva, krijumčarenje ljudi, žena i dece, te traženje azilne zaštite treba podvrgavati strogoj kontroli, a ljude koji su često prinuđeni da ostave svoju otadžbinu treba razumeti i pomoći im (Bobić, 2013).

Zaključak

Uzimajući u obzir društveno-političke uslove u kojima se odvija obrazovanje današnjice, nije čudna potreba za određenom „dopunom“ istog. Pod tim se obično

misli na neformalni kontekst obrazovanja. Obrazovanje u neformalnom kontekstu može da preuzme primat nad formalnim, u situacijama i u grupacijama gde je to neophodno. Uzimajući za primer našu zemlju, gde živi veliki broj nacionalnih, etničkih, verskih i kulturnih manjina, posebno u Autonomnoj pokrajini Vojvodini, jasno je da je potreba za neformalnim kontekstom obrazovanja imperativ današnjeg društva. Postojanje velikog broja kulturnih manjina implicira i određene promene u, pre svega, obrazovnom sistemu. Od prevazilaženja jezičkih barijera do oblika socijalne pomoći gde je to potrebno, jasno je da nije moguće svaki detalj zakonski predvideti i utvrditi. Tu se javlja neformalni kontekst kao dopuna formalnom, institucionalnom.

Često aktivnosti neformalnih grupa, volonterskih i dr., mogu da naprave most između marginalizovanog i nemarginalizovanog sloja stanovništva. Mladi ljudi, posebno višeg obrazovnog statusa, voljni su da se dodatno obrazuju u neformalnom kontekstu, sa ciljem da se ostvari neki vid pomoći ili olakšanje nekog svakodnevnog procesa ljudima kojima je to potrebno. Sve ovo uglavnom je volonterskog tipa i ne dovodi do nekih zvaničnih diploma, kao u formalnom obrazovanju.

Tako, u većim centrima poput Beograda i Novog Sada imamo organizacije koje se bave prevencijom nasilja u porodici ili pružanjem pomoći žrtvama nasilja (Autonomni ženski centar, Sigurne kuće, Incest trauma centar, SOS ženski centar...), zatim organizacije koje pružaju pomoć deci koja žive i rade na ulici (Svratišta, Pomoć porodici...), zatim različite organizacije koje pružaju pomoć migrantskim porodicama da se integrišu u društvo, nauče jezik i školuju decu, mnoštvo organizacija koje se bave romskom populacijom, organizacije koje se bave bolesnom decom i pružanjem pomoći njihovim roditeljima (NURDOR...), različite verske i etničke organizacije, organizacije namenjene migrantima, i tako dalje. Sve ove organizacije imaju za cilj pomoć i pružanje prilike za normalan život, socijalizaciju i sticanje mogućnosti za obrazovanje i zaposlenje, odnosno, stvaranje jednakih mogućnosti za sve.

Socijalna inkluzija mladih pripadnika neke od kulturnih manjina važna je stavka svakog društva koje ima za cilj da njegovi članovi budu ispunjene i zadovoljne individue, da neutrališe konflikte između njih i da svi budu zadovoljni žitelji društvene zajednice.

Literatura

- Boeck, T.G. (2011). *Young people and Social Capital: An Exploration*. Leicester: De Montfort University.
- Colley, H., Hoskins, B., Parveva, T., Boetzelen, P. (2007). Social inclusion and young people: breaking down the barriers, In: H. Colley, P. Boetzelen, B. Hoskins, T. Parveva (Eds.), *Social inclusion for young people: breaking down the barriers* (pp. 9–21), Strasbourg: Council of Europe.
- Dib, C.Z. (1988). Formal, non-formal and informal education: Concepts/applicability, *Cooperative Networks in Physic Education – Conference Proceedings 173* (pp. 300–315). New York: American Institute of Physics.

- Golubova, I. (2018). *The links between education and active citizenship/civic engagement*. NESET II ad hoc question No. 1/2018, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Jakšić, B. (2015). *Romi u Srbiji: između nakovnja siromaštva i čekića diskriminacije*. Zemun: Mostart.
- Jakšić, B., Bašić, G. (2005). *Umetnost preživljavanja: gde i kako žive Romi u Srbiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Kostović, S., Đermanov, J., Borovica, T. (2010). Izazovi interkulturalnosti i neformalno obrazovanje. U: Lj. Subotić i I. Živančević-Sekeruš (ur.), *Susret kultura* (str. 185 – 192), Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Kutsar, D., Helve, H. (2012). *Social inclusion of youth on the margin of society: More opportunities, better access, and higher solidarity*. Luxembourg: Publications Office of European Union.
- Lipnickienė K., Siarova H., Van der Graaf L. (2018). *Role of non-formal education in migrant children inclusion: links with schools*. Brussels, Belgium: SIRIUS - Policy Network on Migrant Education.
- Loewen, B. (2011). *Informalno i neformalno učenje – analiza i perspektive*. Retrived May 16, 2017, from the World Wide Web
<http://www.mladi.org/phocadownload/informalno%20i%20neformalno%20uenje.pdf>
- Lundmark, C. (2002). *Lifelong learning*. BioSciense. Vol. 52, No. 4, p. 325.
- Maletin, N. (2011). *OK zona mladih – Omladinski klub*. U: N. Maletin (ur.), Beograd: Grupa „Hajde da...“ i Olaf Palme International Center.
- Pantea, M.C. (2015). Strategy for inclusion in the EU youth programmes: young people with fewer opportunities, including cultural minorities, as a priority group for a more cohesive Europe, *Youth work and non-formal learning in Europe's education landscape* (pp. 178–194), Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Social inclusion through applied drama*. Retrived May 22, 2019, from the World Wide Web:
<http://cepora.org/social-inclusion-through-applied-drama/>
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72.
- Zuković, S., Milutinović, J. (2014). Podrška socijalno marginalizovanim grupama kroz pedagoško – savetodavni rad: primer romske populacije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(4), 415–431.

NON-FORMAL EDUCATION IN THE FUNCTION OF THE REDUCTION OF THE SOCIAL EXCLUSION OF YOUNG PEOPLE

Abstract: In modern society there are various forms of social exclusion of young people and other individuals. Formal education becomes insufficient to include all young people in society, so the non-formal education appears as another important category of education.

Non-formal education implies voluntary learning through practical and work experience. It targets groups of society that are, in some way, marginalized and excluded from society, and its importance is reflected in providing opportunities for such individuals and groups. Through non-formal education, young people have a chance to engage in some forms of social life and it affects the general awareness of the population and raise tolerance for the diversity and equal rights of all citizens.

The aim of this paper is to point out the important role of non-formal education in reducing social exclusion in society. The Roma and migrant people and their lifestyle in Serbia will be relevant examples of this theme.

Key words: youth, social exclusion, inclusion, education.

НЕЗАПОСЛЕНОСТ МЛАДИХ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ²

Резиме: У модерном и постмодерном друштву рад представља неопходан услов за егзистенцију, самореализацију и начин на који се појединац интегрише у друштво. Због тога што се данашње друштво темељи на вредностима рада и запошљавања незапослени су под ризиком да постану (или већ то јесу) стигматизовани, маргинализовани и сиромашни. Незапосленост младих један је од кључних проблема савремених друштава јер млади представљају значајан хумани капитал како економије тако и друштва у целини. Животна путања младих људи није више једнозначна јер постмодерна, флуидна и ризична друштва не нуде гаранције у погледу запошљавања. Поред тих утицаја, незапосленост младих у Републици Српској је последица и дуготрајне друштвене, политичке и економске кризе у БиХ и Републици Српској. Такође, економско реструктурирање чија је последица веома ниска економска активност снажно се рефлектује и на тржиште рада, односно на недостатак радних места. Други врло значајан разлог јесте немогућност образовног система да припреми људе за новонастале промене у економији и друштву што само продубљује проблем незапослености. Стога запошљавање младих, образованих људи постаје кључни задатак за укупан друштвени и економски развој, поготову када се узме у обзир измењена демографска слика и старење популације. У раду ћемо, користећи релевантне статистичке показатеље (Завод за статистику Републике Српске и релевантна европска истраживања), анализирати и упоредити обим и структуру незапослености младих у Европској унији и Републици Српској. Покушаћемо указати на сличности и разлике ове појаве у ЕУ и Републици Српској и указати на могуће правце решавања овог проблема.

Кључне речи: незапосленост, млади, структура и обим незапослености.

Уводна разматрања

У индустријском друштву незапосленост, као структурални израз друштвених неусклађености између расположивих радних места и претендената на њих,

¹ biserka.kosarac@ff.ues.rs.ba

² Рад је резултат научно-истраживачког пројекта „Социјалне и културне детерминанте будућег брачног и репродуктивног понашања младих у Републици Српској“ који финансира Министарство за научнотехнолошки развој, високо образовање и информационо друштво Републике Српске.

саставни је део тржишта рада и индустријског начина производње. У друштвима са тржишним начином пословања поред структуралне незапослености јавља се и незапосленост која је последица циклуса друштвено-економских криза, када се јавља неусклађен однос између рада и капитала, и тада се говори о циклич-ној врсти незапослености. Различити облици незапослености су специфични за друштва различите друштвено-економске развијености и социокултурних миљеа у којима се испољава дејство специфичних узрочних чинилаца. Врло чест је случај да су друштвено-економски узроци незапослености испреплетани са социокултурним узроцима (Milošević, 2002).

Крај XX и почетак XXI века у светским размерама у знаку су преласка у ново друштвено раздобље у људској историји. На делу је трансформација те-мељних образаца рада и производње и настајање нових мегатрендова у сфери рада: компјутеризације рада, професионализације рада, размасовљења про-изводње, секторска померања радне снаге, успоставе новог вида поделе рада, феминизација рада, већа улога образовања за све видове рада и сл. Рад у пост-модерном друштву, дакле, представља једну од кључних вредности идентитета појединца. Тако да централни проблем постмодерних развијених друштава по-стаје масовно и трајно истискивање људи из сфере рада укидањем запослења за оне који су радили, односно немогућност запошљавања младих који никада нису ни били у прилици да раде. Када рад постане недоступан за већину људи, централна подела настаје на оне који раде и оне који не могу да нађу било как-кав посао. Што ове друге чини сиромашним, осујећеним и маргинализованим. Проблем се додатно усложњава ако је реч о младим људима.

Што се тиче друштва Републике Српске и БиХ, неки глобални трендови се у сфери рада рефлектују и на ова друштва, а то је пре свега секторско померање радне снаге, дезиндустријализација, већа улога образовања и сл. Међутим, у овом друштву на делу су и неки специфични друштвени, економски и културни услови који доводе до незапослености. Крај 80-тих година XX века започети су процеси постсоцијалистичке трансформације који су ушли у фазу блокаде 90-тих година због Грађанског рата. Суштинска трансформација економске сфере и сфере рада започета је тек почетком XXI века. Тешко наслеђе рата, нерешени политички и национални односи, разорена привреда, као и светска економ-ска криза околности су које отежавају додатно овај процес. Очекивало се да ће доћи до привредног и економског развоја када дође до адекватних институцио-налних промена што ће последично довести до прилива инвестиција у домаћу економију. Масовност и пораст незапослености су, међутим, постале трајна карактеристика друштва РС и БиХ. Разлози леже у спором реструктурирању привреде, али пре свега у нерешеним политичким и националним односима, што БиХ чини веома непривлачном за било каква улагања. Тиме се створила нека врста зачараног круга, где висока политичко-друштвена нестабилност де-мотивише улагања и где блокада економског развоја услед недостајућих инвес-тиција производи високу незапосленост и перзистирајућу друштвену кризу. У друштву БиХ као најзначајнији проблем људи наводе масовну незапосленост и

непостојање реалних шанси за запошљавање и то људи свих генерација, а посебно младих. У истраживању спроведеном 2017. године млади као најзначајнији проблем у босанскохерцеговачком друштву виде незапосленост или неадекватно запослење (ван професије за коју су се школовали) које подразумева недовољно прихода за задовољење основних егзистенцијалних потреба (Мујић и Zaimović-Kurtović, 2017: 13). Такође, млади као проблем наводе и нефункционалан државни апарат, непотизам и широко распрострањену корупцију у процесу запошљавања (Мујић и Zaimović-Kurtović, 2017).

Незапосленост младих: структура и трендови

Младост се најчешће описује као раздобље између детињства и одрасле доби. Међутим, статистичке дефиниције не поклапају се са оним социолошким које у себе укључују, поред биолошких и психолошких, и друштвене и културне факторе. Појам *млади* односи се на скуп особа које се налазе у специфичној етапи животног циклуса кроз коју пролази свака људска јединка која има своја биопсихолошка обележја и узроке и као таква представља универзалну појаву за све појединце у свим друштвима (Milić, 2001). Појмом млади означава се, дакле, објективна припадност одређеној генерацији. Статистички се као доња граница младости узима 15 година живота, док горња граница варира у националним законодавствима, 24 године или 30 година. Реч је о томе да законодавци увиђају тренд препознат као продужена младост који одликује дуже институционално образовање, отежано и неадекватно запошљавање, успорено социоекономско осамостаљивање, одлагање уласка у брак и заснивања властите породице, те слабо укључивање младих у друштвено одлучивање. Законом о младима у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине прецизира се да су млади особе у животној доби од навршених 15 до навршених 30 година старости (Закон о омладинском организовању, 2004; Закон о младима Федерације Босне и Херцеговине, 2010). Сходно томе може се рећи да је дефиниција младих усклађена на територији целе БиХ што је изузетно важно због статистичког праћења и обраде података, креирања политика и активних мера запошљавања на тржишту рада.

Почетком деведесетих година XX века, теоријска објашњења за мали капацитет стварања нових радних места у светској економији, посебно у најразвијенијим државама, ослањала су се готово увек на објашњења која су потенцирала ригидност тржишта рада. Последишно стварањем дерегулисаног и флексибилног тржишта рада, у контексту неолибералне идеологије, смањило би се проблем незапослености (O'Reilly, Eichhorst, et al., 2015). Међутим, тамо где се флексибилност повећала то се одразило на сигурност запослења и запослених. Створила су се сегментирана тржишта рада на којима је та нова флексибилност највише погодила незапослене и раднике са атипичним уговорима о раду (привремени и повремени послови). Млади у најразвијенијим друштвима су

најчешће ти који су незапослени или имају несигурне врсте уговора о раду (Eichhorst, Boeri, et al., 2014). Запошљавање младих у Европској унији карактерише висок удео привременог и повремених рада. Од оних испод 25 година, 42% је запослено са привременим уговорима у поређењу са 10% оних од 25 до 64 године (European Commission, 2014). Претпоставка која је долазила од стране неолибералних теоретичара да дерегулација тржишта радне снаге повећава запосленост оспоравана је чим су емпиријски подаци показали да су ефекти сасвим супротни (Freeman, 2005). Наиме, показало се да су привремени и повремени послови плаћени мање, да су уплаћени доприноси мањи, да их послодавци користе као јефтине алтернативе за сталне послове и да овако запослени тешко прелазе у стална запослења што носи додатне ризике за целокупан живот младих (Kahan, 2010). Према речима Џона Мартина, бившег директора за запошљавање, рад и социјална питања у Организацији за економску сарадњу и развој (OECD), оно што данас разликује незапосленост младих од оног из 80-тих година прошлог века је дуготрајност и повећање стопе привремених и повремених послова (European Commission, 2014).

Друштва постсоцијалистичке трансформације и мање развијена друштва Европске уније суочавају се са проблемом високих и дугорочних стопа незапослености младих. Структурни узроци у овим друштвима само се делимично поклапају. У друштвима Европске уније високе стопе незапослености младих последица су дерегулације тржишта радне снаге и економске кризе с почетка XXI века, док су у друштвима постсоцијалистичке трансформације ови узроци комбиновани са кореним променама свих друштвених и економских структура. Незапосленост младих у Европској унији показује велике варијације: од 7% у Холандији до 23% у Грчкој, док је на нивоу уније тај проценат 10,9% (Marelli & Vakulenko, 2016: 389). На основу прегледа истраживања може се рећи да незапосленост младих има следеће карактеристике: флексибилно и дерегулисано тржиште рада отежава младима да имају стабилне путање запослености, неусклађеност образовних квалификација и вештина са брзо променљивим потребама послодаваца и селективне миграције младих (O'Reilly, Eichhorst, et al., 2015). На то треба и додати да немогућност сталног запослења инхибира дугорочне обавезе, односно одлаже осамостаљење младих и формирање породице, а често и доводи до субјективне несигурности и маргинализације.

Опште стање на тржишту рада у БиХ је деценијама уназад веома сложено. Током последњих година званична статистика региструје пораст броја незапослених, смањење запослености и огроман број неактивног становништва. Такође, овај тренд је праћен и масовним напуштањем земље и одласком у развијене земље запада пре свега младих. Док је раније био присутан одлазак младих образованих људи (тзв. одлив мозга) сада је све присутнији тренд одласка и оних са нижим нивоима образовања, па аналитичари већ указују на проблем недостатка радне снаге у одређеним делатностима као што је грађевинарство, пољопривреда и сл. Дакле, са једне стране имамо велики број незапослених, а са друге стране, недостатак радне снаге у одређеним делатностима.

Неусклађеност образовног система огледа се у немогућности да се препозна брзина промена у друштвеној структури која настаје под утицајем измена у карактеру рада и друштвеног организовања. Такође, неформално запошљавање и „рад на црно“ представљају велику препреку за развој тржишта рада и смањење незапослености.

Млади људи у Републици Српској и Босни и Херцеговини се суочавају са проблемом оваквог стања на тржишту рада у односу на укупну популацију и у односу на друштва Европске Уније. Њихове стопе незапослености су скоро двоструко више у односу на одрасле, њихова стопа активности и запошљавања је ниска, а око две трећине младих се суочава са дуготрајном незапосленошћу, односно од завршетка школовања до уласка на радно место прође и више од две године (Mojsoska-Blazevski, Petrevski et al., 2017). Висока незапосленост младих представља велике трошкове како за појединца тако и за друштво у целини. Трошкови за друштво укључују изгубљени развојни потенцијал, трошкове за социјалну помоћ, трошкове здравствене заштите и врло често ширење девијантних појава међу младима. Из перспективе појединаца директни трошак се огледа у изгубљеним приходима, а индиректан у негативним утицајима на будуће изгледе за запошљавање, осамостаљивање и формирање породице. Треба још истаћи да у социокултурном контексту постсоцијалистичке трансформације висока стопа незапослености младих и њихово дуго везивање за породицу порекла и остајање у родитељском дому може бити у вредносном систему друштва прихваћена као нормална.

Према подацима обављеног пописа становништва, у БиХ живи 3 791 622 становника, од чега у РС 1 326 991. У односу на претходни попис обављен 1991. године број становника је значајно мањи (1991. године 4 377 033). Број младих (од 15 до 30 година живота) у БиХ износи по попису из 2013. године 723 116, од тога у Републици Српској 212 931, док је број појединаца исте старосне доби по попису из 1991. године на целом простору Бих износио 1 091 775 (Републички завод за статистику, 2016). Смањење броја становника последица је Грађанског рата и избеглиштва, али и неповољних демографских трендова (смањење natalитета и фертилитета и старење становништва).

Подаци о запослености и незапослености преузети су од Републичког завода за статистику Републике Српске, Бања Лука. Укупна стопа незапослености 2017. године у БиХ је износила 20,5%, а у Републици Српској 21,0% и те стопе се одржавају на скоро истом нивоу већ неколико година уназад. За нашу анализу занимљиви су подаци везани за незапосленост младих (од 15. до 29. године), као и за структуру по полу и образовању поменуте групе. Ову групу поделили смо на две групе (од 15. до 24. године) и другу групу (од 25. до 30. године), јер око 24. године живота млади са високим образовањем први пут улазе на тржиште рада.

Стопа незапослених у БиХ у старосној групи 15–24. године износи 23,9%, а у Републици Српској 20,0%. Стопа незапослених у старосној групи од 25. до 30. године на нивоу БиХ 39,9%, а у РС 39,3%. Разлика која је велика може се

објаснити следећим чиниоцима. Наиме, највећи број младих људи своје формално образовање завршава тек након 24-те године (јер се из године у годину повећава обухват младих вишим и високим образовањем) и тек тада се прави притисак на тржиште рада. Такође, у старосној групи 15-24. године већи је удео незапослених мушкараца (25,3%), за разлику од жена (14,6%) што се такође делом може објаснити чињеницом да статистички подаци показују да је број девојака које настављају школовање већи од броја мушкараца. Неразвијено тржиште рада и начин организације високошколских институција онемогућава да се и студентска популација укључи у неке послове као што је то случај у развијеним друштвима, али тој неактивности доприносе и неке вредносне оријентације по којима родитељи треба да у потпуности издржавају своју децу током школовања. У старосној групи од 25. до 30. године ситуација се мења, па је већа стопа незапослених жена (47,5%) од мушкараца (34,7%). Период након завршетка факултета и формалног образовања код жена се најчешће поклапа са уласком у брак и рађањем деце, што онда последично доводи до смањеног притиска жена на тржиште рада. Поређења ради незапосленост младих у ЕУ износила је 2013. године, у жеку велике светске економске кризе, 23,8%, док је у 2017. години износила 16,8%, наравно уз велике регионалне разлике (Key figures on Europe: Statistics illustrated, 2018). Најмању стопу незапослености младих има Чешка Република (у Прагу је незапосленост само 1,7%), Немачка и Мађарска, а највишу Грчка, Италија и Шпанија (Eurostat regional yearbook, 2018). Када се погледа структура незапослених младих у Републици Српској по школској спреми уочавају се следећи трендови:

- Највећу стопу незапослености и у старосној групи од 15. до 24. и групи од 25. до 30. године имају појединци са нивоом образовања основна школа и ниже 41,3% односно 32,9%. Веома низак ниво образовног капитала њихов положај на тржишту рада чини изузетно тешким;
- Појединци са завршеним средњим образовањем имају стопу незапослености 16,4% (старосна група од 15. до 24. године), односно 33,1% (старосна група од 25. до 30. године), што нам индиректно и говори о дугорочности незапослености младих са средњим образовањем;
- Забрињава податак да је стопа незапослености младих са завршеним високим образовањем 33,5%. Овај податак нам говори да је образовање као традиционални канал друштвене промоције и успињања на друштвеној лествици изгубио свој значај. Односно само стицање високог образовања не даје поуздане гаранције младом човеку да ће његов положај на тржишту рада бити добар. Положај на тржишту рада данас не зависи само од формалног образовања него од стицања бројних других вештина, које млади не добијајују кроз формално образовање, као и од количине социјалног, културног и економског капитала породице из које млади човек потиче.

Објективна страна проблема незапослености младих видљива је кроз званичне статистичке податке, међутим, ради представљања положаја младих

на тржишту рада неопходно је и сагледати и субјективни страну, односно мишљење и ставове њих самих о свом положају. У пројекту „Гласови младих“ чији је носилац био УН у БиХ на узорку од 2360 младих старости од 15 до 30 година испитани су ставови и мишљења младих о: образовању, могућностима запошљавања, дужини тражења посла, о искуствима у току тражења посла, плановима везаним за заснивање породице, спремности за одлазак у иностранство и сл. У том истраживању установљено је да 74% испитаника као најважнији проблем у БиХ види незапосленост, а 79% испитаника сматра да образовање које су стекли или стичу неће никако или ће им само донекле омогућити запослење. Вредан помена је и податак да од свих незапослених само њих 35% активно тражи посао, а 62% испитаника ове старосне групе су потпуно обесхрабрани и уопште не траже посао (Glasovi mladih, 2016: 46).

Економска криза удружена са структурним препрекама друштва Републике Српске условили су да су трендови незапослености младих стабилни, да је незапосленост дуготрајна, да су млади изложени већој несигурности на радном месту и врло често маргинализовани. Такође, виши нивои образовања нису више гаранција за добар положај на тржишту рада, а сама организација образовног система не омогућава да млади комбинују рад и образовање. Високо образовање у Републици Српској омогућава школовање уз рад, дакле, ванредно студирање (Закон о високом образовању, 2010), али школарине за такав вид студирања су енормно високе, па је број студената у овом статусу изузетно низак (Републички завод за статистику, 2017). Друштво чије се структуре трансформишу, које је деиндустријализовано, са ниским улагањима у привреду и нерешеним политичким и националним односима не пружа могућности за стабилизацију тржишта рада и побољшања положаја младих приликом запошљавања.

Уместо закључка: могући правци решавања проблема незапослености младих

Незапосленост младих проблем је како развијених тако и мање развијених друштава и оставља значајне последице како на друштво тако и на појединца. У економском смислу незапосленост доводи до дугорочних последица по развојне шансе друштва, а на индивидуалном плану млади се сусрећу са проблемом транзиције у одраслост (стално запослење и оснивање породице) што дугорочне последице оставља на демографске трендове (низак фертилитет). Због ових разлога у оквиру држава понаособ, али и на нивоу Европске уније доносе се различите стратегије за смањење стопе незапослености код младих. Ове политике укључују широк спектар интервенција како би се олакшале транзиције ка сигурном запослењу: улагање у образовање, анимирање предузетничких иницијатива код младих и др. (Klijn, 2012).

У априлу 2013. године донета је одлука о успостављању програма Гаранције за младе (2013–2019) која се састоји од мера подршке које би требало

спроводити на националним, регионалним и локалним нивоима. Документ се заснива на 6 кључних препорука: изградња партнерства, рана интервенција, мере подршке за интеграцију тржишта рада, већа искоришћеност ЕУ фондова, редовна процена успешности програма и брзо деловање. О овим принципима се пуно писало, а резултати на нивоу ЕУ су већ видљиви. Коначна процена имплементираних мера очекује се након 2019. године. Главни циљ је да се побољшају системи образовања и стицања вештина, да се промовише мобилност младих како у образовању тако и у сфери запошљавања, да се води активан дијалог између образовања, социјалних партнера и послодаваца, као и да се обезбеде програми финансијске подршке за младе предузетнике (European Commission, 2014). Такође, донета је и Европска платформа против сиромаштва која промовише социјалну укљученост кроз осмишљавање иновативних програма за пружање образовања и запошљавања за најугроженије. Предлажу се мере против раног напуштања школовања и против неповољног положаја маргинализованих група у систему образовања. Дакле, реч је о мерама које би требало да превентивно делују на смањење касније стопе незапослености (Council of the European Union, 2011). Сумарно анализирајући препоруке и акционе планове Европске Уније за смањење незапослености младих Жаклин О'Рајли (Jacqueline O'Reilly) са сарадницима даје њихову евалуацију. Помоћ и посредовање у налажењу посла има краткорочне ефекте на смањење незапослености; програми дошколовања и преквалификација имају позитивне средњорочне ефекте, али само ако су обављени у сарадњи између образовних институција, послодаваца и локалне заједнице; субвенције за послодавце су ефективне, али скупе и имају тенденцију да проузрокују негативне споредне ефекте кроз могућу злоупотребу и подршка предузетништву се показује као ефикасан инструмент за високообразоване младе људе (O'Reilly, Eichhorst, et al., 2015: 12).

Институције у БиХ и РС би на трагу ових политика требало да креирају своје активне политике запошљавања, а постојеће програме подршке који се огледају у ограниченим подстицајима за предузетништво младих и обезбеђивање обављања приправничког стажа за високообразоване, треба преиспитати са аспекта уложених средстава и остварених ефеката. Уместо трансфера новчаних давања требало би увести активне мере рада са незапосленим младим људима (обука, доквалификације, мотивација) као и конкретније и са више финансијских средстава подржати предузетништво младих на локалном и регионалном нивоу. Тај смер дисперзоване друштвене мобилизације, уз истовремено решавање проблема корупције, обезбеђивања већег нивоа страних инвестиција и стављања у пуну функцију правне државе, могао би да значајно промени и економске и друштвене прилике и битно ублажи тежину масовне незапослености младих. Млади који би кренули да раде, да привређују доживели би не само побољшање животног стандарда, већ могућност за економско осамостаљивање од породице порекла и заснивање властите, али би то значило и њихов повратак у друштво из кога су искључени након завршетка школовања.

Литература

- Anketa o radnoj snazi (2017). Banja Luka: Republički zavod za statistiku.
- Council of the European Union (2011). Council recommendation on policies to reduce early school leaving. Retrieved January 15, 2019 from World Wide Web <http://www.projetatoms.eu/wp-content/uploads/2014/07/Council-recommendation-of-28.06.11-on-policies-to-reduce-early-school-leaving-.pdf>
- Eichhorst, W., Boeri, T., De Coen, A., Galasso, V., Kendzia, M. & Steiber, N. (2014). How to combine the entry of young people in the labour market with the retention of older workers? *IZA Journal of European Labor Studies*, 3. Retrieved January 15, 2019 from World Wide Web <http://www.izajoels.com/content/3/1/19>
- European Commission. (2014). *Draft Commission Joint Employment report*. Retrieved January 15, 2019 from World Wide Web http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/2015/jer2015_en.pdf
- Eurostat regional yearbook (2018). Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved January 15, 2019 from World Wide Web <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9210140/KS-HA-18-001-EN-N.pdf/655a00cc-6789-4b0c-9d6d-eda24d412188>
- Freeman, R. B. (2005). Labour market institutions without blinders: The debate over flexibility and labour market performance. *International Economic Journal*, 19(2), 129-145. Retrieved January 15, 2019 from World Wide Web <http://www.nber.org/papers/w11286>
- Glasovi mladih: Istraživanje mladih u BiH (2016). Sarajevo: Ured Ujedinjenih nacija za podršku izgradnji mira. Preuzeto 15. januara 2019. sa <https://www.unicef.org/bih/izvje%C5%A1taji/glasovi-mladih>
- Kahn, L. M. (2010). Employment protection reforms, employment and the incidence of temporary jobs in Europe: 1996-2001. *Labour Economics*, 17, 1-15.
- Key figures on Europe: Statistics illustrated (2018). Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved January 15, 2019 from World Wide Web <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9309359/KS-EI-18-001-EN-N.pdf/0b8d8b94-541d-4d0c-b6a4-31a1f9939a75>
- Knijn, T. (2012). Three policy paradigms and EU policies on young adults. In Knijn, T. (Ed.). *Work, family policy and the transition to adulthood in Europe* (17-38). Houndmills, UK: Palgrave Macmillan.
- Marelli, E., & Vakulenko, E. (2016). Youth unemployment in Italy and Russia: Aggregate trends and individual determinants, *The Economic and Labour Relations Review*, 27 (3), 387-405.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja.
- Milošević, B. (2002). Nezaposlenost u Srbiji devedesetih: stvarnost i privid "ekonomije preživljavanja". U Bolčić, S. i Milić, A. (prir.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (123-140). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mojsoska-Blazevski, N., Petrevski, M. & Bojadzijeve, M. (2017). Youth survival in the labour market: Employment scarring in three transition economies, *The Economic and Labour Relations Review*, 28 (2), 312-331.

- Mujić, M. i Zaimović-Kurtović, L. (2017): *Masovni odlazak mladih iz BiH: potraga za poslom ili bijeg od stvarnosti*, Sarajevo: Centar za izborne studije.
- O'Reilly, J., Eichhorst, W., Gábos, A., Hadjivassiliou, K., Lain, D., Lesche, J., McGuinness, S., Mýtna-Kureková, L., Nazio, T., Ortlieb, R., Russel, H. & Villa, P. (2015). Five Characteristics of Youth Unemployment in Europe: Flexibility, Education, Migration, Family Legacies, and EU Policy, *SAGE Open*, 5 (1), 1–19.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srpskoj 2013. godine* (2016). Banja Luka: Republički zavod za statistiku.
- Zakon o omladinskom organizovanju* (2004). Banja Luka: Službeni glasnik Republike Srpske 98/04.
- Zakon o visokom obrazovanju* (2006). Banja Luka: Službeni glasnik Republike Srpske 85/06.
- Zakon o mladima Federacije BiH* (2010). Sarajevo: Službene novine 36/10.
- Zaposlenost, nezaposlenost i plate* (2017). Banja Luka: Republički zavod za statistiku.

YOUTH UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract: In modern and postmodern society work represents medium value and a way in which an individual is integrated in a society. Due to the fact that the modern society has been based on values of labor and employment, unemployed are faced with a risk to become (or they have already become) stigmatized and marginalized. Youth unemployment is one of key problems in the modern society because youth represents an important human capital for economy and society in general. Life path of young people is unambiguous because postmodern, fluid and risky societies do not offer guarantees regarding employment. Apart from these influences, youth unemployment in the Republic of Srpska is a consequence of a long-lasting social, political and economic crisis in Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska. Also, economic restructuring and its obvious consequence, a very low rate of economic activity, strongly influence the labour market, i.e. the lack of working places. The other very important reason is inability of educational system to prepare young people for newly created changes in economy and society, which only enlarge the problem of unemployment. Thus, employment of young, educated people is becoming a key task for whole social and economic development, especially when one bears on mind the modified demographic picture and population ageing. In this paper we will use relevant statistical indicators (The Republic of Srpska Institute of Statistics and other relevant researches), analyze and compare the structure of youth unemployment in the European Union and the Republic of Srpska. We will try to point out the similarities and differences of this phenomenon in EU and the Republic of Srpska and point out the possibilities for solving this problem.

Key words: unemployment, youth, structure and scope of unemployment.

**ТЕНДЕНЦИЈЕ У ВАСПИТАЊУ
И ОБРАЗОВАЊУ
У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ**

Miroslav D. Kuka¹
Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski”
Pedagoški fakultet u Bitoli

UDK 37.014.3(497.11); 37.017(497.11)

Jove D. Talevski
Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski”
Pedagoški fakultet u Bitoli

Valentine Lj. Gulevska
Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski”
Pedagoški fakultet u Bitoli

PREDLOZI UNUTAR STRUKTURALNIH PROMENA OBRAZOVNO-VASPIITNOG SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE

Rezime: Obrazovanje u budućnosti podrazumeva rekonstrukciju sistema edukacije. To praktično znači sprovođenje reformi njegovog celokupnog sistema, kao i razvoj koncepcije permanentnog obrazovanja usklađenog sa društvenim potrebama i promenama. Ovde prikazan rad predstavlja integralni deo šire postavljenog i realizovanog idejnog projekta „Redefinisanost obrazovne strukture Republike Srbije“, predatog Ministarstvu prosvete Republike Srbije 2015. godine. Model naše strukture obrazovnog sistema produžava period obaveznog obrazovanja na 10 godina (do prvog razreda srednje škole, koji je programski isti za sve) i bazira se na diferencijaciji obrazovnih nivoa (od predškolskog do kraja srednjoškolskog) na cikluse, koji su od svoje strane određeni definisanim ciljevima i zadacima. Unutar predloga našeg modela, koji je kategorisan u strukturalni tip promene, jasno su definisani kratkoročni, srednjoročni i dugoročni ciljevi i izvršena koncizna podela nadležnosti i načina praćenja uspešnosti njenog sprovođenja. Predložene mere strukturalno sistemskih promena obrazovno-vaspitanog sistema, usmerene u cilju povećanja racionalizacije i efikasnosti obrazovno-vaspitanog sistema, mogu se uz rešenost društva sprovesti i sistemski inkorporirati u periodu od dve godine. Indikatore napretka, tj. sistemskog inkorporiranja predloženih mera treba da kontroliše komisija koju bi formirao i nadgledao Skupštinski Odbor za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj.

Ključne reči: obrazovni sistem, redefinisano obrazovne strukture, izmene i reforma.

Uvod

Strukturu obrazovnog sistema u Srbiji čine: Predškolsko i osnovno obrazovanje, odnosno obavezno obrazovanje, Srednje obrazovanje i Visoko obrazovanje. Zakonom je predviđeno zagarantovano, obavezno i besplatno osnovno obrazovanje svima pod jednakim uslovima Ustav Republike Srbije (Sl. glasnik RS, br. 83/06) i uređeno Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Sl. glasnik RS, 62/03,

¹ miroslav.kuka@kuka-grosmeister.com

58/04) i Zakonom o osnovnoj školi Republike Srbije (Sl. glasnik RS, br. 50/92). Od školske 2006/07. godine u Srbiji je uvedeno i obavezno predškolsko obrazovanje dece od šest godina, koje se u Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Sl. glasnik, br. 58/04) naziva sastavnim delom obaveznog obrazovanja u trajanju od devet godina. Na nacionalnom nivou Skupština Srbije obrazovala je i postavila nadležni organ u vidu institucije Nacionalnog prosvetnog saveta, koji ima najveći značaj u obaveznom i srednjem obrazovanju. Zakonom o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, član 12, data je nadležnost Saveta u oblasti razvoja i unapređenja sistema obrazovanja i vaspitanja. Ustanove za obavljanje razvojnih, savetodavnih, istraživačkih i stručnih poslova u predškolskom, osnovnom i srednjem obrazovanju i vaspitanju su: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja, sa četiri organizacione jedinice: Centar za strateški razvoj, Centar za razvoj programa i udžbenika, Centar za profesionalni razvoj zaposlenih i Centar za stručno i umetničko obrazovanje. Pored navedenih tela, postoje i forumi gimnazija i stručnih škola, đачki parlamenti i roditeljski saveti. Ovaj preobiman administrativni aparat, ispoljava inertnost, neretko i opstrukciju, na svim nivoima hijerarhiskih obaveza i nadležnosti, pretežno razvojnost obrazovno-vaspitnih sadržaja svodeći na formu, dekor i protokol.

Zavisno od principa promena, tj. izmena, u postojećoj pedagoškoj praksi se govori o četiri vrste mogućih izmena: adaptivne, spoljašnje, regulacione i strukturalne. Naša izmena u ovoj opštoj postavci odnosi se na strukturalni tip promene, koji je usmeren ka promenama u organizacijskoj strukturi obrazovnog sistema, ali se njome ne zadire u menjanje realizacije obrazovno-vaspitnog procesa.

Projekat „Redefinisanost strukture obrazovnog sistema Republike Srbije“ podrazumeva strukturalni tip promene u organizaciji obrazovno-vaspitnog sistema i primarno je usmeren na postizanje veće ekonomičnosti, racionalizacije, obrazovne liberalizacije i sticanja konkretnih znanja u obrazovanju. To je model tzv. kontrolisanog širenja u kome se ne rade radikalne promene unutar postojećeg sistema, što je socioekonomski i nemoguće u sadašnjem vremenu, već intervencije tipa prepravki, modifikacija, uvođenja novih pojedinosti u postojeći sistem, tj. strukturu. Po našem programu glavnu pažnju treba usmeriti na strukturu obrazovanja, na to kako iz jedne ideje nastaje druga, kako se nepoznati utisci sređuju i klasifikuju, kako naučeno dobija smisao i kroz smisao inicira druge pokretače u obrazovnom procesu. Suštinski, obrazovanje je posredstvom naše strukture usmereno na ishode, tj. definisana znanja, umenja, stavove i vrednosti koje učenici treba da poseduju nakon završetka određenog ciklusa obrazovanja.

Konkretno naša obrazovna struktura, model kontrolisano liberalnog obrazovanja, orijentisan je ka detetu, podržava aktivnu nastavu konkretizovanu na primeru diferenciranih ciklusa datih obrazovnih nivoa, kao i njoj redefinisano kurikuluma. U tom smislu mi smo predložili uvođenje jedinstvenog, tzv. jezgro kurikuluma koji podrazumeva da učenicima treba ponuditi jasna osnovna znanja o činjenicama čiji su sadržaji precizno određeni. Model naše strukture obrazovnog sistema bazira se na diferenciji obrazovnih nivoa na cikluse od predškolskog do kraja srednjoškolskog, koji su određeni definisanim ciljevima i zadacima za svaki konkretan ciklus, tj. uzrast.

Struktura, kapacitetne mogućnosti i statistički obuhvat u obrazovno-vaspitnim ustanovama u Srbiji

Obrazovanje u budućnosti podrazumeva rekonstrukciju sistema edukacije. To praktično znači sprovođenje reformi njegovog celokupnog sistema, kao i razvoj koncepcije permanentnog obrazovanja usklađenog sa društvenim potrebama i promenama. Promene u sistemu edukacije važne su zbog: opštedruštvenih, ekonomskih, kulturnih i drugih vidova organizacije egzistencijalnih ljudskih potreba i socijalnog funkcionisanja. Najveći izazov već tokom poslednjih godina XX veka predstavljalo je stvaranje najpovoljnijih uslova za ostvarenje kvalitetnog osnovnog (bazičnog) obrazovanja koje treba da je dostupno svima. U istom periodu intenzivnije su se menjali društveni uslovi i zahtevi usmereni ka školstvu, što je dovelo do promena u obimu, perspektivi i značaju pojedinih ciljeva obrazovanja. Na taj način su bili redefinisani ciljevi edukacije u: Švedskoj, Danskoj, Nemačkoj, Češkoj, Poljskoj, Francuskoj, Ukrajini, Mađarskoj, Sloveniji i Slovačkoj. Njihove izmene odnosile su se na: 1. razvoj ličnosti učenika, u skladu sa njegovim emocionalnim razvojem i sposobnostima, 2. obezbeđivanje znanja i veština i priprema za život i rad u multikulturnom i multijezičkom društvu, 3. osposobljavanje za poštovanje vrednosti i tolerancije, kao što su: mir, verske, rasne i druge vrste razlika, 4. razvijanje osećanja pripadnosti specifičnoj kulturi i tradiciji svoje zemlje. Sistematičnost u reformskim tendencijama podrazumeva i doslednost u poštovanju kauzaliteta etapa.

Naime, da bi se novi kurikulum, što je krajnja intenca, postepeno uvodio u škole, njemu mora da prethodi odgovarajuće strukturiranje obrazovnog procesa. Novu strukturu može kurikularno da podrži i kurikulum aktuelne strukture, ali je osnovna ideja da novoj strukturi odgovara i adekvatan novi kurikulum. Postojeću strukturu 4 + 4 + 4 koja je uključivala i period od 8 godina obaveznog školovanja, treba da zameni novi model obrazovnog sistema 4 + 5 + 3. Jedna od glavnih posledica nove strukture 4 + 5 + 3 jeste produženje perioda obaveznog školovanja sa osam na devet godina, što je u skladu s evropskim i drugim međunarodnim tendencijama u obrazovanju i pruža mogućnost za solidnije osnovno obrazovanje i za veći broj učenika. Nova struktura tako implicira nove ciljeve i funkcije na različitim nivoima formalnog školovanja i utiče na sastavljanje kurikuluma. Ovo je u skladu s tendencijama u različitim progresivnim obrazovnim sistemima u poslednjih nekoliko decenija.

Mi ovaj vid koncepcijskih promena, sa dosta izmena i dopuna datih od naše strane, sagledavamo kao vidnu želju za promenom, ali bez strukturalnog analiziranja njene sociodruštvene validnosti, artikulisane kroz opravdanost datih gradacija po razredima, ciklusima, društveno postavljenim ciljevima i zadacima (ukoliko su oni uopšte i postavljeni), koje obrazovanje sa svoje strane treba da ostvari kod svakog pojedinca ponaosob i bez izuzetka. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, broj predškolskih ustanova u Srbiji (bez podataka za Kosovo i Metohiju) jeste 1.873, a broj dece u tim ustanovama 167.441. Od ukupno 18.674 zaposlenih u predškolskim ustanovama vaspitni radnici čine svega 49%, zdravstveni 15%, a ostalo (preko 35%) čini administracija i drugo osoblje. Mreža predškolskih ustanova je nedovoljno

razvijena i neravnomerno raspoređena (posebno slabije razvijena po nekim regionima centralne i južne Srbije). U porastu je broj privatnih predškolskih ustanova, ali o tome ne postoje pouzdani podaci. Do 2007. godine u registru je bilo popisano 12 privatnih predškolskih ustanova (10 u Beogradu i 2 u Čačku), koja su verifikovana od Ministarstva prosvete, a 2015. godine na području Srbije registrovane su 54 predškolske ustanove, sa i bez verifikacije od Ministarstva prosvete. Obuhvat predškolskim obrazovanjem i vaspitanjem od 33% u Srbiji 2004. godine bio je najniži u Evropi (Indikator ljudske bezbednosti u Srbiji, izveštaj za 2004, Fond za otvoreno društvo, Srbije). Mada je obuhvat dece predškolskim obrazovanjem u jedva приметnom porastu (manje od 2% za tri perioda od četiri godine), ovaj procenat je i dalje kritično nizak u odnosu na planiranih 90% u 2020. godini Nacionalnim planom akcije za decu. Ne postoje sistematski prikupljeni podaci o specifičnim kategorijama među decom koja nisu obuhvaćena predškolskim i osnovnim obrazovanjem, ali se procenjuje da je najniži obuhvat dece iz nepriviligovanih društvenih grupa, deca iz ruralnih sredina, nekih etničkih manjina, posebno Roma, dece raseljenih lica i dece s hendikepom.

Prema Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja od 2006/07. godine pripremni predškolski program je obavezan, i to u trajanju od najmanje 6 meseci. Osnovnih škola u Srbiji ima 3.578, od čega 249 specijalnih i 16 osnovnih škola za obrazovanje odraslih. Privatnih osnovnih škola koje su verifikovane od Ministarstva prosvete 2009. godine je bilo 5 (sve su u Beogradu) a za period od devet godina, taj broj na nivou Srbije je porastao na 26. Ukupan broj nastavnika u osnovnim školama je 47.569, a broj učenika koji ih pohađaju je preko 656.000. Prema podacima Ministarstva prosvete, u Srbiji ima 548 srednjih škola, od čega je 26 privatnih. Od ovog broja, 332 škole su stručne (320 državnih i 12 privatnih), 119 gimnazije (111 državnih i 8 privatnih), 32 mešovite stručne-gimnazije, 3 mešovite stručne-umetničko likovne, 6 likovnih, 26 muzičkih, 2 baletske i 28 škola za učenike sa posebnim potrebama. Prema podacima Statističkog godišnjaka iz 2010. godine broj učenika u redovnim srednjim školama je oko 300.000, a u specijalnim oko 1200, dok je ukupan broj nastavnika oko 27.300.

Kontrolisana liberalizacija obrazovno-vaspitnog procesa

Model naše strukture obrazovnog sistema bazira se na diferencijaciji obrazovnih nivoa (od predškolskog do kraja srednjoškolskog) na cikluse, koji su od svoje strane određeni definisanim ciljevima i zadacima za svaki konkretan uzrast. Ti ciljevi su definisani unutar same izmene dosadašnjeg obrazovanja usmerenog na nastavni plan i program i njegovog prelaza na obrazovanje usmereno na ishode, tj. definisana znanja, umenja, stavove i vrednosti koje učenici treba da poseduju nakon završetka određenog ciklusa obrazovanja. Jedno od glavnih ishodišta naše strukture, koja je u ovom segmentu primarno sociološki determinisana, jeste produženje perioda obaveznog školovanja. Obrazovno-vaspiti proces počinje prvim ciklusom (0 razred), predškolsko obrazovanje, koje je programski i kurikularno redefinisano u cilju

usmeravanja deteta na kontakt u samoj komunikaciji. Programski definisani zadaci u ovom ciklusu su: učenje društvenih veština potrebnih u socijalno prihvatljivim situacijama, razvijanje procena etičkih vrednosti, što uslovljava razvoj emocionalnog osećanja, odnosno tzv. „kolektivnog duha“, akcentovanje fizičkog razvoja dece kroz razne programski definisane fizičke aktivnosti, programski definisana učenja osnovnih elemenata čitanja, pisanja i računanja. Na kraju ovog ciklusa, a kao novouvedena mera, vaspitač za svako dete popunjava upitnik (jedinствен na nacionalnom nivou) koji sadrži odgovore na pitanja kojima se kompletira utisak o kognitivnoj, karakternoj, afektivnoj, psihomotornoj i socioadaptivnoj crti i postignuću svakog predškolca. Ovaj upitnik obavezno sadrži i procenu karaktera i temperamenta deteta koji će kao nezavisne varijable pored obavljenog testiranja u osnovnoj školi biti primarni gradijenti u formiranju što ujednačenijih odeljenja na početku školovanja. Preko ovog upitnika (ponovljenog i na kraju trećeg ciklusa) pratiće se kompletan razvoj ličnosti deteta od početka njegovog školovanja.

U drugom ciklusu (1–4 razreda), razredna nastava, treba zadovoljiti dečije potrebe i interesovanja za obrazovanjem. Po pitanju kategorizacije predmeta u ovome ciklusu postoje samo dve grupe predmeta; Bazični predmeti: srpski jezik, engleski jezik (uvodi se u II razredu) i matematika. Za pripadnike manjinskih zajednica bazični predmet je maternji jezik date zajednice. Obavezni predmeti su: likovna umetnost, muzička umetnost, fizičko vaspitanje i svet oko nas, koji mogu biti obavezni tokom svih ciklusa ili samo u nekima od njih. U ovom ciklusu ne postoje izborni predmeti (uvode se u četvrtom ciklusu), tj. na uzrastu kada učenik na osnovu stečenih znanja i neposredno doživljenog iskustva, samostalno vrši selekciju u izboru ponuđenih predmeta. U ovom ciklusu mi predlažemo usvajanje deklarativnih ili konceptualnih znanja što podrazumeva definicije, teorije, interpretacije i taksativne podatke. Kod ove uzrasne kategorije (ciklusu) bitno je „šta treba da se zna“ i zato se usvojenost znanja u ovom ciklusu odnosi samo na način poznavanja građe kao prepoznavanje, razumevanje i pamćenje. U ovom ciklusu učenici ne mogu da ponavljaju razred, već se prevode u viši razred kao što je regulisano i po aktuelnom obrazovnom sistemu.

U trećem ciklusu (5–6 razreda), početak predmetne nastave, kategorizacije predmeta ostaju na nivou bazičnih a s obzirom na proširenje sadržaja kao i tipa nastave, proširuje se obim obaveznih predmeta. U ovom ciklusu mi predlažemo usvajanje proceduralnih znanja koja u odnosu na prethodna konceptualna znanja (drugi ciklus) idu korak dalje, po tome što su ovde značajni postupci za upotrebu znanja u određenim procesima u razvijanju procesne rutine ili veštine. Kod ove uzrasne kategorije (ciklusu) bitno je ne samo šta se zna, nego kako se nešto zna, tj. znati meriti, posmatrati, savladavati funkcionalne veštine itd. U trećem ciklusu učenici ne mogu da ponavljaju razred, već se kao i u prethodnom ciklusu prevode u više razrede. Međutim, u ovom ciklusu učenik ima obavezu da u školskoj godini u kojoj je preveden u viši razred, pohađa nastavu predmeta koji nije položio u razredu iz koga je preveden. Obaveza učenika je da minimalno pohađa nastavu u obimu od 50% u odnosu na ukupni fond časova za dati predmet na nivou školske godine. Na kraju trećeg ciklusa uvodi se obaveza da učenici polažu test opšte informisanosti i test

intelektualnih sposobnosti. Naime, odeljenjski starešina bi u ovom periodu, slično obavezi vaspitača (kraj prvog ciklusa), za svakog učenika trebalo da popuni upitnik o kognitivnoj, karakternoj, psihomotornoj, socijalno-adaptivnoj crti i postignućima, kao i proceni učenikovog karaktera i temperamenta. Ovaj upitnik mora biti jedinstven na nacionalnom nivou, a formiraju ga odgovarajuće pedagoško-psihološke i druge specijalizirane službe. Podaci iz ovog upitnika, uz rezultate sa datih testova, predstavljaju varijable posredstvom kojih se obrazuju nova odeljenja sastavljena unutar škole od iste populacije učenika. Ovim se inicira adaptacija i socijalizacija dece u delimično poznatoj sredini a kao priprema za adaptaciju i socijalizaciju u srednjoj školi tj. novoj, nepoznatoj sredini. Test opšte informisanosti trebalo bi da je nacionalno standardizovan na godišnjem nivou, on nije eliminacioni već služi za ujednačavanje novoformiranih odeljenja u sledećem ciklusu.

U četvrtom ciklusu (7–8 razreda), kraj osnovne škole, u nastavu novoformiranih odeljenja (razreda), pored obaveznih i bazičnih predmeta uvode se izborni i fakultativni predmeti. Izborne predmete škola bira sa liste koja se nalazi u „okvirnom nacionalnom kurikulumu“ i oni mogu biti zasnovani na obrazovnoj oblasti ili na pojedinačnim predmetima. Izborne predmete bira učenik a ne roditelji i zato ih tek na ovom uzrasnom periodu (ciklusu) treba ponuditi, jer učenik tek sada ima dovoljno iskustva za samostalni izbor. Fakultativni predmeti se pojavljuju u ovom ciklusu, tj. u onom delu kurikuluma koji se propisuje i reguliše na nivou škole. Škola, vodeći računa o interesima učenika, roditelja i lokalne zajednice, pravi listu fakultativnih predmeta i daje ih u ponudu učenicima. Sloboda izbora fakultativnih i izbornih predmeta u ovom ciklusu iz okvirnog nacionalnog kurikuluma predstavlja jedine elemente kurikularne decentralizacije unutar obrazovne strukture. U ovom ciklusu mi predlažemo usvajanje najvišeg nivoa, tzv. kondicionalnih znanja za koje je bitno poznavanje kada, gde i zašto upotrebljavati proceduralna i deklarativna znanja. Na ovom uzrasnom nivou traži se samostalna i kritička procena naučenih sadržaja, predviđanje, istraživanje, upoređivanje itd. Ukoliko učenik do kraja četvrtog ciklusa (osmi razreda) biva više od dva puta preveden iz razreda u razred, a na kraju i ovog ciklusa ima četiri ili manje negativnih ocena, on se takođe prevodi u naredni ciklus u formi naznačene dokumentacije predmeta iz kojih je negativno ocenjen. U ovim okolnostima, na kraju četvrtog ciklusa, učenik nema obavezu slušanja 50% nastavnog gradiva negativno ocenjenih predmeta. Ovi učenici se bez polaganja prijemnog ispita, po teritorijalnom principu, upisuju u najbližu srednju školu, ali sa nemogućnošću nastavljanja školovanja posle petog ciklusa, tj. posle obaveznog obrazovanja (prvi razreda srednje škole). Za učenike koji su regularno (bez prevođenja) završili četvrti ciklus, kao i po postojećoj strukturi obrazovanja, sledi polaganje testova iz srpskog jezika, matematike i testa opšte informisanosti, što predstavlja prijemni ispit za upis u jednu od prethodno naznačenih srednjih škola.

U petom ciklusu (1. razred srednje škole), nastava u svim srednje stručnim školama i gimnazijama obavlja se po istom planu i programu i predstavlja obavezan nivo školovanja za svu decu. U ovom ciklusu se uvode obrazovne oblasti čime se uspostavlja horizontalna a ne vertikalna povezanost unutar školskog programa.

Obrazovne oblasti dopuštaju da se nastavni sadržaji, osim u vidu predmeta, organizuju i u veće celine – teme. Ove teme povezuju različite sadržaje jednog ili više predmeta ili obrazovnih oblasti, čime na prvi pogled integrišu različita i raznovrsna znanja i sadržaje. Teme se obrazuju prema definisanim ciljevima i predstavljaju osnov modela integrisanog učenja u kome se jedna ideja (problem) proučava i sagledava kroz sadržaje pojedinih predmeta i obrazovnih oblasti. Obrazovne oblasti u ovom ciklusu treba podeliti na; obrazovne oblasti jezika, književnosti i komunikacija, obrazovne oblasti društvenih nauka i filozofije, obrazovne oblasti matematike, prirodnih nauka i tehnologije, obrazovne oblasti umetnosti i estetike, obrazovne oblasti fizičkog i zdravstvenog vaspitanja. Na kraju petog ciklusa učenik je završio obavezno obrazovanje i zavisno od sopstvenih interesovanja, sklonosti i mogućnosti može ili ne mora da nastavi dalje školovanje. Učenici koji na kraju ovog ciklusa prekidaju školovanje, a stečenim znanjem nisu zadovoljili polaganje ovog ciklusa, isti ciklus polažu ukoliko imaju prisustvo na više od 80% ukupno i predmetno održane nastave. Učenici koji nisu odslušali definisan procenat nastave imaju obavezu da početkom nove školske godine, u vremenskim intervalima od po dva meseca, polažu predmete iz grupe obaveznih. Učenici koji nastavljaju školovanje, a nemaju zadovoljavajuća znanja iz određenih predmeta, prevode se u više razrede po istoj proceduri kao i na nivou prethodnih ciklusa.

U šestom ciklusu (2–3 razreda), niže srednje stručne škole, u kurikularni program pored obaveznih uvode se i stručne obrazovne oblasti. Datom popisu obaveznih obrazovnih oblasti (iz petog ciklusa) svaka od srednjih stručnih škola dodaje jednu ili više stručnih obrazovnih oblasti, što se u ukupnom fondu časova definiše redukcijom broja predmeta koji se uče unutar obaveznih obrazovnih oblasti. Na kraju šestog ciklusa učenik je završio niže srednje stručno obrazovanje. U ovom ciklusu, kao i u prethodnim, ponavljanje razreda je zamenjeno formom prevođenja učenika u viši razred uz obavezu pohađanja nastave iz predmeta koje nije znanjem zadovoljio. Ovaj ciklus treba da obezbedi stručnu osposobljenost srednjeg nivoa koja će učenicima omogućiti zaposlenje po završetku školovanja ili dati bazičnu pripremu za nastavak studiranja na fakultetima.

Na kraju sedmog ciklusa (4 razred), gimnazija i više srednje stručne škole, učenik je završio više srednje stručno obrazovanje. Završni razred ovog ciklusa se ne može ponavljati niti prevoditi već se učenici upućuju na popravni ispit iz predmeta koji znanjem nisu zadovoljili. Popravni ispit se u ovom ciklusu prvi put može polagati za mesec dana od kraja školske godine, a potom od početka sledeće školske godine najviše po 2 puta u svakom od polugodišta.

Zaključak

Predložene mere strukturalno sistemskih promena obrazovno-vaspitnog sistema, simplifikovano i u formi integralnih delova projekta prikazane u ovom radu, mogu se zakonski sprovesti i sistemski inkorporirati za period od dve godine. Indi-

katore napretka, tj. sistemskog inkorporiranja predloženih mera treba da kontroliše komisija koju bi formirao i nadgledao Skupštinski Odbor za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj. Sastav komisije bi činili svi društveno-politički i obrazovno-vaspitni predstavnici u sledećem sastavu:

Vaspitači, učitelji i nastavnici predmetne nastavne u osnovnim i srednjim školama i to: iz svake od navedenih grupa po 5 predstavnika iz državnih ustanova i po 2 predstavnika iz privatnih ustanova. Nastavnici na visokoškolskim ustanovama i to: sa državnih akademskih studija 5 predstavnika i po 2 predstavnika sa privatnih akademskih studija. U istom odnosu zastupljenosti bi bili i predstavnici sa strukovnih studija. Predstavnici svakog od instituta, čiji je osnivač Republika Srbija, iz prirodnih i društvenih nauka po jedan predstavnik. Predstavnici svih parlamentarnih političkih partija po proporcionalnom sistemu zastupljenosti (25 predstavnika). Predstavnici RZS, NBS, NSZ i RFPIO, ukupno 4 predstavnika, tj. iz svake institucije po jedan. Predstavnici Privredne komore Srbije sa 4 predstavnika. Kvartalni izveštaji navedene komisije, unutar zakonom definisanih nadležnosti, koje treba da imaju i nadležnosti pokretanja postupaka u cilju izricanja sankcija zbog nerealizovanih ciljeva, usvajali bi se 2/3 većinom.

Literatura

- Kuka M., Živković V., (2010), „*Redefinisanost strukture obrazovnog sistema R. Srbije*“, Autorsko izdanje, ISBN 978-86-85155-11-6, COBISS.SR-ID 169478668.
- Kuka M., Talevski J., Jovanović K., *Transformation due to New Concepts within the System of Education and Learning*, Advanced research in scientific areas - ARSA, Zilina / Slovakia, 2 - 6. 12. 2013, (256–259).
- Kuka M., Jovanović K., Talevski J., *New Conceptions of Educational Systems in the Function of Projecting School of the Future*, JO Journals of USA - China education review A & B, Volume 3, September 2013, EL Monte / USA, (703–708).
- Кука М., Йованович К., Талевски Й, *Проектирование новых структур системы образования*, журнал „Известия южного федерального университета - педагогические науки“, № 5. 2013, Ростов-на-Дону / Россия, (11–15).
- Kuka M., Jovanović K., Talevski J., *Redefinition of education structure in the function of projecting school of the future*, 2ND International conference „research and education in natural sciences“, Shkodër / Albania, 15–16. 11. 2013, (606–614).
- Kuka M., Jovanović K., Talevski J., *Change Of Pre-School System In Function Of New Structural Changes In Educational System*, International conference on innovation and challenges in education - CICE 2013, Kütahya / Turkey, 26–28. 4. 2013, (abstracts book 30–31).
- Kuka, M. Jovanović, K. Talevski, J. *Projecting the New Strategies of Education System*, 4TH Conference: asia regional open courseware and open education conference - AROOC, Bangkok / Thailand, 21–22. 1. 2013, (152–156).
- Kuka, M. Jovanović, K. Talevski, J. *Changes in the structure of educational system in the function of millennium tendencies*, International conference on teaching and learning - ICTL, Abuja / Nigeria, 23–27. 10. 2012, (134–139).

- Kuka, M. Stojanoska, G. *Redefinition of education structure of republic of Serbia*, International conference "Education across Borders", Florina / Greece, 5–7. 10. 2012, (134–140).
- Kuka M., Jovanović K., Talevski J., *Model of Strategic Planning In High Education*, ARPN Journal of science and technology - Granada / Spain, (371 - 376), Volume 2, Special Issue, ICTL 2012.
- Kuka, M. Kolondžovski, B. *Cooperative learning as a socio-cognitive form of life in the intercultural education*, VI International Balkan congress for education and science „The modern society and education“, Ohrid / Macedonia 29. 9–1. 10. 2011, (165–170).
- Decade, A., *Of Reforms at Compulsory Education Level in the European Union*, Eurydice, Internet (Catalogue Number ISBN 2-87116-255-7).
- Dokument br. 5743, Skupštine Evropskog saveta za obrazovanje, 12.9 2016.
- Izveštaj međunarodne komisije UNESKO-a za razvoj obrazovanja, Pariz, 2015.
- Izveštaj 35. Međunarodne Konferencije o obrazovanju, Ženeva, 2005.
- Projekat Saveta Evropskog veća za kulturnu saradnju, inovacije u osnovnom obrazovanju, Strazbur, 2006.
- Službeni glasnik RS, br. 83/06, br. 62/03, 58/04, br. 50/92.

PROPOSALS OF INTERNAL STRUCTURAL CHANGES IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: Education in future implies a reconstruction in the education system. This practically means implementation of reform of the entire educational system and development of conception of the permanent education in accordance with social needs and changes. The presented work here is an integral part of a broader set up and realized preliminary project on "The Redefinition of the Education Structure of the Republic of Serbia" forwarded to the Ministry of Education of the Republic of Serbia in 2015. The Model of our structure of the education system extends the period of compulsory education up to 10 years (until the first grade of secondary school, which is the same for all, regarding the curriculum) and is based on the differentiation of the educational levels (from preschool to secondary school) in cycles, which, on their part, are defined by aims and tasks. Short-term, middle-term and long-term aims have been clearly defined and a concise division of competence and the follow-up methods of successfulness of its implementation has been made within the proposal of our model. The proposed measures of structurally systemic changes in the education system, aimed at increasing the rationalization and efficiency of the educational system, with the determination of the society, can be implemented and systematically incorporate in the period of two years. Progress indicators, i.e. systemic incorporation of the proposed measures, should be controlled by a commission formed and monitored by the Parliamentary Committee on Education, Science and Technological Development.

Key words: education system, redefinition of education structure, modifications and reform.

ПЕДАГОШКА ОБЕЛЕЖЈА САВЕТОДАВНОГ РАДА СА УЧЕНИЦИМА

Резиме: У раду је дат приказ педагошких обележја саветодавног рада педагога са ученицима, односно пружања помоћи ученику. Саветодавни рад је сагледан као процес који има своје приступе, облике и развојни ток са различитим исходима, као разговор са својим фазама и техникама. У центру саветовања је ученик, његове потребе, осећања и развој. Саветовање је педагошка вештина која се учи и развија. Обухвата широк спектар области. Ефикасност саветодавног рада темељи се на професионалним вештинама саветодавца, жељи корисника саветовања за позитивном променом, и саветодавном односу који се између њих изграђује у процесу саветовања. Неопходно га је посматрати као постулат савремених тенденција у друштву, у коме се појединац сусреће са различитим изазовима када му је потребан савет и подршка. Представља процес вођења до жељеног циља, који ученик сам себи поставља, или до њега долази уз помоћ педагога. Заснива се на позитивним и негативним полазним основама, где се ученик који показује добре резултате, води ка успешнијим постигнућима, а ученик са проблемом учи како да проблем реши.

Кључне речи: саветодавни рад педагога, облици саветодавног рада, области саветодавног рада, саветодавни разговор, педагошке вештине.

Увод

Када говоримо о саветодавном раду говоримо и о „педагошкој парадигми“. У њеној основи је васпитни рад. Човекова потреба за васпитањем објашњава се неспособношћу новорођенчета да преживи без неге и бриге. Сваки човек има потребу за васпитањем, односно утицањем и вођењем. Управо васпитање омогућава и образовање. Ови процеси подразумевају и процесе учења. Педагог кроз свој саветодавно-васпитни рад подстиче учење (Hehler, 2013: 39-40). Учење је засновано на позитивним основама, и циљ је увек позитивно утицање на развој личности.

У раду се фокусирамо на саветодавни рад педагога са ученицима, као једним сегментом саветодавног рада педагога². „Саветовање све више постаје

¹ докторанд; aleksandra.s.jovanovic.88@gmail.com

² Правилником о програму свих облика рада стручних сарадника дефинисане су области рада педагога у школи, међу којима је саветодавни рад са ученицима једна од области којом се педагог бави (Pravilnik o programu svih oblika rada stručnih saradnika, 2012).

карактеристика модерног доба и међуљудског комуницирања“ (Trnavac, 1993: 141), и представља један сложен процес у коме учествују најмање две стране с циљем да се нешто унапреди или промени. Саветодавни рад можемо дефинисати као пружање стручне помоћи ученику у сегментима у којима се јави потреба, с циљем да се усмерава и подстиче развој личности (Hehler, 2013; Jevtić i Knežević Florić, 2011; Jurić, 2004; Mandić, 1986; Suzić, 2005; Svrđlin, 1998; Trnavac, 1993; Zuković, 2017).

1. Приступ и облици саветодавног рада са ученицима у школи

Саветодавни рад можемо конкретније дефинисати као саветодавни процес. Акцентат је на комуникацији, односно размени порука између саговорника, учесника у саветовању, односно корисника-ученика и саветодавца-педагога. Разговор је први чин приступања саветовању. Касније, саветовање се прожима на конкретне акције, односно активности. У средишту саветодавног процеса је ученик, као корисник саветовања. Саветовање се може тражити или препоручити, односно иницирати. Полазне основе нису увек негативне, већ су и позитивне. Када се код ученика препозна предиспозиција за успех на било ком пољу коју треба усмеравати, онда говоримо о позитивним полазним основама саветодавног рада. Када се уочи проблем, неуспех којег треба решити, уклањањем узрока или њиховим ублажавањем, онда говоримо о негативним основама саветодавног рада. Циљ је увек позитиван, помоћи ученику да буде бољи.

Теоријске поставке, односно теоријски приступи саветодавног рада и њихови представници су: психодинамски (Sigmund Freud); гешталтистички (Fritz & Laura Perls); приступ усмерен на особу/недирективни приступ (Carl Rogers); приступ усмерен на решење (Steve de Shazer), трансакционо-аналитички приступ (Eric Berne), реалитетни (William Glasser), системски (Ludwig Von Bertalanffy), егзистенцијалистички (Viktor Frankl, Rollo May, Irvin Yalom), бихевиорални (Arnold Lazarus, Albert Bandura), когнитивно-бихевиорални (Albert Ellis, A.T. Beck) (Corey, 2004; Zuković, 2017).

Најчешћи разлози због којих се ученик обраћа педагогу за помоћ, савет или подршку јесу: *задовољавање потребе за комуникацијом* – када се ученик осећа отуђено и нема са ким да подели оно што га чини срећним или узнемиренним; *лични проблеми* – периоди кризе, умора, напетости и стреса; *незадовољство околином* – неприлагођеност или незадовољство усред одређеног понашања особа из окружења, *потврђивање исправности личних поступака* – односи се на особе које умеју да сагледају себе и знају да нађу решење, али им је потребна подршка; *посебне тешкоће и проблеми* – односи се на специфичне тешкоће као што су проблеми у понашању, болести зависности, насиље и често захтевају ангажовање и других институција осим школе (Zuković, 2017). Ресман (2000) говори о садржајима саветодавног рада групишући их на потеш-

коће са другима и са собом, потешкоће у школи, потешкоће у породичним односима. Никшић (2017) истиче да ученици углавном самоиницијативно долазе на разговор, пре да их педагог позове, и уколико је први разговор био успешан ученик ће опет доћи да затражи помоћ и подршку. Најчешћи разлози су потреба да се разговара са неким, проблеми са наставницима, проблеми са вршњацима, и понекад проблеми у породици. У ситуацијама када педагог иницира разговор, или га наставник иницира од педагога, разлози су недисциплина на часу, бежање са наставе, проблематично понашање.

Метод, односно типове саветодавног рада са ученицима можемо поделити на директивни и недирективни метод, односно директни или индиректни тип саветодавног разговора. Саветодавни рад може по свом облику бити индивидуални и групни. У зависности од саме проблематике, односно потреба учесника саветовања, саветодавац, односно педагог бира на који ће начин приступити ученику, односно проблему. Понекад се захтева и комбиновани метод (Јурић, 2004; Мандић, 1986; Сузић, 2005; Трнавац, 1993; Зукловић, 2017).

У директном разговору ученик преузима одговорност да ће се придржавати договорених савета, односно активности. Он сам жели да унапреди себе или реши проблем и томе приступа добровољно. Ученик може у току саветодавног рада развити жељу да промени нешто на боље, али та жеља може у почетку бити иницирана од стране других особа. Овакав тип саветодавног разговора спроводи се са ученицима који су стабилни, односно социјално и емоционално зрели, умеју да изразе своја осећања, прихватају своје грешке, признају да им је потребна помоћ, углавном су независни од утицаја других. Овом разговору могу се придруживати родитељи и друге особе. *Индиректном разговору* ученику се приступа из разлога његовог претераног узнемиравања, или када би се оживела нека непожељна осећања, када ученик није физички присутан, или када је потребно променити околности а не самог ученика. Ове две врсте разговора највише одговарају индивидуалном саветодавном раду (Сузић, 2005).

Индивидуални саветодавни рад односи се на рад педагога са индивидуом. Примењује се када је проблем специфичан, или је врсту помоћи потребно пружити конкретном ученику, када ученик не жели да приступи раду у групи, када педагог процени да ће тако пружање помоћи дати већег ефекта. Ученику се помаже да проблем увиди и заједничким снагама се трага за решењем, или се заједничким снагама трага за начинима унапређивња већ постојећих компетенција ученика. Он доприноси актуелизацији личности, бољем упознавању себе, подизању самопоуздања. *Групни саветодавни рад* је рад са групом или целим одељењем. Спроводи се када постоји сукоб појединаца у групи, или када одређени појединци могу допринети, односно помоћи конкретном ученику, када проблем није толико специфичан да захтева индивидуални приступ, када је акценат на социјализацији, када се желе преиспитати односи у групи, када је потребно боље упознавање чланова одређене групе. Улога педагога је овде медијаторска, док група делује као васпитач. У групи ученици боље упознају себе и уче да разумеју друге. Колико често ће се групе састајати и у ком саставу

зависи од циљева којима тежи саветодавни рад. Групе могу бити хомогене и хетерогене. У групи ученици подстичу једни друге на промену (Mandić, 1986; Trnavac, 1993; Zuković, 2017).

Зуковић (2017) и Сузић (2005) наводе да се саветовање које може заснивати на директивном и недирективном односу између корисника и саветодавца, односно педагога и ученика. *Директиван однос* подразумева веће ангажовање педагога, где он познаје проблем, односно врсту подршке коју треба дати, одређује на који начин ће помоћ пружити, активно ради на пружању помоћи, зна кад је проблем решен или када помоћ више није потребна. *Недирективан однос* представља интеракцију корисника и саветника, где корисник, односно ученик зна шта је проблем, односно шта жели да реши и унапреди, учествује у избору начина решења или доласка до позитивне промене, сам поставља циљеве којима тежи и остварује их самостално. Саветодавни рад може бити усмерен на решење или на особу. *Усмереност на решење* окреће ученика ка будућности где проблем више не егзистира, где се инсистира на оним понашањима која доводе до задовољства и проналажењу нових потенцијала особе. *Усмереност на особу* подразумева стварање пријатног, поверењем прожњтог односа од стране педагога, хуман приступ где се ученик ослобађа (Teater, 2017; Zuković, 2017).

2. Професионалне вештине педагога као саветодавца

За успешан саветодавни рад неопходне су педагошке компетенције. Све педагошке вештине воде ка остварењу једног циља, а то је креирање саветодавног односа. Пријатан саветодавни однос, прожет жељама за позитивном променом води ка успеху, односно позитивном усмеравању развоја личности младог нараштаја. Саветодавни рад треба да буде чешће заступљен, чак и у неформалним условима, на ходнику, у пролазу, посредно, непосредно. Када ученик осети да се неко интересује и жели да му помогне, можда ће се из њега изродити оно што он у ствари јесте, али из одређеног разлога то не може да испољи.

Професионални идентитет педагога Станичић (2017) сагледава кроз: *оријентисаност*-јасно дефинисане циљеве, задатке, начела и подручја рада, компетенције за рад; *инструментаријум и документација* – широк спектар инструментата, досијеи и документи којима доказује своје активности; *сарадња* са свим учесницима школског живота; *етика*-поштује начела у раду узимајући у обзир увек благостање ученика; *услови за рад*.

Јул и Јенсен (2014) истичу да педагог треба да учи децу унутрашњој, спољашњој и егзистенцијалној одговорности, односно уместо послушности код детета треба да развија одговорност. Унутрашња одговорност је одговорност према самом себи и развија се у интеракцији са члановима породице. Реч је и о егзистенцијалној одговорности, одговорности према сопственом животу, где се особа учи да сама спозна себе и усмерава свој живот, одговорна је према

њему. Спољашња одговорност је одговорност према вредностима у друштву. Одговорним понашањем могу се спречити многи проблеми, а дете се треба учити да сваки поступак има своје последице, као и да се мора прихватити одговорност за њих.

Преоптерећеност педагога бројним пословима у школи не оставља им довољно времена за квалитетан саветодавни рад. Такође се намеће закључак да је педагозима потребна стручна помоћ како би ефикасније водили саветодавни рад (Porović i Anđelković, 2017; Slijepčević i Zuković, 2018). Потреба супервизора који ће саме педагоге надгледати и усмеравати њихово саветовање произилази из потребе да се отклоне несвесне баријере за креирање квалитетног саветодавног односа и да се унапреди тај однос. Педагози треба да раде и на интервизији (Slijepčević i Zuković, 2018; Zuković, 2017), где се огледа њихова улога медијатора, односно онога ко ће обучавати ученике вршњачкој медијацији. Вршњачка медијација била би спона између ученика и педагога, где би се отклонили проблеми који се јављају у школи или спречила њихова ескалација.

Сваки педагог мора поседовати личне карактеристике за креирање саветодавног односа, а истраживање је показало да педагози као највише развијене вештине наводе следеће: емпатија, стрпљење, креативност, флексибилност, поверљивост, објективност, аналитичност, активно слушање, решавање конфликта, тимски и радионичарски рад, вредновање и самовредновање. Вештине које треба да унапреде односе се на организацију времена и превладавање стреса, спровођење истраживања, коришћење информационо-комуникационих технологија, спровођење инклузије (Slijepčević i Zuković, 2018).

Професионални развој треба да буде део жеље педагога, а не само законска обавеза. С обзиром да је све више изазова са којима се сусрећу у односима са младим људима, непходно је стално преиспитивање и самовредновање себе као саветодавца. Хехлер (2013) наводи да педагог себи мора стално постављати питање шта жели да ученик научи у процесу саветовања, којем циљу тежи саветодавни рад, односно однос који се том приликом развија. Сврдлин (1998) истиче да педагог мора стално преиспитивати шта је до тада учинио и шта може да учини да до промене дође, односно како може да иновира свој и рад наставника, с циљем пружања адекватне подршке развоју ученика.

Иницијалним образовањем педагог стиче компетенције за саветодавни рад, али је неопходно континуирано пратити сазнања науке. Студенти педагогије на Филозофском факултету у Нишу сматрају да им студије омогућавају развијање педагошких компетенција, развијају критичко мишљење, креативност, флексибилност, уче се ненасилној комуникацији, савесности, истрајности и иницијативности (Maksimović i sar., 2015). Каталог програма стручног усавршавања запослених у образовању за период од 2018. до 2021. године нуди широк спектар семинара за развој компетенција за подршку развоју личности ученика, комуникацију и сарадњу³. Највећи број семинара посвећен је профе-

³ Каталог одобрених програма стручног усавршавања доступан је на: <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog>

сионалној оријентацији, односно саветовању ученика у одабиру занимања и даљем професионалном развоју, али су заступљени и семинари који обрађују теме социјалног и емоционалног развоја ученика, али и вештине вођења саветодавног разговора као и основа педагошко-саветодавног рада стручних сарадника и васпитача. Аутори Поповић и Анђелковић (2017) истичу да педагози углавном наводе да им је потребно додатно усавршавање у раду са ученицима као и да су највише посвећени тој области рада, потом са наставницима, а затим у планирању и програмирању образовно-васпитног рада.

Сваки педагог мора радити у складу са етичким кодексом⁴. Кључна етичка начела у раду педагога су: *поштовање и прихватање личности ученика* – огледа се у способности прихватања различитости и специфичних облика понашања ученика; *усмереност ка истини* – саветодавац треба увек бранити и инсистирати само на истини, чак и уколико је она неприхватљива ученику; *заповест слободе* – ученик увек сам бира да ли ће или неће прихватити савете које добија, а неретко се неприхватање савета тумачи као неспособност саветодавца (Zuković, 2017). *Професионална одговорност саветника* још једно је кључно начело и подразумева дужност педагога да размењују своја искуства са другим педагозима, да уколико сматрају да проблем ученика не могу решити сами, упуте ученика другим стручњацима; саветник мора бити узор ученицима; чувати професионалне тајне или упутити ученика на немогућност поверљивости уколико се проблем мора пренети родитељима и другим стручњацима; да не намеће своја уверења, већ да подстиче ученика на уверења која су позитивна; подстиче ученике да сами дођу до решења и тако их учи критичком преиспитивању сопствених поступака (Corey, 2004; Resman, 2000; Zuković, 2017).

Истраживање спроведено у периоду од 2015. до 2018. године фокусирано је на саветодавно-васпитни рад педагога са ученицима, наставницима и родитељима. Показало се да су изазови педагога да успостави однос са свим наставницима са циљем њиховог укључивања у саветодавни однос, као и да су наставници почетници и наставници друштвене групе предмета отворенији за сарадњу. Најчешћи разлози због којих се спроводи саветодавни рад са ученицима је изостајање из школе, недисциплина на часу као и вршњачки конфликти, али и проблеми у учењу и професионална оријентација. Изазови педагога огледају се у стереотипима који код ученика постоје а то су да ће их педагог казнити, као и недостатак мотивације код ученика за учествовање у саветодавном раду. Са родитељима се обавља углавном индивидуални рад, и искуства су у већини случајева позитивна где родитељи прихватају савет, али га се не придржавају у потпуности (Slijepčević i Zuković, 2018). Импликације би биле да се упорношћу педагога може подстаћи и развијати квалитетан саветодавни однос, уз сарадњу са родитељима и наставницима. Сврдлин (1998) истиче да је међусобно поверење основа успеха, али је то дуг процес који зависи првенствено од педагога. Свакодневни неформални контакти доводе до стабилног односа, а поверење у рад педагога наводи наставнике и ученике да затраже помоћ и подршку.

⁴ Етички кодекс педагога усвојен је од стране Педагошког друштва Србије 2007. године и доступан је на: <https://www.pedagog.rs/0-pedagoskom-drustvu-srbije/eticki-kodeks-pedagoga/>

3. Области саветодавног рада са ученицима

Области, разлози због којих ће се приступити саветодавном раду зависиће од конкретне ситуације у школи и потреба ученика. Најчешће области саветовања можемо дефинисати на следећи начин:

Проблеми дисциплине у настави и непримерено понашање – један од честих разлога посећивања педагога на иницијативу наставника јесте недисциплина на часу. Непримерено понашање може бити узроковано многим чиниоцима. Уколико педагог утврди да је проблем понашања инициран нечим у школи, онда ће поред тога што ради са учеником, радити и на поправљању школске климе (Јурић, 2004). Малолетничка делинквенција, ризична понашања младих, вршњачки конфликти, злоупотреба психоактивних супстанци, хиперактивност, депресивност, неки су аспекти савремених садржаја саветодавног рада и од педагога захтевају превентивно деловање, односно примарну превенцију и преусмеравање у просоцијално понашање (Вашић, 2009; Јевтић, 2015). Потребно је направити разлику између кажњавања и позитивног дисциплиновања где се истичу позитивне стране личности ученика и указивањем на лоше стране уз разумевање, прихватање и пружање помоћи за позитивном променом (Јевтић, 2012).

Сметње у учењу, слаба постигнућа ученика, изостајање са наставе – узроци школског неуспеха су различити. Међутим, како би ученик поправио своја постигнућа неопходно је да за учење буде мотивисан и да познаје адекватне начине учења. Педагог својим саветодавним радом треба да ученику да индивидуалне инструкције како треба да учи. Такође се ученици могу груписати према стиловима учења и радити по одређеним инструкцијама (Јурић, 2004; Pashler et al., 2008). Преоптерећеност ученика може бити један од разлога школског неуспеха. Често изостајање односно одбијање ученика да иде у школу може бити узроковано многим факторима, а педагог мора открити узроке проблема и наћи ефикасне начине њихових решавања, односно мотивисања ученика на рад (Јурић, 2004). Како би помогао ученику да оствари боља постигнућа, потребно је да педагог познаје начине учења, тестовима и разговором код ученика открије његове начине најефикаснијег учења и да индивидуализоване инструкције, прати их и вреднује. Учење целине, учење делова, временски расподељено учење, когнитивни, афективни и физиолошки домен функционисања ученика у учењу, аудио, визуелни и кинестетички тип, сензорни, интуитивни, емотивни и мисаони тип учења (Мирков, 1999; Тубић, 2004), неке су од полазних елемената којима педагог треба да се води у пружању помоћи ученицима.

Деца са посебним потребама – деца са посебним потребама захтевају посебан приступ у саветодавном раду. То могу бити деца која раде по индивидуалном образовном плану, било да су даровита деца или деца којима је из других разлога потребна додатна подршка. Рад с овом децом спроводи се тимски, и свака школа има свој инклузивни тим, где је сарадња са родитељима и осталим институцијама неопходна. Специфичности због којих се захтева додатна подршка могу бити

препознати од стране стручних сарадника, или родитеља. Јевтић (2015) наводи неопходност инклузивне компетентности педагога, којом се деца са додатном подршком уводе у свет остале деце, прихватају и развијају своје потенцијале. Максић (1998) истиче да се са даровитом децом треба додатно бавити јер показују већи степен мотивисаности, жеље за учењем и стваралаштвом. Посао педагога огледа се у идентификовању овакве деце у сарадњи са наставницима и родитељима и профилисању активности које ће им омогућити потпун развој потенцијала. Истраживање Игнат (Ignat, 2011) показује да се поред наставничких тимова и родитеља и стручних сарадници активно укључују у раду с даровитом децом.

Професионална оријентација ученика – професионалним усмеравањем педагог помаже ученику да одабере будуће занимање, односно професију. Разним тестовима о самоспознаји, развијеношћу компетенција, специфичним интересовањима, способношћу проналажења информација које се тичу даљег образовања или рада, радионицама и ваннаставним активностима, спроводи се каријерно вођење (Banković i sar., 2014). Саветодавни рад прожет је и активностима ван канцеларије педагога. Педагози треба у својим школама да имплементирају програм развоја каријере, где ће се ученици учити шта каријера јесте и како је развијати (Schenck et al., 2012).

4. Педагошка дијагностика као основа саветодавног рада

Педагог треба да буде „социјално осетљив“, односно да се у раду води чињеницом да сама особа у другима подстиче одређено понашање и расположење и обрнуто, али да су и деца нарочито у периоду адолесценције осетљивија. Адолесценти су склони променама расположења чији изазивачи могу бити често безазлени, као што су гласна музика или начин говора неке особе (Goleman, 2014). Деца млађег школског узраста нису довољно зрела да самостално одлучују о неким питањима која се тичу њиховог развоја (Suzić, 2005). Управо су ово разлози које наводе саветодавца да саветодавном разговору приступа пажљиво, и по могућности припремљено. Када су у питању деца млађег школског узраста, саветодавни рад се одвија искључиво у присуству родитеља. Када се разговор изненада наметне, а педагог није упознат са проблемом или личношћу ученика, онда разговору приступа импровизујући. Када познаје ученике и њихове добре и слабе стране, зна унапред како ће приступити саветовању у конкретной ситуацији. Зато је неопходно редовно водити педагошку документацију, односно израђивати ученичке досијее, који су професионална тајна. Поред те документације, педагог ће се у конкретним случајевима користити и педагошком документацијом одељењских старешина. Школа може прописати своје форме и облике вођења документације, али се може и дати слобода у начину вођења и бележења ситуација у вези са ученицима.

Педагог дијагностикује узрок проблема и сам проблем, а потом приступа његовом решењу или отклањању узимајући у обзир позитивне стране лич-

ности ученика, односно приступа педотерапији. Често је потребно заједно са психологом дијагностификовати која врста помоћи је најадекватнија (Mandić, 1986; Овчајева, 1996). Стручност и искуство овде играју главну улогу, али се често и искусни педагози налазе пред раскршћем, не налазећи адекватне методе и начине како би помогли „тешкој деци“, односно учинили да „дете постане оно што још увек није“ (Jul i Jansen, 2014: 186). Василев (2005) наводи најчешће методе којима се педагог служи у дијагностификовању: метода посматрања, метода случаја, метода разговора, метода описивања, метода развоја, метода дијагнозе, метода прогнозе. Технике које су заступљене су дијалог, анкетирање, упитници, којима се желе испитате ставови и мишљења ученика. У саветодавном раду са ученицима, у процесу дијагностификовања стања и налажења решења, треба поштовати следеће принципе, односно начела: *начело демократијности и позитивне друштвене усмерености* које подразумева добровољни пристанак ученика на комуникацију; *начело индивидуализације и дигнитета* које подразумева поштовање личности и истицање позитивних особина детета; *начело толерантности и прилагођености узрасту* које подразумева обазривост у начинима и врстама савета у односу на зрелост деце и разумевање онога што је ученика довело на саветодавну столицу; *начело систематичности и поступности* које подразумева да је од узрока до дијагнозе и прогнозе дуг пут, који захтева систематично повезивање свих чињеница; *начело социјализације и колективног дијалога* где се ученик који има проблем увек подстиче на позитивно размишљање и инсистира се на колективном разговору уколико проблематика то захтева; *начело стрпљења и очекиваних резултата* – имати веру у позитиван исход и бити стрпљив; *начело оптимизма и перспективних линија* – бити оптимист и веровати да ће саветодавни рад дати резултате.

Инструментаријум за рад педагога који му омогућава свеобухватнији приступ детету и саветодавном раду чине спектар већ постојећих протокола, скала, упитника, чек-листи, бележака, дневника, тестова. Информације које се тако прикупљају чине богату ризницу података, односно педагошке документације чијом се анализом закључује и предлажу мере за унапређивање постојећег стања. Који ће се инструмент за прикупљање података одабрати зависи од метода и техника које користимо у саветодавном раду. Можемо се користити посматрањем, анализом садржаја, анкетирањем, интервјуисањем, тестирањем, скалирањем, социометријом, историјом случаја. На основу постојећих инструмената могу се креирати и нови, у складу са проблематиком и информацијама до којих желимо да дођемо. Педагог се сусреће са ученицима који су проблематичног понашања, показују изузетне способности за одређене области, захтевају помоћ у учењу, желе помоћ у одабиру будућег позива. Од педагога се очекује да адекватне савете да, кроз инструменте открије и на основу њих доноси закључке о најбољем начину помоћи ученику (Bandur i Potkonjak, 1999; Jurić, 2004; Potkonjak i sar., 2008; Trnavac, 1993). У трагању за информацијама и процесу решавања проблема може се користити и игра улога која омогућава појединцима да освесте сопствене и туђе поступке, осећања и потребе (Mandić, 1986; Nelson-Jones, 2007).

5. Карактеристике саветодавног разговора

Од дијагнозе, преко прогнозе до решења проблема или побољшања већ постојећег стања, стоји разговор. Разговором се остварују задаци дијагностичке педагогије, где се покушава одгонетнути узрок, односно увидети да је потребно водити саветодавне разговоре, да је ученика неопходно пратити у школи и ван школе, да се прогнозира будуће понашање особе, као и да се испланира како ће се приступити и одржати на путу позитивног утицања на ученика (Vasilev, 2005).

Како би спроводио ефикасан саветодавни разговор, педагог мора да поседује вештине које се односе на сналажење у ургентним ситуацијама, али и да стално преиспитава себе и иновира свој рад. Саветодавни разговор може бити унапред припремљен, али и неиспланиран. Разговор може бити инициран од стране ученика или ученик може бити упућен или позван на разговор. У разговору ученик може бити неко ко је кривац за неку ситуацију, али и неко ко жели или треба да унапреди себе (Trnavac, 1993).

Зуковић и Слијепчевић (2017) истичу да је задобијање поверења први циљ саветодавног разговора. Братанић (1990) истиче да успешност утицања на појединца зависи управо од међуљудског односа којег с њим креира, а који треба да буде прожет емпатијом. Потребно је да постоји акцијско-реакцијско комуницирање, вођење дијалога, мотивација за учешће у разговору, прихватање особа. Сузић (2005) истиче да је у саветодавном разговору најбитнија прва импресија ученика када уђе у канцеларију педагога. Големан (2014) је повезује са „протоконверзацијом“ која се дефинише у односу новорођенчета и мајке. Новорођенче испрва посматра мајку која заљубљено гледа у њега пућећи усне. Беба на то реагује помало озбиљним изразом. Мајка шири уста у смех на шта беба реагује осмехом (Ibid.: 34). Ово показује да је комуникација многим делом невербална, али и узајамна, односно делује по принципу акција-реакција. Зато је неопходно да педагог буде свестан да невербалне поруке које шаље исто као и вербалне могу утицати на ученика, и да је сам почетак разговора у коме ученик треба да се опусти и ослободи важан. Поред почетка разговора, сам ток разговора и начин на који га педагог каналише је умеће, и сваки је непоновљив, односно увек је потребно изнова се сналазити у конкретним ситуацијама, односно разговорима.

Саветодавни разговор даје могућност ученику слободу да изрази себе, своја осећања и потребе, да препозна своје ставове, али их и мења како би успоставио боље односе са другима, да уме да препозна своје и туђе емоције и потребе и да то сазнање примењује у конкретним ситуацијама (Suzić, 2005: 587). Саветодавним разговором ученик стиче социјалне компетенције, и тиме постаје социјално интелигентан примењујући их у животу. Социјална интелигенција се често повезује са менталним способностима, али Големан (2014) истиче да социјална интелигенција подразумева социјалну свест, односно емпатију, слушање и когницију, али и лакоћу управљања социјалним односима која под-

разумева синхронизитет невербалних порука које шаљемо као реакцију, представљање себе другима, свесни утицај на друге и бригу о другима. У разговори-ма доминира *димензија садржаја* – потребно је водити рачуна шта изговарамо, и *димензија односа* – потребно је бити обазрив на који начин нешто изговарамо. Квалитет и последице интеракција међу децом и одраслима искључиво је одговорност одраслог. На одраслом је да увек провери да ли је ученик правилно разумео његове речи, али и да ли је и он сам разумео ученика. У саветодавном разговору педагог треба да дете види онаквим какво оно јесте, као и да заузме важно место у његовом животу као особа која жели да му помогне, односно да створи однос поверења. Ученик мора да осети да је равноправан у односу са педагогом, или другим ученицима, као и да у том разговору треба да поштује саговорнике, на шта му педагог треба указати (Jul i Jensen, 2014).

Питања у саветодавном разговору треба да буду разумљива. Потребно је постепено прелазити на нова питања, користи директна и индиректна питања, не користити сугестивна питања. Не треба се постављати ново питање пре него што ученик проба да одговори на претходно, и користити се језиком неразумљивом ученику. Педагог треба да се уколико је то могуће информише о ученику, о проблему и како је настао, консултује особе блиске ученику с којима треба да обави разговор, прикупити доказе који ће оспорити неистину ученика уколико до тога дође, створи пријатну атмосферу у канцеларији, и закаже састанак како се разговор не би прекидао. У току саветодавног разговора подстиче ученике на отвореност, не реагује невербалним изненађујућим изразима на излагање ученика, не пресуђује и осуђује, више слуша а мање говори, прилагођава ток разговора емоционалним реакцијама ученика, покушати наћи адекватно решење проблема, подстаћи ученика да сам нађе решење, направити договор шта и како даље (Trnavac, 1993).

Неки од елемената ефикасне комуникације с ученицима су: јасно обликовање сопствених мисли, активно слушање, асертивност, поштовање различитости и недискриминација, невербална комуникација која ће употпунити вербалну и указати саговорнику да га је слушао и разумемо, толеранција, флексибилност, компромис (Zuković i Slijepčević, 2017), вођење дискусије и дебате, постављање отворених и затворених питања, децентрација – односно стављање у позицију другог, разумљива повратна информација саговорнику, тимски рад (Popadić i sar., 1998).

Разговор не сме остати „у ваздуху“. Потребно је све о чему се разговарало записати на одговарајуће обрасце или у досијее ученика. Записује се шта смо разговарали, које смо предлоге дали и тај материјал се чува у тајности (Svrđlin, 1998). Изградња педагошког профила ученика омогућава педагогу да га у континуитету прати и ефикасно саветује. Често неће само један разговор бити довољан да се особи пружи помоћ која јој је потребна. Када се решење нађе, или особа више не треба подршку, педагог саветовање треба да заврши придржавајући се следећих правила: саветовање ће се прекинути када ученик сам увиди и сматра да је решио проблем или да може сам да га реши, односно да му

није потребна подршка и савет, али и када сам педагог процени да ученику није више неопходна помоћ; када добије повратне информације од ученику блиских људи да је његово понашање позитивно, какво педагог сматра да је потребно, односно када се циљ оствари, када ученик уради оно што је за њега пожељно и неопходно. И поред тога, педагог ће увек пратити развој и понашање ученика и бити ученику на располагању, а ако није могао решити проблем или усмерити ученика, упутиће га другом стручњаку (Nelson-Jones, 2007).

Закључак

Саветодавни рад има своје приступе и облике у којима се испољава. У његовој основи је разговор са својим карактеристикама. Подразумева педагошке компетенције и професионални развој онога ко га води. У средишту саветовања је ученик као особа која се развија и у том процесу захтева помоћ и подршку. Ученик се може саветовати у више области истовремено, или само у једној. Области, односно разлози саветовања су непримерено понашање у школи, помоћ у учењу, професионална оријентација, организација слободног времена, односи са вршњацима и родитељима, организација вананставних активности. Како би саветодавни рад био ефикасан неопходна је педагошка дијагностика, која подразумева способност процене стања и прогнозе за будућност. На основу дијагнозе приступа се одређеним активностима, а по потреби се укључују и други стручњаци. Саветодавни рад има свој ток и завршава се када обе стране саветовања процене да је то потребно.

У овом раду сагледана су најбитнија педагошка обележја саветодавног рада са ученицима. Импликације су да педагог мора стално приспиривати себе као стручњака, спроводити истраживања у пракси, уредно водити педагошку документацију, израђивати педагошки инструментарјум, и што је најбитније радити на својим социјално-емоционалним компетенцијама како би што ефикасније успоставио саветодавни однос са учеником. Својом личношћу код ученика треба развијати позитивне ставове и жељу за напредовањем.

Литература

- Bandur, V. i Potkonjak, N. (1999). *Metodologija pedagogije*. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije.
- Banković, M., Manić Radoičić, M., Filipović Ožegović, M. i Škaljac, M. (2014). *Karijerno vođenje i savetovanje – priručnik za nastavnike srednjih škola*. Beograd: Fondacija empus-Euroguidance centar; Beogradska otvorena škola.
- Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bratanić, M. (1990). *Mikropedagogija – interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Corey, G. (2004). *Teorija i praksa psihološkog savjetovanja i psihoterapije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Goleman, D. (2014). *Socijalna inteligencija – nova nauka o ljudskim odnosima*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo.
- Hehler, O. (2013). *Pedagoško savetovanje – teorija i praksa vaspitnog sredstva*. Beograd: Eduka.
- Ignat, A. A. (2011). The School Counselor and the Gifted Children Education, International Conference on Education and Educational Psychology (ICEEPSY 2011), *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 29, pp. 591–595.
- Jevtić, B. i Knežević Florić, O. (2011). *Izazovi socijalnopedagoške delatnosti - sa hrestomatijom*. Niš: Filozofski fakultet.
- Jevtić, B. (2012). *Pedagogija moralnosti*. Niš: Filozofski fakultet.
- Jevtić, B. (2015). *Retro(per)spektiva (a)socijalizacije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Jurić, V. (2004). *Metodika rada školskog pedagoga*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jul, J. i Jensen, H. (2014). *Kompetencija u pedagoškim odnosima. Od poslušnosti do odgovornosti*. Beograd: Eduka.
- Maksimović, J., Petrović, J. i Osmanović, J. (2015). Profesionalne kompetencije budućih pedagoga, *Istraživanja u pedagogiji*, vol. 5, br. 1, str. 50–63.
- Maksić, S. (1998). *Darovito dete u školi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Mandić, P. (1986). *Savjetodavni vaspitni rad*. Sarajevo: ZUNS.
- Mirkov, S. (1999). *Učenje učenja*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Nelson-Jones, R. (2007). *Praktične vještine u psihološkom savjetovanju i pomaganju-opis modela savjetovanja o životnim vještinama i vježbe za njegovu primjenu*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Nikšić, E. (2017). Savjetodavni rad školskog pedagoga. U: Turk, M. (ur.) *Suvremeni izazovi u radu (školskog) pedagoga. Zbornik u čast Stjepana Staničića* (str. 252–268). Filozofski fakultet: Rijeka.
- Ovčareva, R. V. (1996). *Psiholog i pedagog u školi: priručnik za školskog psihologa*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Pashler, H., McDaniel, M., Rohrer, D. & Bjork R. (2008). Learning Styles: Concepts and Evidence, *Psychological Science in the Public Interest*, Vol. 9, No. 3, pp. 105–119.
- Popadić, D., Mrše, S., Kovač-Cerović, T., Pečujić-Mastilović, S., Kijevčanin, S., Petrović, D. i Bogdanović, M. (1998). *Pametniji ne popušta: vodič kroz sukobe do sporazuma*. Beograd: Grupa MOST; Centar za antiratnu akciju.
- Popović, D. i Anđelković, A. (2017). Školski pedagogi o područjima rada pedagoga-praksa, teorija i zakonska regulativa. U: Turk, M. (ur.) *Suvremeni izazovi u radu (školskog) pedagoga. Zbornik u čast Stjepana Staničića* (str. 292–308). Filozofski fakultet: Rijeka.
- Potkonjak, N., Trnavac, N., Matović, N. i Hebib, E. (2008). *Instrumenti za rad školskog pedagoga*. Beograd: Pedagoško društvo Srbije.
- Pravilnik o programu svih oblika rada stručnih saradnika*. (2012). Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik, br. 5/2012.
- Resman, M. (2000). *Savjetodavni rad u vrtiću i školi*. Zagreb: Hrvatsko pedagoško književni zbor.
- Schenck, M.P., Anctil, M.T., Smith, K.C. & Dahir, C. (2012). Coming Full Circle: Reoccurring Career Development Trends in Schools, *The Career Development Quarterly*, 60, pp. 221–230.
- Slijepčević, S. i Zuković, S. (2018). Izazovi savjetodavnog rada u školskom kontekstu iz perspektive pedagoga. U: Džinović, V. i Grbić, S. (ur.) *Kvalitativna istraživanja u*

- društvenim naukama: od ličnog iskustva do socijalnih praksi: zbornik saopštenja, XXIII naučna konferencija "Pedagoška istraživanja i školska praksa"* (str. 63–66). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja; Institut za psihologiju; Kuća štampe plus.
- Staničić, S. (2017). Profesionalni pogled na prošle, sadašnje i buduće izazove u radu (školskog) pedagoga: Hommage vlastitoj profesiji. U: Turk, M. (ur.). *Suvremeni izazovi u radu (školskog) pedagoga. Zbornik u čast Stjepana Staničića* (str. 67–77). Filozofski fakultet: Rijeka.
- Suzić, N. (2005). *Pedagogija za 21. vijek*. Banja Luka: TT centar.
- Svrđlin, Đ. (1998). *Pedagog u našoj školi: prilog metodici i organizaciji rada*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Teater, B. (2017). *Uvod u primene teorija i metoda socijalnog rada*. Niš: Univerzitet.
- Trnavac, N. (1993). *Pedagog u školi-prilog metodici rada školskog pedagoga*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Tubić, T. (2004). Stilovi učenja kao faktor postignuća, *Norma*, vol. 10, br. 1–2, str. 55–66.
- Vasilev, S. (2005). *Dijagnostička pedagogija*. Beograd: Elit Medica.
- Zuković, S. (2017). *Savetodavni rad u institucijama vaspitanja i obrazovanja – teorijski i praktični aspekti*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Zuković, S. i Slijepčević, S. (2017). Komunikacijska kompetentnost u funkciji savjetodavnog rada školskog pedagoga. U: Turk, M. (ur.). *Suvremeni izazovi u radu (školskog) pedagoga. Zbornik u čast Stjepana Staničića* (str. 236–250). Filozofski fakultet: Rijeka.

PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENT COUNSELING

Abstract: In this paper we give a review of pedagogical characteristics of counseling work pedagogues with students, that is, helping students. Counseling in school is viewed as a process that has its approaches, shapes and developmental course with different outcomes, as a conversation with its phases and techniques. In the centre of counseling are students, their needs, feelings and development. Counseling is a pedagogical skill that is acquired and developed. It encompasses a broad spectrum of fields. Efficiency of counseling is based on the professional skills of the counselor, on the desire of the counseled for a positive change as well as on the relationship established between the two of them during the process of counseling. It should be viewed as a postulate of contemporary tendencies in society, in which individuals face various challenges when they need advice and support. This is a process of guidance towards a desired goal that a student either sets for himself, or reaches it with the help of a pedagogue. It is based on positive and negative starting points, where a student with good results is guided to more successful achievements, and a student with a problem is taught how to solve that problem.

Key words: counseling work of pedagogues, forms of advisory work, areas of advisory work, advisory talk, pedagogical skills.

**НОВИ МЕДИЈИ
И ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ – ОБЛИК
САВРЕМЕНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ**

POLITIČKO PREMREŽAVANJE POSREDSTVOM DRUŠTVENIH MREŽA

Rezime: Tradicionalne forme političkog marketinga, korišćenje masovnih medija na čelu sa televizijom, čini se da od početka 21. veka ostaju u domenu tradicionalnog, dok otvoreni internet prostor preuzima primat i unosi novine u procese političke promocije i participacije. Ovaj fenomen možemo posmatrati iz ugla promene u oblasti političkog marketinga, komunikacije od političara ka glasačima i promene u domenu političke participacije, odnosno u okviru novih mogućnosti glasača da dođu do informacija i potencijalno se uključe u političko odlučivanje. Postoje oprečna mišljenja o tome da li je novo informaciono-komunikaciono okruženje dovelo i do jačanja političkog angažmana građana. Sa jedne strane, autori ukazuju na efekat „pražnjenja“ na internetu, pa u tom smislu aktivizam nikada ne dobije formu oflajm akcije, već ostaje u domenu onlajna. Sa druge strane, doskora neslućene mogućnosti diseminacije informacija, povezivanja ljudi i otvorenog prostora za učestvovanje gotovo svih, postavlja dobar temelj za prelivanje političkog bunta iz „virtuelnog“ u prostor „realnog“. Autorke su u radu ispitivale stavove internet korisnika o odnosu internet komunikacije i političkog aktivizma i participacije. Stav ispitanika govori u prilog pozitivnom delovanju onlajm aktivnosti na oflajm angažman građana.

Ključne reči: politička komunikacija, politički aktivizam, internet, društvene mreže, virtuelni prostor.

Uvod

Poslednja decenija potvrdila je da internet, tačnije onlajm servisi i platforme, zauzimaju značajno mesto u domenu političke komunikacije, marketinga, aktivizma i participacije. Politička uloga i moć internet komunikacije poslednjih nekoliko godina bile su najočiglednije na primerima bujanja *lažnih vesti* i kroz uticaj na referendumsko odlučivanje u Velikoj Britaniji (*Brexit*) i uticaj na poslednje predsedničke izbore u Sjedinjenim Američkim Državama. Dok stručna javnost i istraživači polemišu o tome koliki je zapravo značaj i uloga interneta na političke izbore i političko odlučivanje, jedno je nedvosmileno jasno: internet je promenio način na koji se politički kandidati obraćaju potencijalnim glasačima, a glasači su promenili načine na koje se informišu o političkim temama.

¹ marta.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

Ovaj fenomen možemo posmatrati iz najmanje dva ugla: promene u oblasti političke komunikacije od političara ka glasačima i promene u domenu političke participacije. Kada je reč o participaciji, podrazumeva se da građani koji se o političkim temama informišu onlajn, nekada o njima diskutuju (kroz forume, komentare), svoj aktivizam prenesu i u oflajn svet i uključe u političko odlučivanje, pre svega, kroz izlazak na izbore.

Kada govorimo o načinima na koje se politički kandidati obraćaju svojim glasačima, mislimo, između ostalog i na politički marketing. Prema Slavujevcu, politički marketing je:

„celokupan način delovanja političkog subjekta, ‘filozofija’ odnosa prema političkom tržištu i spremnost političkog subjekta da se njegova vlorizacija vrši na ‘političkom tržištu’, način korišćenja određenih metoda, tehnika i sredstava kojima se uobličava politička ‘roba’ i formira ponuda na ‘političkom tržištu’, sistem odnosa političkih i para-političkih institucija, mas-medija, marketinških agencija...” (1990: 12).

Tehnike političkog marketinga, bio on „permanentni” ili „izborni politički marketing” (Slavujević, 1990: 13), sve češće se odnose na prisustvo u onlajn prostoru.

Manuel Kastels (Manuel Castells) u knjizi *Internet galaksija* analizira sajber prostor kao prostor političkog delovanja. Osvrćući se na optimistička predviđanja koja su u internetu videla novi stub demokratije, odnosno spasenje demokratskog procesa, Kastels ne negira specifikume onlajn okruženja, koji idu u prilog otvorenijoj komunikaciji: „interaktivnost omogućuje građanima da zatraže informacije, izražavaju svoja mišljenja i od svojih predstavnika zahtevaju personalizovani odgovor“ (2003: 171). Međutim, autor ističe i da takva vrsta prostora koji nudi „nehijerarhijski, nekontrolisani, relativno jeftin komunikacijski kanal” (str. 174) otvara neslućene mogućnosti širenja neproverenih informacija i radikalnih ideja, u meri koja poništava prvobitne optimističke impulse o internetu kao zoni slobodne političke komunikacije. Kastels zaključuje da „za sada, umesto jačanja demokratije unaređivanjem znanja i građanske angažovanosti, korišćenje interneta produbljuje krizu političke legitimnosti osiguravajući još širu platformu za politiku skandala” (2003: 174).

Međutim, upravo ta negativna strana u internetom posredovanoj političkoj komunikaciji, daje nove mogućnosti političarima. Kastels navodi da glasači ne stvaraju političko opredeljenje na osnovu političkih programa, već na osnovu predstave koju imaju o osobi koja stoji iza tog programa. Političke odluke birača su jako personalizovane. Zbog toga je, kako autor ističe, „imidž” taj koji kupuje glasove građana (2003: 173–174). Ukoliko je u tradicionalnoj komunikaciji, posredstvom masovnih medija, bilo potrebno ostvariti neku vrstu kontrole nad medijima da bi se plasirale informacije koje idu u prilog izgradnji dobrog imidža kandidata, odnosno lošeg imidža protivkandidata, u doba interneta to je neuporedivo lakše. Onlajn prostor, otvoren za plasiranje personalizovanih poruka političkih kandidata, na primer putem različitih društvenih mreža, pogodan je za stvaranje željenog imidža političara. Dakle, ovakav vid komunikacije ide u prilog političarima, pružajući im mogućnosti plasiranja željenih informacija, ali može biti i kontraproduktivan, onda kada plasirane informacije ne idu u prilog kandidatu, a imaju tendenciju da se bez kontrole šire „mrežom”.

Svrha političkog marketinga svake političke stranke jeste da privuče što veći broj ljudi i pretvori ih u svoje glasače. Međutim, velika je razlika između aktivizma na internetu i političke participacije u realnom prostoru. Sidni Verba i dr. (Sidney Verba et al., 1995) definišu političku participaciju kao: „Aktivnost koja ima nameru da utiče ili efikasno utiče na vladine akcije – bilo direktno uticanjem na stvaranje ili sprovođenje javne politike ili indirektno uticanjem na odabir ljudi koji stvaraju te politike” (prema Casteltrione, 2015: 3). Dakle, centralni deo njihovog određenja političke participacije jeste aktivno učešće građana, odnosno njihova mobilizacija. Na pitanje: *Zašto građani učestvuju u političkom životu?* Henri Brejdi i sar. (Henry Brady et al., 1995) menjaju polazište i daju odgovore na pitanje zašto ne učestvuju: *zato što ne žele, zato što ne mogu i zato što ih niko nije pitao*. Autori daju obrazloženje svakog od navedenih razloga političkog neučestvovanja. Prvi se odnosi na manjak interesovanja za političke teme, „osećaj da aktivnost neće napraviti razliku” drugi se odnosi na nedostatak resursa koji se ogledaju u vremenu, novcu i civilnim veštinama, dok treći predstavlja izolaciju građana u odnosu prema mreži komunikacije, putem koje se građani mobilisu (Brady et al. 1995: 271). Autori se u svom istraživanju fokusiraju na resurse: *novac, vreme i civilne veštine* i direktno ih dovode u vezu sa političkom participacijom u Americi.

Ukoliko se saglasimo sa tim da su pomenuti resursi u direktnoj korelaciji sa političkim angažovanjem građana, postavlja se pitanje da li je upotreba interneta poboljšala resurse i povećala participaciju. Za političke aktivnosti na internetu nije potrebno mnogo novca, nije potrebno ni izaći iz udobnosti svog doma, dakle, ovakva agitacija štedi vreme, i pruža mogućnosti poboljšanja civilnih veština kroz ponudu mnogobrojnih edukativnih foruma i komunikacionih kanala. Dakle, da li je upotreba interneta objavila rat političkoj apatiji?

Prethodna istraživanja

U protekle dve decenije objavljena su brojna istraživanja koja su se bavila, najopštije rečeno, vezom između političkog delovanja građana i upotrebe interneta. Autori nisu saglasni u pogledu argumenata za i protiv. Dok jedna struja optimistično tvrdi da je internet nova politička arena i aktivator političkog delanja (Borge, R., & Cardenal, A. S., 2010; Tolbert, C. J., & McNeal, R. S., 2003), druga ima pesimističniji stav i daje kontraargumente (Nisbet, M. C., & Scheufele, D. A., 2004; Zhang, W., & Chia, S. C., 2006). Treća grupa autora se pozicionira između optimističnih i pesimističnih studija, nastojeći da ne pridaje ogroman značaj, ali ni da ne porekne ulogu interneta u političkom aktivizmu (Krueger, B. S., 2002).

Tolbert i Meknil (Tolbert & McNeal, 2003) sproveli su istraživanje kako bi dokazali korelaciju između izlaznosti na izborima 1996. i 2000. godine u Americi i korišćenja novih tehnologija. Njihovi rezultati pokazuju da se izlaznost povećala za prosečno 10%. Pored toga, ukupno političko angažovanje ispitanika bilo je povećano. Autori ističu da promena komunikacijskog kanala može imati značajan uticaj na političku participaci-

ju. Prednosti novih informacijskih tehnologija, kao što su lakši pristup većem broju informacija o predsedničkim kandidatima i izborima, pozitivno utiču na političko učešće građana, smatraju autori. Slično njima, Bordž i Kardenal (Borge, R., & Cardenal, A. S., 2010) nastoje da istraže odnos koji postoji između korišćenja interneta, motivacije i političke participacije. Autori su usvom istraživanju došli do zaključka da upotreba interneta ima direktan uticaj na političko učešće nezavisno od motivacije.

Sa druge strane, vođeni pesimističnim impulsom Nisbet i Šofjelej (Nisbet, M. C., & Scheufele, D. A., 2004), koristeći podatke ankete iz Američke nacionalne izborne studije (ANES) 2000, testirali su izloženost učenika internet kampanjama na političku snagu, političko znanje i učestvovanje u kampanji. Njihovi nalazi dali su samo skromnu potporu optimističnim nadama da internet pospešuje mobilizaciju građana. Takođe, Zang i Čia (Zhang, W., & Chia, S. C., 2006) analizom podataka iz telefonske ankete u Klarksvilu, Tenesi, (Clarksville, Tennessee) 2002. godine pokazali su da društvena povezanost ljudi povećava i građansko i političko učešće. Vreme provedeno na čitanju novina i gledanju televizijskih programa koji su u vezi sa javnim poslovima bilo je pozitivno povezano s političkim učešćem, dok učestalost korišćenja interneta i povećanje političke participacije nisu bili u pozitivnoj korelaciji.

Treća grupa autora svojim rezultatima nastoji da održi balansiran odnos između pesimista i optimista. Tako se, na primer, Kruger (Krueger, B. S., 2002) u svom istraživanju fokusira na argument da će političko učešće na internetu samo preslikati već postojeće obrasce nejednakosti u Americi. Sa druge strane, autor tvrdi da šansa za značajnim promenama leži u jednakom pristupu internetu, ističući sumnju da resursi u onlajn prostoru nisu jednako podeljeni, kao što je to slučaj sa oflajn svetom. Krueger zaključuje da će samo omogućavanje jednakog pristupa i potencijalno uključivanje isključenih biti dobra osnova za značajne promene.

Endi Radok (Andy Radok) se u knjizi *Mladi i mediji* u poglavlju *Razumevanje političke komunikacije: Barak Obama, konvergencija medija i medijatizovana intima* (2015: 193–219), bavi analizom predsedničke kampanje Baraka Obame (Barack Obama) i pitanjem u kojoj meri društvene mreže mogu da prekinu apstinenciju mladih glasača. Radok je u svojoj analizi došao do zaključka da je ključ Obamine pobeđe ležao u *konvergenciji*. Autor to objašnjava time što je Obama u svojoj strategiji „objedinio televiziju, političko oglašavanje, društvene medije i dobre stare kućne posete” (2015: 206). Kao ključni trenutak u kampanji Radok ističe Jutjub obraćanje² Baraka Obame, u kom on kritikuje Donalda Trampa (Donald Trump). Radok to ističe i kao ključni trenutak za prepoznavanje Jutjuba kao društvene mreže od izuzetnog političkog značaja, „politička funkcija Jutjuba najavila je mnogo dublje promene” (2015: 209), o čemu svedoči popularizacija Fejsbuka i Tvitera, kao oslonaca za buduće političke kampanje širom sveta.

Analiza Istraživačkog centra Pju (*Pew Research Centre*) o političkom okruženju na društvenim mrežama u Americi, pokazuje da je „više od trećine korisnika društvenih mreža iscrpljeno količinom političkog sadržaja sa kojom se sreću” (Duggan & Smith, 2016: 2), ali ipak, „većina korisnika oseća da društvene mreže pomažu ljudima da se uključe u pitanja do kojih im je stalo, donose nove glasove u politički razgovor” (str. 16). Kada je reč o uticaju

² Pogledati na: <https://www.youtube.com/watch?v=7eJpWOY3r18> (posećeno 15.03. 2017. godine).

političkog sadržaja na društvenim mrežama na političko odlučivanje korisnika, približno je jedan od pet korisnika u Americi promenio mišljenje o nekom političkom pitanju ili kandidatu, zbog sadržaja koje su videli na društvenim mrežama (str. 18).

Vulićeva i Mitrovićeva (2018) istraživale su uticaj onlajn političkog oglašavanja i komunikacije na ishod predsedničkih izbora u Srbiji 2017. godine i došle do zaključka da su mejnstrim tradicionalni mediji još uvek dominantni prostor za „političko nadjačavanje” u Srbiji:

„Fenomen ovih predsedničkih izbora bila je kandidatura Luke Maksimovića, srpskog komičara i političkog aktiviste, koji se na izbore kandidovao pod alijansom Ljubiša Preletačević Beli. Njegova stranka i politički angažman mogu se posmatrati kao svojevrsna parodija aktuelne političke situacije u Srbiji. Beli je, prema rezultatima Biroa za društvena istraživanja, bio poslednji u raspodeli sekundi u centralnim informativnim emisijama, ali je zato na društvenim mrežama upravo on bio najaktivniji kandidat. Pobjednik na izborima, Aleksandar Vučić je, obrnuto, najzastupljeniji bio u mejnstrim medijima, dok je bio na začelju kada je reč o kampanji na internetu. Ukoliko uporedimo ova dva kandidata, Aleksandra Vučića, ubedljivo najzastupljenijeg u mejnstrim medijima i Ljubišu Preletačevića, najdominantnijeg u onlajn kampanji i njihove izborne rezultate, 55% naspram 9,43%, možemo da zaključimo da je vođenje tradicionalne kampanje, u mejnstrim medijima, još uvek od presudnog značaja kada je reč o konačnom ishodu na izborima, bar kada je o Srbiji reč” (Vulić i Mitrović, 2018: 361).

Različiti nalazi raznovrsnih istraživanja u ovoj oblasti govore u prilog ambivalentnoj prirodi onlajn prostora, kada je o političkoj komunikaciji i participaciji reč. Sa jedne strane, internet prostor pruža dodatne mogućnosti za političku komunikaciju i oglašavanje, naročito onih partija i kandidata kojima nije lako dostupan prostor u mejnstrim tradicionalnim medijima i pozitivno utiču na političku participaciju, od diskusije do konkretnih akcija, naročito kada je reč o mlađoj populaciji. Sa druge strane, čini se da tradicionalna sfera komunikacije ostaje primarna i u drugoj deceniji 21. veka.

Istraživanje u nastavku rada ima za cilj da ispita stavove internet korisnika u Srbiji o mogućnostima koje onlajn prostor pruža za političko komuniciranje, ali i da testira njihove navike, kada je reč o odnosu prema političkim sadržajima na internetu.

Istraživanje

Predmet istraživanja u ovom radu jesu stavovi internet korisnika u Srbiji o onlajn političkom oglašavanju i njegovoj učinkovitosti, kao i njihovi stavovi o korelaciji između onlajn informisanja o političkim temama i političkim odlukama ispitanika. Autorke su sprovele veb-anketu, u kojoj je učestvovalo 140 ispitanika. Tehnika kojom je upitnik sproveden jeste tehnika grudve (Vanderstoep & Johnston, 2009), odnosno autorke su anketu podelile na društvenoj mreži Fejsbuk i slale svojim mejl kontaktima, koji su dalje anketu prosleđivali svojim kontaktima ili je delili na svojim profilima na društvenoj mreži Fejsbuk. Ovakva tehnika ne pretpostavlja reprezentativnost, ali je opravdana onda kada ciljnu grupu ispitanika određuje unapred definisana aktivnost – u ovom slučaju to je bila aktivna upotreba interneta, posebno društvenih mreža³.

³ O prednostima i manama veb-ankete videti u: Couper, M. P., & Miller, P. V. (2008). Web survey

Ciljevi istraživanja su:

- Ispitati odnos internet korisnika prema političkim sadržajima na internetu.
- Ispitati da li politički sadržaj na društvenim mrežama ima uticaj na političko delovanje ispitanika oflajn.

U skladu sa postavljenim ciljevima, hipotezama pretpostavljamo:

- *Ispitanici se o političkim temama najčešće informišu putem interneta, dok ujedno i najviše poveranja imaju u informacije dobijene onlajn.*
- *Politički sadržaj na internetu ima značajan uticaj na formiranje političkog mišljenja ispitanika, ujedno i na preduzimanje konkretnih oflajn akcija.*

Upitnik možemo logički podeliti na dva seta pitanja. Prvim setom pitanja ispituju se navike internet korisnika kada je reč o informisanju o političkim temama i njihov odnos prema informacijama dobijenim onlajn (Tabela 1.). Drugim setom pitanja ispituju se konkretne akcije preduzete od strane ispitanika, a koje su u vezi sa onlajn informisanjem o političkim temama i ličnostima (Tabela 2.).

Kao što je prikazano u Tabeli 1 najveći broj ispitanika se o političkim temama informišu putem interneta (83,6%). Nešto manji procenat smatra da su informacije dobijene putem interneta najobjektivnije (76,4%), dok gotovo istovetan broj ispitanika (74,3%) smatra da su informacije o političkim temama na internetu verodostojnije i objektivnije od informacija koje se dobijaju putem tradicionalnih medija.

Više od dve trećine ispitanika smatra da je informisanje putem društvenih mreža uticalo pozitivno na mlade glasače u Srbiji, odnosno da je povećalo njihovo političko učešće i aktivizam. U skladu sa tim čak 83,6% ispitanika smatra da je onlajn prostor, naročito društvene mreže, pogodan za povezivanje političkih kandidata sa potencijalnim glasačima, dok nešto više od polovine veruje da društvene mreže više pogoduju opozicionim kandidatima.

Dobijenim rezultatima dokazali smo prvu hipotezu, odnosno, ispitanici potvrđuju našu pretpostavku da se o političkim temama prevashodno informišu putem interneta, te da ujedno imaju i najveće poverenje u informacije dobijene posredstvom onlajn platformi.

Tabela 1. Set pitanja načinima informisanja o političkim temama i odnosu ispitanika prema informacijama dobijenim onlajn.

<i>O političkim temama najčešće se informišem:</i>		
putem interneta 83,6%	preko televizije 15%	putem štampanih medija 1,4%
<i>Najobjektivnije vesti o političkim temama pruža:</i>		
internet 76,4	televizija 15%	štampa 5%
<i>Smatram da se na internetu mogu naći objektivnije i verodostojnije informacije o političkim temama nego u tradicionalnim medijima:</i>		
Da 74,3%	Ne 15,7	Nemam mišljenje 10%

methods: Introduction. *Public Opinion Quarterly*, 72 (5), pp. 831–835; 3. Andrews, D., Nonnecke, B., & Preece, J. (2003). Electronic survey methodology: A case study in reaching hard-to-engage Internet users. *International journal of human-computer interaction*, 16 (2), pp. 185–210.

Smatram da je informisanje putem društvenih mreža uticalo na povećanje aktivizma kod mladih glasača u Srbiji:		
Da 70,7%	Ne 15%	Nemam mišljenje 14,3%
Smatram da su društvene mreže pogodan prostor političkim kandidatima da se povežu sa glasačima:		
Da 83,6%	Ne 7,1%	Nemam mišljenje 9,3%
Smatram da društvene mreže više pogoduju opozicionim političkim kandidatima:		
Da 52,1%	Ne 2,9%	Nemam mišljenje 25%

*U ponuđenim odgovorima bio je i radio, međutim, zbog zanemarljivih procenata nije prikazan u tabeli.

Drugi set pitanja odnosi se na navike ispitanika i uticaj onlajn informisanja na njihove političke odluke onlajn (Tabela 2). U skladu sa našom drugom hipotezom ispitanici potvrđuju da političke odluke najčešće donose na osnovu informacija dobijenih sa interneta (78,6%). Takođe, čak 75% ispitanika plan i program političkih kandidata upoznaje putem interneta. Nešto više od polovine ispitanika svoj stav o političkim zbivanjima u Srbiji izgradilo je na osnovu informacija dobijenih sa društvenih mreža i onlajn portala. U skladu sa tim, nešto manje od polovine ispitanika odluku za koga će glasati na poslednjim izborima donelo je na osnovu informacija dobijenih onlajn; dok skoro dve trećine ispitanika potvrđuje da prati onlajn aktivnosti političkog kandidata kog podržava.

Tabela 2. Set pitanja o konkretne akcije preduzetim od strane ispitanika, a koje su u vezi sa onlajn informisanjem o političkim temama i ličnostima.

Svoje političke odluke (na primer za koga ću glasati) najčešće donosim na osnovu informacija dobijenih:		
sa interneta 78,6%	sa televizije 7,1%	iz štampe 2,9%
Plan i program kandidata za kog ću glasati upoznajem uglavnom putem:		
interneta 75%	televizije 19,3%	štampe 4,3%
Svoj stav o političkim zbivanjima u Srbiji izradio/izgradila sam uglavnom na osnovu informacija dobijenih putem društvenih mreža i onlajn portala:		
Da 55,7%	Ne 33,6%	Nemam mišljenje 10,7%
Svoj stav za kog kandidata ću glasati na izborima doneo/donela sam uglavnom na osnovu informacija dobijenih putem društvenih mreža i onlajn portala:		
Da 48,6%	Ne 37,9%	Nisam siguran/sigurna 13,6%
Pratim onlajn aktivnosti političkog kandidata kog podržavam:		
Ponekad 60,7%	Nikada 22,9%	Često 16,4 %

*U ponuđenim odgovorima bio je i radio, međutim, zbog zanemarljivih procenata nije prikazan u tabeli.

Dobijeni rezultati govore u prilog drugoj hipotezi, odnosno potvrđuju da politički sadržaj na internetu ima značajan uticaj na formiranje političkog mišljenja ispitanika, ujedno i na preduzimanje konkretnih oflajn akcija.

Zaključak

Internet prostor umnogome je promenio načine na koje se politički kandidati obraćaju svojim glasačima, ali i načine na koje se glasači odnose prema političkim informacijama i političkim kandidatima. Rezultati naše ankete odnose se samo na ispitivane korisnike i ne pretenduju da budu reprezentativni za opštu populaciju internet korisnika u Srbiji. Međutim, ovo inicijalno istraživanje možemo da tumačimo kao uvod u neka buduća istraživanja internet korisnika u Srbiji sa aspekta političke onlajn komunikacije i političke participacije internet korisnika.

Potvrđivanjem prve hipoteze pokazali smo da je ispitanicima informisanje o političkim temama na društvenim mrežama i onlajn portalima postalo dominantno, te da ispitanici imaju veće poverenje u informacije do kojih dođu sami, korišćenjem onlajn servisa i platformi. Značajan nalaz je i ocena ispitanika da novi onlajn prostor pogoduje političkom reprezentovanju i oglašavanju. Međutim, ispitivani internet korisnici većinski smatraju da je internet otvorio nove mogućnosti, pre svega, opozicionim kandidatima i partijama, kojima je pristup mejnstrim medijima otežan.

Stavovi ispitanika potvrdili su i drugu hipotezu i pokazali da onlajn komunikacija, na čelu sa društvenim mrežama, može imati značajan uticaj pri političkom odlučivanju. Naime, odgovori na svako od pitanja u ovom setu pokazali su da su na stavove većine ispitanika, od političkih zbivanja u zemlji, do odluke za koga će glasati na izborima, uticaj imale informacije dobijena putem interneta, odnosno prevashodno putem društvenih mreža.

Penetracija i upotreba interneta u zemljama u razvoju i manje razvijenim zemljama je u konstantnom rastu, dok je penetracija interneta u razvijenim zemljama gotovo na svom vrhuncu⁴. U skladu sa statističkim podacima u godinama koje slede možemo da očekujemo jedan od sledećih scenarija: internet alatke biće sve značajnije pri političkom odlučivanju; doći će do stagnacije usled sve češćih pokušaja upravljanja internet komunikacijom; doći će do prezasićenja mnoštvom informacija, naročito zbog kumulacije lažnih vesti. Sa trenutne pozicije najizgledniji je prvi scenario, sa oscilacijama koje će donositi čvršća regulacija internet prostora, ali i pokušaji zloupotreba internet komunikacije od strane vlada i privatnih kompanija.

Literatura

Borge, R., & Cardenal, A. S. (2010). Surfing the Net: A pathway to political participation without motivation?, *Politics and Policy 2010: An Impact Assessment*. Oxford

⁴ Internet statistika: <https://www.internetworldstats.com/stats5.htm> (pristupljeno: 05.01.2019. godine).

Internet Institute. University of Oxford. Retrived January 9, 2019 from the World Wide Web https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/6151588/ipp2010_borge_cardenal_paper.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1551192324&Signature=m5iWat4V8RWfMIW78WYShwuJf60%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DSurfing_the_Net_a_Pathway_to_Political_P.pdf

- Brady, E. H., Verba S. and Schlozman, L. K. (1995). Beyond Ses: A Resource Model of Political Participation, *The American Political Science Review*, Vol. 89, No. 2. pp. 271–294.
- Casteltrione, I. (2015). The Internet, social networking Web sites and political participation research: Assumptions and contradictory evidence, *First Monday*, Volume 20, Number 3–2 Retrived January 9, 2019 from the World Wide Web <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/5462/4403>; doi: <http://dx.doi.org/10.5210/fm.v20i3.5462>
- Duggan, M., & Smith, A. (2016). The political environment on social media. *Pew Research Center*. Retrived January 11, 2019 from the World Wide Web <http://www.pewinternet.org/2016/10/25/the-political-environment-on-social-media/>
- Endi, R. (2015). *Mladi i mediji*. Beograd: Klio.
- Kastels, M. (2003). *Internet galaksija: razmišljanja o Internetu, poslovanju i društvu*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Krueger, B. S. (2002). Assessing the Potential of Internet Political Participation in the United States A Resource Approach, *American Politics Research*, 30(5), 476–498.
- Nisbet, M. C., & Scheufele, D. A. (2004). Political talk as a catalyst for online citizenship, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 81(4), 877–896.
- Slavujević, Z., (1990). *Politički marketing*. Beograd: Radnička štampa.
- Tolbert, C. J., & McNeal, R. S. (2003). Unraveling the effects of the Internet on political participation?, *Political research quarterly*, 56(2), 175–185.
- Vanderstoep, S.,W., Johnston, D. (2009). *Research Methods for Every Day Life: Blending Qualitative and Quantitative Approaches*. San Francisco: A Wiley Imprint.
- Vulić, T., Mitrović M. (2018). Društvene mreže kao polje promocije ličnosti i stavova predsedničkih kandidata u izbornoj kampanji u Srbiji 2017. godine – Od lajka do glasa (351–364). U: *Nauka i stvarnost. Zbornik radova sa naučnog skupa, Pale*. (Ur.): Mišo Kulić. Banja Luka: Comesgrafika.
- World Internet Stats*: Retrived January 11, 2019 from the World Wide Web <https://www.internetworldstats.com/stats5.htm>.
- Zhang, W., & Chia, S. C. (2006). The effects of mass media use and social capital on civic and political participation, *Communication Studies*, 57(3), 277–297.

POLITICAL MARKETING ON SOCIAL MEDIA

Abstract: Traditional forms of political marketing, the use of mass media - the leading one being the television - seem to remain in the domain of traditional from the beginning of the 21st century, while the Internet takes over and brings a sense of

novelty to the process of political promotion and participation. This phenomenon can be observed from the aspect of changes that took place to the field of political marketing, to communication between politicians and voters, and to the changes that happened in the field of political participation, that is, concerning the new possibilities offered to voters to obtain information and potentially engage in political decision-making. There are contradictory opinions about whether these new information and communication technologies have strengthened civic political engagement. On the one hand, the authors claim that there is a sort of “burn-out” effect on the Internet, which is why activism never takes the form of offline activism, but rather stays online. On the other hand, some things that were unimaginable until recently, such as, information dissemination, connecting people and the Internet as a public space for almost everyone to participate, have set a good foundation for political rebellion to switch from “virtual space” to “real-life”. In this paper, the authors investigated the views of the Internet users about the relationship between the Internet communication and political activism and participation. The interviewees’ views indicate that online activities have a positive effect on the offline civic engagement.

Key words: political communication, political activism, the Internet, social media, virtual space.

POLITIČKE KAMPANJE NA MREŽI: KRIZA DEMOKRATIJE?

Rezime: Razvojem tehnologije i pojavom novih platformi komuniciranja došlo je do promena u svim sferama društva, a politički život je doživeo nepovratan preobražaj. Razvijene zemlje, posebno SAD, zabeležile su prve korake u osvajanju virtuelne sfere, gde su društvene mreže postale još jedna platforma na kojoj političari osvajaju pažnju birača. Upotreba raznovrsnih kanala komuniciranja sa potencijalnim biračima potpuno je legitimna. Međutim, ekspanzija političkih kampanja na internetu u kombinaciji sa svim tehnološkim mogućnostima koje digitalne platforme nude dovela je do zloupotreba radi ostvarivanja političkih ciljeva, što u potpunosti relativizuje demokratiju i savremeni izborni sistem. Predmet rada jeste način savremenog političkog komuniciranja omogućenog razvojem novih tehnologija, sa posebnim fokusom na ekspanziju kampanja na mreži. Cilj ovog rada jeste ukazivanje na potencijalne načine zloupotrebe privatnih podataka radi pridobijanja političkih pristalica čime se urušava mit o internetu kao najdemokratičnijem mediju, i doprinosi još jednom aspektu diskusije o internetu kao generatoru istinskog demokratskog procesa.

Ključne reči: internet, društvene mreže, političke kampanje, korisnici mreže, demokratija.

Uvod

Novo tehnologije se ubrzano razvijaju ostavljajući pečat na načine komuniciranja među ljudima, na načine informisanja i širenja sadržaja. Razmatrajući revolucionarni potencijal novih medija, zasnovanih na internetu, Klej Širki (Clay Shirky) kaže da revolucija ne nastupa u trenutku usvajanja novih tehnologija, već onda kada se menja ponašanje članova društva. Perioda koji beleže radikalne promene prakse komuniciranja i funkcionisanja bilo je svega nekoliko. Prva revolucija otpočela je sa pojavom štamparske preše i štampe, druga se vezuje za pojavu telefona i telegrafa, treća se odnosi na medije koje je moguće reprodukovati, poput filma i muzike, i četvrta je vezana za period pojave audio-vizuelnih medija. U svakoj od ovih promena, navodi Širki, postojao je određeni stepen neravnoteže. U eri telefona moć komuniciranja i izražavanja bila je u rukama pojedinca, ali nije došlo do stvaranja auditorijuma,

¹ doktorandkinja; tatjana.aiki@gmail.com

odnosno, ono što je neko izgovarao bilo je ograničeno na konverzaciju između dve osobe. Ostale revolucionarne promene u komunikaciji i kulturi, pojava štampe, medija koje je moguće reprodukovati i audio-vizuelnih medija odlikovale su se velikim auditorijumom, ali je moć pripadala uskom krugu profesionalaca. Tek je internet, i na njemu zasnovani mediji, otvorio drugačije poglavlje u komunikaciji i vratio moć izražavanja i javnog govora građanima. On predstavlja platformu koja objedinjuje izražajne moći i veliki auditorijum (Shirky, 2008: 106). Mogućnost da se sadržaji sa interneta prate posredstvom mobilnih uređaja dodala je novu vrednost komuniciranja zahvaljujući tehnološkoj konvergenciji.

Novi mediji doprineli su nastanku i oblikovanju takozvanog umreženog društva. Među odlikama novih medija, medija na mreži, ističu se multimedijalnost, hipertekstualnost i interaktivnost. One ukazuju na to da je era tradicionalnih medija u fazi odumiranja, a sa njom i jednosmerni, kontrolisani komunikacijski tok. Svojim dizajnom interfejsa mediji na mreži pozivaju na učestvovanje uvodeći građane u eru višesmerne komunikacije u kojoj je moguće ne samo koristiti informacije, već proizvesti i sopstveni sadržaj. Članovi publike mogu biti istovremeno i potrošači medijskih sadržaja, ali i proizvođači koji preuzimaju aktivnu ulogu u oblikovanju medijske sfere. Takva praksa rezultira nastankom diskusionih grupa, društvenih mreža, foruma, blogova i raznovrsnim formama udruživanja građana na mreži u odnosu na njihove interese i interesovanja. Mogućnost da se zaobiđe mejnstrim medijski tok i da se samostalno kreiraju i razmenjuju ideje u mnogim zajednicama na internetu ukazuje na demokratski potencijal nove tehnologije. Međutim, analize su pokazale da razvoj takozvane participativne kulture² (Jenkins, 2009) i mogućnost učestvovanja svih građana u diskusijama na mreži ipak nije neograničenog kapaciteta, već zavisi od stepena medijske pismenosti građana.

Pored znanja o načinima korišćenja digitalnih medija i njihovim potencijalima, medijski korisnici često moraju da se registruju da bi mogli da participiraju u daljoj komunikaciji na mreži. To otvara problematiku zaštite prava na privatnost na mreži, bilo na sajtovima zvaničnih medijskih kuća ili društvenih zajednica. Dolazi do preklapanja i mešanja privatne i javne komunikacije, interpersonalne i masovne komunikacije, individualnih komunikatora i medijskih organizacija, kao i do nejasnih granica između novinara profesionalaca i amatera (Jakubowicz, 2009). U ambijentu maglovitih granica privatno postaje javno, a cena postajanjem dela mreže i umreženog društva plaća se odavanjem ličnih podataka. Iako se sajtovi obavezuju na čuvanje ličnih informacija korisnika, savremena analiza njihove prakse donosi drugačije uvide ukazujući na brojne zloupotrebe, posebno u oblasti političke komunikacije. U kulturi *baze podataka* (Manovič, 2015) koju uspostavljaju novi mediji, svet se posmatra kao svojevrсна kolekcija podataka. Digitalne baze podataka fleksibilne su i nude beskonačne mogućnosti pronalaženja, selekcije i organizacije podataka. Na osnovu profila korisnika društvenih mreža može se konstruisati specifična baza po-

² Henri Dženkins (Henry Jenkins) određuje participativnu kulturu kao kulturu koja omogućava umetničko izražavanje i građansko angažovanje, pružajući podršku za kreiranje i deljenje proizvoda sa drugima uz uverenje da je doprinos građana značajan i da su svi, u određenom stepenu, društveno povezani (Jenkins et al., 2009).

dataka koja govori o njihovim ličnim osobinama, preferencijama i interesovanjima. U eri personalizovanog pristupa korisniku, politički kandidati se okreću društvenim mrežama i usmeravaju komunikaciju na osnovu podataka korisnika. Ovo, međutim, može da dovede do erozije demokratskih principa budući da se kampanje kroje prema ličnim podacima do kojih se dolazi bez znanja korisnika (Kreiss, Howard, 2010).

Rad se bavi problematikom savremenog načina političkog komuniciranja omogućenog razvojem novih tehnologija, sa posebnim fokusom na eskpanziju političkih kampanja³ na mreži i zasnovanost njihovih strategija na privatnim podacima korisnika mreže. Nakon uvodnog sledi pet celina: *Od oaze demokratije do digitalnih otisaka*, gde autorke predstavljaju mišljenja internet skeptika i internet optimista, te razmatraju njegov demokratski potencijal; *Digitalni tragovi – digitalni život*, gde se kroz primere ukazuje na moguću instrumentalizaciju tragova koji korisnici ostavljaju na mreži; *Od digitalnih otisaka do glasačkih kutija*, gde autorke pristupaju studiji slučaja američkih predsedničkih izbora iz 2016. godine; zatim *Kriza biranja i izbora?*, poglavlje kojim autorke ukazuju na evidentno obesmišljavanje demokratskog izbornog procesa u rukama nosilaca bilo političke, bilo ekonomske dominacije; i *Zaključna razmatranja*.

Cilj ovog rada jeste ukazivanje na potencijalne načine zloupotrebe privatnih podataka radi pridobijanja političkih pristalica čime se urušava mit o internetu kao najdemokratičnijem mediju, i doprinosi još jednom aspektu diskusije o internetu kao generatoru istinskog demokratskog procesa.

Od oaze demokratije do digitalnih otisaka

Od samog početka razvoja interneta, kao mreže svih mreža, među teoretičarima je vladao entuzijazam da su građani savremenog sveta konačno dobili prostor u kome će nesmetano moći da razmenjuju ideje i mišljenja i da tako generišu alternativu vladajućem pogledu na svet. Čovečanstvo je, naizgled, postalo bogatije na mnoge načine, što se, pre svega, ogleda u lakoći sa kojom se dolazi do svetskih informacija i znanja. Pristup ovim informacijama, vestima i znanjima iz celog sveta otvorio je vrata argumentovanoj diskusiji koja bi, zauzvrat, učinila svet bogatijim nudeći dopunu postojećim saznanjima, alternativne načine sagledavanja i poimanja društvenih problema i otvaranje tema kojih nije bilo u javnoj, medijskoj agendi. Poseban fokus teoretičara koji su optimistično sagledavali komunikacijsku ulogu interneta bio je na slobodi mišljenja i izražavanja njegovih korisnika. Međutim, kritička analiza prakse komuniciranja na internetu dovela je do odbacivanja idealizovanih uverenja o velikim potencijalima interneta. To se posebno odnosi na mit da je sve potpuno besplatno na mreži, kao i da je znanje svima dostupno; da je sloboda izražavanja na internetu neograničena i da je potrebu za formalnim obrazovanjem potrebno preispitati

³ Pojam *kampanja* etimološki potiče od francuske reči *campagne* koja označava vojni pohod, bitku. Politička kampanja predstavlja niz planiranih i organizovanih aktivnosti, koje se realizuju radi ostvarivanja određenog političkog cilja. Suština kampanja jeste zadobijanje pažnje, a zatim i podrške javnosti.

usled pristupa velikoj količini informacija na mreži (Radojković i sar. 2015). Dok e-optimisti veruju u demokratski potencijal interneta koji, rušeći prostorne barijere i relativizujući nacionalne granice, može da oslobodi sve građane autoritarnih režima i da ih podstakne na participaciju i mobilizaciju radi uspostavljanja demokratije, e-pesimisti upozoravaju na mogućnosti koje imaju diktatorske vlade u odnosu na internet. Ukratko, piše Mekčejsni (Robert McChesney), „pobornici iznova potvrđuju jedan od najznačajnijih izvornih argumenta iz 1990-ih godina – da će internet postati sila demokratije i dobra po celom svetu, te tako ukinuti monopol nad informacijama i centralizovanu kontrolu nad komunikacijama“ (2013: 28), dok skeptici tvrde da „internet rutinski generiše lažne informacije, krši privatnost ljudi i građanska prava, te olakšava različite oblike uznemiravanja“ (2013: 31). Sve veća kontrola nad protokom informacija na internetu, nadzor nad podacima građana, perfidni oblici cenzure sadržaja na internetu i novi prostor propagadnog delovanja neke su od mogućnosti koje internet postavlja pred autoritarne režime. Uprkos tome što je pojava interneta dovela do procvata građanskog aktivizma širom sveta, isti komunikacijski kanal može da se koristi i za lične, parcijalne političke ciljeve, uspostavljanje totalitarne kontrole, i nazadne planove vođa terorističkih organizacija.

Ekspanziju društvenih mreža stimulisala je nova faza razvoja WWW-a, Veb 2.0 koja je pospešila dinamiku komuniciranja na internetu. Novo poglavlje u komunikacijskoj praksi u onlajn sferi izmestilo je građane iz pozicije pasivnih korisnika u aktivne kreatore sadržaja na mreži. Nasuprot anonimnosti komunikatora na početku razvoja interneta, društvene mreže su pozivale na autentičnost svojih korisnika i deljenje ličnih podataka, od imena i prezimena, preko profesionalnog usmerenja do emotivnog statusa i interesovanja prema različitim oblastima društvenog života. Vremenom je profil korisnika, obogaćen detaljima iz njihovog privatnog života i intime, postao predmet trgovine čija je vrednost među oglašivačima rasla srazmerno količini informacija koje su korisnici pružali o sebi u virtuelnom komuniciranju. Slobodu izražavanja i mišljenja korisnici mreže plaćali su otkrivanjem osobina sopstvene ličnosti, stojeći sve više „ogoljeni“ pred virtuelnom zajednicom i moćnom propagandom mašinerijom koja je mahnito prikupljala sve raspoložive informacije da bi ih, u narednom koraku, prerađene i prilagođene vraćala korisniku u vidu reklama za proizvode određenih kompanija. Problem koji je generisala ovakva praksa odnosi se na odsustvo saglasnosti korisnika da njihovi lični podaci postanu moneta u savremenim oblicima trgovine i oglašavanja. Prednosti oglašavanja na mreži koriste i političke partije, posebno u izbornoj kampanji⁴. Poslednjih godina sve više je primera koji govore o narušavanju privatnosti korisnika društvenih mreža i njihovoj zloupotrebi u političke svrhe. Otuda postaje jasno da korisnički proizvedene sadržaje na internetu ne kontrolišu i nadgleda jedino ekonomska, već i politička elita. To sve više podriva demokratski potencijal interneta od koga se očekivala konačna revitalizacija antičke Agore u

⁴ Pozivajući se na Rajana (Johnny Ryan, 2010) Radojković, Stojković i Vranješ navode da je Džesi Ventura prvi političar koji je iskoristio potencijale interneta da bi pridobio glasače. On je, koristeći mogućnosti koje pruža Veb 1.0, uspostavio komunikaciju sa potencijalnim glasačima, posebno sa mlađom populacijom. Posredstvom poruka koje je poslao na imejl adrese pet hiljada ljudi, Ventura je uspeo da pobedi protivkandidate i da postane guverner Minesote 1998. godine (Radojković i sar. 2015).

promenjenom, diskurzivnom, virtuelnom prostoru, jer je „tehnologija jednako sposobna biti i destruktivna i progresivna“ (McChesney, 2013: 31).

Digitalni tragovi – digitalni život

Ideal o socijalnim mrežama i *onlajn* sferi kao oazi demokratije demantovala je „afera Kembridž analitika“, za koju je javnost saznala u martu 2018. godine. Naime, kompanija Kembridž analitika, koja je savetovala američkog predsednika, tada predsedničkog kandidata Donalda Trampa u izbornoj kampanji 2016. godine, nelegalno je koristila privatne podatke više od 50 miliona korisnika društvene mreže Fejsbuk, i na taj način uticala na političke kampanje u više zemalja, među kojima su osim Sjedinjenih Američkih Država i Kenija, Kolumbija i Indija. Ova britanska kompanija takođe se dovodi u vezu sa referendumom o Bregzitu⁵. Kancelarija britanskog Poverenika za zaštitu podataka o ličnosti saopštila je da je ova kompanija eksploatisala podatke najmanje milion britanskih korisnika *Fejsbuka*, odnosno da ih je koristila u političke svrhe.

Kako su prikupljeni podaci korisnika? Na Fejsbuku je 2014. godine plasirana aplikacija “thisisyourdigitallife” (Ovo je tvoj digitalni život), odnosno kviz posredstvom koga su korisnici mogli da otkriju koji su tip ličnosti. Ovaj test kreirao je profesor Aleksandar Kogan (Alexander Kogan). Aplikacija je napravljena tako da prikuplja podatke ne samo korisnika, već i podatke sa profila njegovih prijatelja. Posledica činjenice da je 270 hiljada ljudi koristilo aplikaciju, odnosno učestvovalo u kvizu, jeste to da su pribavljeni podaci oko 87 miliona korisnika, prvenstveno iz Sjedinjenih Američkih Država. Na osnovu ove velike količine podataka kreiran je algoritam koji je određivao crte ličnosti koje su, između ostalog, povezane sa glasačkim preferencijama. Na taj način dobijena je mogućnost identifikovanja neodlučnih birača i apstinencata, te kreiranje poruka na koje bi oni mogli da emocionalno reaguju na osnovu njihovih psiholoških karakteristika. Prema pisanju Gardijana (*Guardian*)⁶, a na osnovu dokumenata koje je ovaj list imao na uvid, kompanija Fejsbuk je tek krajem 2015. saznala za prikupljanje podataka, ali o tome nije obavestila korisnike, već je samo naloženo da se aplikacija ukloni, a prikupljeni podaci unište.

Samo jedno od brojnih istraživanja koje je upozoravalo na potencijalne zloupotrebe socijalnih kanala u kontekstu identifikovanja, te korišćenja, psiholoških karakteristika korisnika jeste istraživanje Lambiota (Renaud Lambiotte) i Kosinskog (Michal Kosinski) objavljeno 2014. godine. Naime, ono je pokazalo da se na osnovu „digitalnih otisaka“, odnosno informacija koje korisnici dele na svojim društvenim mrežama, ili podataka iz mobilnih telefona, može odrediti tip ličnosti. Autori ističu da se samo na osnovu Fejsbuk *lajkova* mogu utvrditi i druge psiho-demografske specifičnosti, kao što su godine, pol, stepen inteligencije, političko opredeljenje, religioznost i seksualna orijentacija.

⁵ Bregzit – Povlačenje Ujedinjenog Kraljevstva iz Evropske unije.

⁶ Izvor: <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>.

Do ovih zaključaka Lambiot i Kosinski došli su korišćenjem podataka prikupljenim aplikacijom *Moja Ličnost*, koja je korisnicima nudila da reše 25 različitih psiholoških testova. Ovu aplikaciju je u 2007. napravio David Stilvel (David Stillwell), kome se dve godine kasnije pridružio Kosinski. Nakon skandala sa Kembridž analitikom autori su istakli da aplikacija „Moja ličnost“ nema nikakve veze sa ovom aferom, te da podaci koje su oni prikupljali nikada i ni na koji način nisu bili upotrebljavani u komercijalne svrhe. Takođe, autori tvrde da Kembridž analitika nikada nije imala pristup njihovim podacima, algoritmima i ekspertizi. Ističu da su posredstvom ove aplikacije, za razliku od Kembridž analitike, prikupljali samo podatke dobrovoljaca⁷. Ono što je privuklo šest miliona ljudi da koriste aplikaciju „Moja ličnost“ jeste, između ostalog i činjenica da su nakon popunjavanja upitnika ispitanici dobijali odgovore o svojoj ličnosti, i imali mogućnost da ih dele sa svojim prijateljima na društvenoj mreži *Fejsbuk*.

U drugom istraživanju (Kosinski, Stillwell, Graepel, 2013) dokazano je da tip ličnosti može biti utvrđen i na osnovu sadržaja posećenih *veb sajtova*, kolekcije muzike, karakteristika *Fejsbuk* i *Twitter* profila kao što su broj prijatelja i mreža prijatelja, i jezika koji korisnik upotrebljava. Položaj u mreži prijatelja, na primer, može otkriti seksualnu orijentaciju. Stoga, kako se naš život sve više prepliće sa digitalnim uslugama i uređajima, razumevanje očiglednih posledica mogućnosti automatskog i brzog procenjivanja psiholoških osobina ljudi postaje suštinski važno (Lambiotte, Kosinski, 2014). Na osnovu podataka prikupljenih sa društvenih mreža na ovaj način, mišljenja korisnika mreže mogu se usmeravati, kao što je slučaj sa Kembridž analitikom, te predvidljivost individualnih atributa iz digitalnih otisaka može imati značajne negativne implikacije, jer se lako može primeniti na veliki broj ljudi bez dobijanja njihove saglasnosti i bez njihovog znanja (Kosinski, Stillwell, Graepel, 2013).

Epilog afere Kembridž analitika jeste kazna u iznosu od 500.000 funti koju *Fejsbuk* mora da plati zbog kršenja Zakona o zaštiti podataka, jer nije onemogućio firmi Kembridž analitika da dođe do informacija sa profila korisnika te društvene mreže. U budućnosti slične situacije potencijalno mogu biti izbegnute, usled stupanja na snagu Opšte regulative o zaštiti podataka o ličnosti (GDPR), koja se odnosi na sve one koji obrađuju podatke o nekome ko je građanin ili građanka Evropske unije. Između ostalog, jedna od odredbi ove regulative propisuje da bez pristanka korisnika neke društvene mreže, ubuduće nijedna kompanija neće smeti da koristi njegove podatke.

Od digitalnih otisaka do glasačkih kutija

Prednosti društvenih mreža za političko reklamiranje prvi su uvideli američki predsednički kandidati 2008. godine. Naime, Barak Obama (Barack Obama) i njegovi politički protivnici bili su prvi političari koji su u svojim kampanjama za predsedničke izbore koristili nove medije (Williams, Gulati, 2008). „Društvene mreže su idealni medijum za privlačenje pažnje, jer daju korisnicima mogućnost da kreiraju

⁷ Više na: <https://sites.google.com/michalkosinski.com/mypersonality>.

mini-poruke i rašire ih do masovnog broja ljudi posredstvom različitih platformi. Kandidati biraju šta će reći, kada će reći, kako će reći, a zatim njihovi pratioci prenose poruku dalje. Društvene mreže uklanjaju barijere i daju svu moć političarima, koji ih mogu koristiti kada hoće, kako hoće i koliko god često hoće“ (Balsley, Karavanov, 2016: 10).

Osam godina nakon prve upotrebe društvenih mreža za organizovano širenje političko-propagandnih poruka, u američkim predsedničkim izborima 2016. internet, tačnije društvene mreže odigrale su ključnu ulogu u procesu biranja prvog čoveka Sjedinjenih Američkih Država. Donald Tramp (Donald Trump) je svoju kandidaturu na izborima 2016. najavio u junu 2015. kao kandidat Republikanske stranke, čiji je član od 2012. godine. Nakon dominantne pobeđe na unutarstranačkim izborima, Tramp je pobedio i na predsedničkim, koji su održani 8. novembra 2016, pobedivši protivkandidatkinju demokrata Hilari Klinton (Hillary Clinton). Iako je Klintonova na izborima osvojila 2,8 miliona više glasova na nacionalnom nivou, Tramp je dobio 304 elektorskih glasova naspram 227 glasova za Hilari, čime je postao 45. predsednik Sjedinjenih Američkih Država. On je 20. januara 2017. zvanično inaugurisan. Međutim, njegova pobeđa na predsedničkim izborima izazvala je brojne diskusije, posebno zbog činjenice da je Tramp prvi predsednik u istoriji Sjedinjenih Američkih Država koji prethodno nije bio ni na kakvoj funkciji, bilo političkoj ili vojnoj, te da je zagovornik desničarske ideologije koji se služi populističkim diskursom. Mnogi su neposredno nakon izbora Trampovu pobeđu objašnjavali veštom upotrebom socijalnih kanala u predizbornoj kampanji, s obzirom da su tradicionalni mediji bili naklonjeni Klintonovoj. Naime, do kraja oktobra 69 od 100 najtiražnijih listova u SAD javno se izjasnilo u odnosu na kandidate na predsedničkim izborima. Najveći broj, njih 55, podržalo je Hilari Klinton (među njima su bili i listovi koji su prvi put u istoriji podržali kandidata Demokratske stranke), tri lista su se opredelila za Gerija Džonsona, predsedničkog kandidata Libertarijanske stranke, osam listova je saopštilo da nikoga ne podržava, dva lista su se protivila izboru Donalda Trampa, dok je Trampa podržao jedan list.

Radi sagledavanja sveobuhvatne slike, važno je istaći da 65% Amerikanaca informacije o izborima prikuplja *onlajn* (Mitchell, Holcomb, Weisel, 2016). Preciznije, 44% punoletnih Amerikanaca informacije o izborima dobija posredstvom društvenih mreža (Gottfried i sar., 2016), dok 24% njih to čini posredstvom objava kandidata na društvenim mrežama (Mitchell, Holcomb, Weisel, 2016).

Analiza objava kandidata na socijalnim kanalima u periodu od 11. maja do 31. maja (Mitchell, Holcomb, Weisel, 2016) pokazala je sličan intenzitet objava na društvenim mrežama sva tri kandidata (5–7 dnevno na Fejsbuku, 11–12 dnevno na Tviteru), ali razliku u temama koje su bile fokus objava, kao i različite reakcije auditorijuma na distribuirane poruke. Na Fejsbuku, Trampovi protivkandidati Hilari Klinton i Bernard Sanders (Bernard Sanders) najčešće su objavljivali zvanična saopštenja kampanje, dok je Tramp često objavljivao *linkove* vesti iz medija. Na *Tviteru* se Tramp isticao u odnosu na druga dva kandidata, jer je češće *retvitovao* (prenosio objave) „obične ljude“. Klintonova se izdvajala po broju objava video sadržaja (skoro četvrtina svih objava), dok su kod Trampa video sadržaji prisutni u jednoj od deset objava.

Značajan rezultat ovog istraživanja jeste činjenica da iako Klintonova i Sanders objavljuju sadržaje na društvenim mrežama jednako često kao Tramp, njihove objave nisu dovoljno zapažene, odnosno ne postižu dovoljnu efikasnost. Sa ove distance, imajući u vidu aferu Kembriđž analitika, moguće je objasniti zbog čega su prema svim merljivim kategorijama – Fejsbuk deljenju, komentarima, reakcijama, kao i *retvitovima*, Trampove objave izazvale najveći odziv i reakciju javnosti. Primera radi, Trampove objave na Tviteru *retvitovane* su oko 6000 puta, dok je Hilari Klinton *retvitovana* nešto više od 1500 puta, i Beri Sanders oko 2500 puta. U trenutku sprovođenja istraživanja Donald Tramp je imao skoro 10 miliona pratioca na *Tviteru*, Klintonova 7 miliona, a Sanders 3 miliona. Na *Fejsbuku* je razlika u broju još veća – Trampa je pratilo 9 miliona ljudi, što je oko duplo više u odnosu na broj pratilaca Klintonove i Sandersa.

Kada je u pitanju pominjanje drugih korisnika društvenih mreža, Tramp je u analiziranom periodu ovu opciju iskoristio 122 puta, i pretežno se fokusirao na medije i novinare. Tačnije, Tramp je na svom Tviter profilu u 72% slučajeva pomenuo medije, najčešće ih napadajući zbog određenog objavljenog sadržaja koji nije bio u skladu sa njegovim idejama i političkim stavovima, često se koristeći sintagmom „*fake news*“. Njujork tajms (*The New York Times*) je u ovom kontekstu pomenut najveći broj puta, posebno tokom njihovog istraživanja o Trampovom odnosu prema ženama.

Kriza biranja i izbora?

Robert Mekčejsni tvrdi da „danas kada se kapitalizam nalazi usred globalne krize bez vidljivog kraja, a stanje demokratske vladavine je zastrašujuće, (...) čini se da je nastupilo krajnje vrijeme da se s većom kritičnošću razmotri odnos interneta prema kapitalizmu, kao i odnos jednog i drugog prema demokratiji“ (2013: 17). Raštući broj autora, primećuje Tambini (2018), smatra da je „Internet agora“ zamenjena monopolizovanim „Internet kapitalizmom nadgledanja“, gde se ciljanom propagandom i dezinformacijama podriva pravednost kampanja, tako što mali broj izuzetno moćnih platformi radi u korist bogatijih kampanja i onih koji su sve više u stanju da zaobiđu postojeći regulatorni okvir. Razlozi za zabrinutost uglavnom se baziraju na potencijalnom gubitku autonomije samog birača, usled izloženosti konstantnim persuazivnim porukama, koje u periodima izbornih kampanja postaju sve učestalije.

Prema teoriji hipodermičke igle, odnosno potkožnom modelu medijskog efekta, kao i teoriji inokulacije, gde se konzumentima medijskih sadržaja poruke ubrizgavaju, odnosno konstantno dostavljaju u malim dozama, što ih čini neotpornim na manipulativna dejstva, model ciljane kampanje posredstvom društvenih mreža izuzetno je efikasan. Rast novih dostupnih baza podataka, integrisanih u psihografsko modelovanje, mogli bi da rezultiraju novim uvidima u tipove ličnosti i emocionalna stanja, kako primećuju Bartlet, Smit i Akton (2018). Oni ukazuju na to da se korelacije izvode iz *deep learning* sistema, koje analitičari ne mogu da predvide, a koje služe političkom oglašavanju.

Jakubovič (Jakubowicz, 2009) napominje da se u doba dominacije tradicionalnih medija komunikacija odvijala po principu nametanja informacija (*push*) masi primalaca. Pojava interneta i novih servisa usloвила je preobražaj prirode komuniciranja i mogućnost da korisnici novih medija sami pronalaze i koriste informacije koje ih interesuju (*pull*). Međutim, umesto da budu gospodari nad informacijama koje pronalaze u skladu sa sopstvenim interesovanjima, korisnici mreže, koračajući kroz digitalne lavirinte, ostavljaju tragove koji su početni impuls u manipulacijama velikih kompanija. To otkriva da postoji samo privid slobode i da građanke i građani svojim aktivnostima na internetu sami sebe uvlače u manipulativne vrtloge raznovrsnih kampanja i propagandnih strategija. Sa pravom se može postaviti pitanje da li društveni mediji uopšte mogu služiti informisanju, ili bi bolja terminološka odrednica bila „upravljanje informacijama”. Imajući u vidu da sudbinu informacija, poruka i sadržaja na društvenim mrežama određuju algoritmi, koje pak generišu tokovi kapitala, sumnja u demokratičnost novih medija jeste opravdana. Korisnik u vrtlogu sopstvenih digitalnih otisaka lako može ostati uskraćen za sopstveno rasuđivanje i mogućnost izbora.

„Ako internet (kao što se smatra) želi ostvariti obećanje svojih najoduševljenijih pobornika i umiriti strepnje najzabrinutijih skeptika, on mora biti sila u podizanju talasa demokratije. To znači da mora pomoći u obuzdavanju sila koje promiču nejednakost, monopol, hiper-komercijalizam, korupciju, depolitizaciju i stagnaciju. Da bi se to dogodilo, internet se mora uhvatiti u koštac sa stvarno postojećim kapitalizmom“ (McChasney, 2013:90).

Zaključna razmatranja

Internet revoluciju čitav svet je dočekaо sa entuzijazmom, ne sluteći da instrument za osvajanje slobode može dovesti do njenog sunovrata. „Opkoljeni“ novim komunikacijskim sredstvima, građani postaju zatočnici pseudoslobode u virtuelnoj sferi, gde, koristeći društvene mreže sa namerom da sačuvaju i kreiraju društvene kontakte i da se informišu, postaju plen globalnih korporacija i političkih manipulacija. Posledice koje su u ovom slučaju prezentovane kroz instrumentalizaciju društvenih mreža za postizanje političkih ciljeva, samo su deo problema koji nastaje eksploatacijom personalnih karakteristika korisnika mreže. Razotkrivanje afere Kembridž analitika ukazalo je na minorni procenat manipulacija koje se na ovaj način vrše svakodnevno. Šta su suštinske konsekvence?

Ideal demokratije ostaje upravo to – ideal, jer internet kojim upravljaju nosioci moći podleže logici dominacije, i uskraćuje participativnost, jednakost i slobodu odlučivanja. U samoj suštini slobodnog izbora jeste mogućnost donošenja informisanih odluka, što podrazumeva slobodan protok relevantnih i objektivnih informacija, na osnovu kojih građani donose sudove. Rastuća personalizacija interneta, bazirana na potrebama korisnika i njihovim virtualnim tragovima, u cilju da ih što duže zadrži „uključenim“ i na mreži, vodi do polarizacije i susretanja samo sa jednom vrstom in-

formacija. Bez celine korisnici ne mogu spoznati istinu i samostalno odlučivati. Hroničnom persuazijom i usmeravanjem misli na mreži vladavina naroda se u potpunosti obesmišljava. U sistemu postavljenom tako da građani i građanke ne biraju, odnosno, da su lišeni mogućnosti da biraju, da imaju alternativu, privid demokratije samo je još jedna maska totalitarizma. Umesto ostvarivanja demokratskog procesa kroz iskazivanje volje građana i građanki, nosioci kapitala, odnosno interesne grupe zloupotrebljavaju najskrivnije pobude, želje i strahove, osobine, pa i čitave karaktere, upakovane u „digitalne otiske“, kako bi postigli svoje ciljeve. Građani i građanke postaju samo pijuni, marionete u rukama moćnika, čija se sama ličnost koristi protiv njih.

Dogmatsko veličanje demokratskih potencijala novog medija, uz ignorisanje važnih agenasa društvenih previranja poput političkog i kapitalističkog, i njihovu spregu sa tehnologijom, naivno je, utopističko, i konačno, opasno, jer smanjuje obzirivost i kritičku distancu korisnika prema internetu.

Literatura

- Balsley, R., & Karavanov, A. (2016). How is social media used by politicians? A content analysis of how Donald Trump uses Twitter to engage voters leading up to the 2016 “Super Tuesday” primary. *Strategic Communication Capstone Project*.
- Bartlett, J., Smith, J., & Acton, R. (2018). *The future of political campaigning*. Demos.
- Gottfried, J., Barthel, M., Shearer, E., & Mitchell, A. (2016). The 2016 presidential campaign—A news event that’s hard to miss. Pew Research Center, 4, 2016.
- Jakubowicz, K. (2009, May). A new notion of media? In *1st Council of Europe Conference of Ministers Responsible for Media and New Communication Services, Council of Europe, Strasbourg Cedex: Council of Europe*.
- Jenkins, H., Purushotma, R., Weigel, M., Clinton K. & Robinson J. A. (2009). *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. MacArthur.
- Kosinski, M. Bachrach, Y. Stillwell, D. Kohli, P. Graepel T. (2014). Manifestations Of User Personality In Website Choice And Behavior On Online Social Networks, in *Machine Learning Journal (MLJ)*, Vol. 95, pg. 357–380.
- Kosinski, M. Stillwell, D. Graepel, T. (2013). Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior, in *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)*.
- Kreiss, D., & Howard, P. N. (2010). New challenges to political privacy: Lessons from the first US Presidential race in the Web 2.0 era. *International Journal of Communication*, 4, 19.
- Lambiotte, R., & Kosinski, M. (2014). *Tracking the digital footprints of personality*. Proceedings of the IEEE, 102(12), 1934–1939. [6939627]. DOI: 10.1109/JPROC.2014.2359054.
- Manovič, L. (2015). *Jezik novih medija*, Beograd: Clio.
- McChesney, R. (2013). *Digitalna isključenost – Kako kapitalizam okreće Internet protiv demokratije*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Mitchell, A., Holcomb, J., & Weisel, R. (2016). Election 2016: Campaigns as a direct source of news. Pew Research Center.

- Radojković, M., Stojković, B., & Vranješ, A. (2015). *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*. Clio, Beograd.
- Shirky, C. (2008). *Here comes everybody: The power of organizing without organizations*, London, Penguin Group.
- Tambini, D. (2018). 'Social Media Power and Election Legitimacy', In: D Tambini & M Moore (eds.) *Digital dominance: the power of Google, Amazon, Facebook, and Apple*, Oxford University Press.
- Williams, C., & Gulati, G. (2008). *What is a social network worth? Facebook and vote share in the 2008 presidential primaries*. American Political Science Association.

Online Political Campaigns: The Crisis of Democracy?

Abstract: With the development of technology and the emerging of new communication platforms, there have been changes in all spheres of society and political life has undergone irreversible transformation. Developed countries, specially the United States, have taken the first steps in conquering the virtual sphere where social networks have become another platform where politicians can win the voters' attention. The use of diverse channels of communication with potential voters is completely legitimate. However, the expansion of political campaigns on the Internet combined with all the technological possibilities offered by the digital platform has led to the abuse in achieving political goals, which completely relativizes democracy and the modern electoral system. The subject of the paper is modern political communication enabled by the development of new technologies, with a special focus on the expansion of online campaigns. The aim of this paper is to point out potential ways of abusing private data to win political supporters, which destroys the myth of the Internet as the most democratic media, and contributes to another aspect of the discussion of the Internet as a generator of a genuine democratic process.

Key words: Internet, social networks, political campaigns, network users.

СЕЛФИЈИ ПОЛИТИЧАРА НА ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА: УЛОГА И ЕСТЕТИКА

Резиме: Политичари помоћу селфија утичу на свој имиџ, презентују јавности слику у којој су представљени у најбољем светлу, такође, пружају илузију блискости са публиком. Аутор у раду помоћу анализе садржаја испитује разлике/сличности у употреби селфија у самопромоцији председника пет држава (Русија, Америка, Немачка, Хрватска, Србија) на друштвеним мрежама Фејсбук и Инстаграм. Резултат показује да не користе сви председници ове друштвене мреже као и да је употреба селфија знатно мала или уопште није присутна, што је велика разлика у односу на 2012. годину када је председнички кандидат САД Барак Обама постао популаран по употреби друштвених мрежа у председничкој капмањи. Аутор у раду истражује и естетику селфија.

Кључне речи: селфи, политичари, друштвене мреже, пропаганда, естетика.

Увод

Политичка пропаганда своју моћ испољава на различите начине, било да се ради о кореним друштвеним променама или неким мањим као што је утицај на ставове појединаца услед предизборне кампање. Главне одлике политичке кампање остају увек исте а то је да буде префињена, по могућству невидљива и да се обраћа маси тако да појединац стиче утисак да се обраћа лично њему. Пропагандисти користе разне технике како би дошли до својих циљева, на пример: апел страха, техника простодушности, извор кредибилитета, логичке грешке итд. (Тадић, 2005).

Селфи подсећа на технику простодушности. Овом техником политичари стварају утисак код грађана да су отворени, непосредни и приступачни што људима улива наду да се за своје проблеме могу обратити управо њима. Технику простодушности често користе председници нпр. када обилазе фабрике, поплављена подручја и друга места. Да селфи може да сруши баријеру између обичних грађана и председника показује кампања Барака Обаме 2012. године, у којој је проглашен политичарем који је највише користио друштвене мреже али и селфије у приличној мери, у самопромотивне сврхе.

Да ли је ситуација данас другачија по питању употребе селфија у самопромоцији? Ово најбоље можемо видети анализирајући профиле политичара на друштвеним мрежама. Фејсбук је једна од најпопуларнијих мрежа а од 2010. године веома популаран постаје Инстаграм. Стога смо се одлучили да истра-

¹ ivana.stojanovic.prelevic@filfak.ni.ac.rs

жимо да ли председници одређених земаља користе ове две друштвене мреже. Методом случајног избора анализирали смо пет земаља: Америку и Русију, као две водеће светске силе, затим Немачку као земљу Европске Уније, Хрватску као земљу из окружења и Србију.

Други циљ је да понудимо ваљану естетичку анализу селфија. С обзиром да се ради о фотографији, селфи завређује естетичку процену. Анализиран је од стране теоретичара фотографије, затим историчара уметности али и естетичара. Он такође привлачи пажњу бизнисмена који су препознали његову маркетиншку улогу, што се може приметити на основу чланка о тринаест типова селфија политичара из Бизнис Инсајдера. Што се тиче саме естетике селфија, теоретичари Фрош (Frosch, 2015), Круз и Торенхамова (Cruz, Thornham, 2015) узимају у обзир контекст, положај тела и садржај селфија. У раду анализирамо њихова становишта и испитујемо да ли би анализа жанра помогла у естетичкој анализи.

Друштвене мреже и селфи

Друштвене мреже више нису тако нов облик комуникације као пре петнаестак година, када су се појавили Мајспејс (2002) и Фејсбук (2004), али јесу актуелни облик комуницирања. У односу на електронску пошту они представљају нешто боље и једноставније. Састоје се од активности као што су писање блога, подкастинга, размене датотека међу корисницима, употребе разних претраживача и садржаја креираних од стране самих корисника (Вучуровић, 2010).

Друштвене мреже представљају моћно средство комуницирања и брзо се умножавају, мењају и прилагођавају потребама друштва и времена. Моћ друштвених мрежа, када говоримо у контексту политичке пропаганде, се огледа у: глобалном утицају, стварању осећања присности са политичарима и интерактивности.

Са појавом интернета и операцијом Web 2.0 али и друштвеним мрежама са временом друштвено комуницирање са јавношћу се драстично променило (Sparkes-Vian, 2013). Као резултат свега овога друштвене мреже су постале главни извор информација (Terblanche, 2001). Такође, селфи представља нови тренд (Karadimitriou, Veneti, 2016). Он представља и оруђе за конструкцију јавних слика политичара. Захваљујући селфију, политичари су у сталном стању маркетинга (Bannon, 2005). У својим кампањама, амерички политичари су били водећи у експлоатисању нових комуникација. Веб Кампања 2004. године Ховарда Дина је сакупила 27 милиона \$. Користећи meetup.com сакупио је 200.000 пратилаца (Price, 2004). Барак Обама је направио сопствени сајт my. Barack.Obama и регистрован је као најпопуларнији политичар са регистрованих 32.313.965 пратилаца на дан избора 2012. године. Касније су политичари широм света почели да праве своје веб презентације.

Главни медиј у дигиталном добу постаје персонална фотографија. То нам доказује и појава снечета и различите платформе попут Фејсбука, Инстаграма, Фликра, Фотобукета итд. Карадимитро и Венетијева (Karadimitriou, Veneti 2016) наводе четири различите употребе селфија у политичке сврхе: као самогенерисани

материјал, стварање утиска интима, политичко оруђе брендирања, средство привлачења медијске пажње. Мобилни телефони омогућавају политичарима да производе сопствене слике и поставе их на различите платформе тако да их може видети велики број људи. Многи селфији задовољавају нарцистичку потребу да се изгледа добро. Према Фрошу (Frosch, 2001:43) селфији конституишу одређену конвенционалну репрезентацију човека домаћина. Политичар може да објави слике са својом породицом и може створити много пријатнији профил од оног природног. Такође, селфи може показати како неко жели да буде опажен. Тако, политичари могу контролисати слику о себи водећи рачуна о својој репутацији. И на крају, Марленд (Marland, 2012) каже, селфи представља неформално извештавање које веома привлачи пажњу и може лако постати део насловних страна.

Селфи као пропагандно средство

Како бисмо лакше препознали циљ пропаганде морамо узети у обзир контекст пропаганде. С обзиром на контекст и саме технике пропаганде се могу другачије манифестовати. Рецимо, феномен селфија, као пропагандног средства у 21. веку је привукао пажњу и политичара. Да је слика моћно средство манипулације и да говори више од речи, одавно се зна. Узмимо као пример новинску фотографију која се први пут појавила још 1880. године, у Њујоршком *Газет Дејли Хералду* (*Gazette Daily Herald*). Новинска фотографија зближава читаоца са причом, такође утиче на то да се читаоци идентификују са људима о којима се пише и што је веома битно она утиче на кредибилитет новина (Вујовић, Стојановић Прелевић 2014). Попут новинске фотографије која докуменетује неки догађај, селфи нам говори нешто о особи која је предмет селфија. Рецимо, какво је расположење председника на утакмици, каква је атмосфера у канцеларији (канцеларијски селфи), какав је однос политичког кандидата према људима друге расе или националности (дипломатски селфи), према животињама итд. С обзиром да фотографија представља и један заустављени тренутак, можемо видети да она манипулише публиком, стварајући илузију одређеног расположења политичара и односа према другима на основу тог истргнутог тренутка као једне константне ситуације а не тренутне.

Проблеми који се јављају са употребом селфија су следећи:

1. С обзиром да је у широкој употреби и одређен контекстом, немогуће је говорити о селфију као хомогеном феномену;
2. Селфији одражавају друштвену и културну средину и политичку праксу и као такви имају политички али и идеолошки и културни значај (Cruz, Thornham 2015).

Естетика селфија

„Када је о писаном или вербалном исказу реч, посредовање приликом репрезентације је евидентно, међутим, код визуелних медија то поновно представљање,

односно репрезентација, у великој мери подсећа на сопствено доживљавање стварности, због чега су људи склони да слике које се у медијима нуде прихватају као сопствено виђење света. Иако је некада у доживљавању света главни чинилац био додир и присуство појединца, данас се предност даје виду“ (Вујовић, Митровић, 2017:296).

Селфије истражују бројне научне дисциплине, од историје уметности, теорије културе и теорије медија до психологије, комуникологије и естетике. Стога можемо рећи да селфи представља друштвени, културни али и медијски феномен (Frosch, 2015). Оксфордски речник је ову реч 2013. године прогласио речју године. Теоретичари Круз и Торнхамова (Cruz, Thornham) издвајају следећа објашњења селфија: документовање сопства као друштвена и културна револуција о потврђивању идентитета (Jenkins, 1995), затим као неолиберални, чак нарцистички али растући нормативни облик „самобрендирања“ (Van Dijck, 2013) итд.

Пол Фрош (Paul Frosch, 2015) издваја битну особину селфија а то је да су аутор слике и референт исти. На селфију се може наћи и више особа али је обавезно да једна од њих буде аутор селфија. Анализирајући естетику селфија требамо узети у обзир положај тела који је у селфију специфичан због тога што аутор држи апарат. Временом су се појавили штапови за држање телефона, који олакшавају израду селфија. Ипак, положај тела остаје битан елемент селфија. Појава мобилних телефона је омогућила је лакшу израду квалитетнијег селфија такође, јер паметни телефони имају предњу камеру. Приступачне цене мобилних телефона и могућности плаћања на рате али и тренд да свако поседује модеран мобилни телефон омогућили су масовну производњу селфија и њихову употребу у различите сврхе. Ово је свакако утицало на естетизацију свакодневног живота. Фотографије догађаја из свакодневног живота обичних људи коришћене су још у илустрованим часописима двадесетих година прошлог века. Данас обични људи могу, улепшавајући себе и свој израз приликом сликања, затим амбијент у коме се фотографишу и користећи друштвене мреже за објављивање тренутака из свог и туђих живота, да постану део јавности или чак популарни попут јавних личности. Овакав вид самопромоције је нарочито од користи јавним личностима.

Када је реч о естетичкој анализи селфија, Фрош узима у обзир индексичност, рефлексивност и кинестетичност.

Индексичност се односи на традиционални концепт схватања фотографије. Темељи се на Персовој теорији о три типа знака: ознака (индекс), икона (слика) и симбол. Индекс је знак који упућује на предмет који денотира. Он се везује за ствар. Ипак „индекс нема однос сличности са предметом, већ однос међашења, то јест контигвитета. На пример, такав је случај са димом-знаком ватре, са покретима ветроказа-знаком ветра, са стиснутом песницом-знаком претње“ (Кон, 2001: 77). Икона је знак који исказује сличност са предметом. Иконички облик је присутан посебно у фигуративном сликарству и аудиовизуелном изражавању. Симбол је знак код кога је веза са стварним предметом ствар договора.

Селфи нам пружа два нова сазнања о фотографској индексичности: селфи као индекс је мање траг стварности утиснут у фотографију а више радња коју фо-

тограф обавља, и друго селфи експлоатише индексичност у корист перформанса пре него семантичке референције (Frosch, 2015:1609). Тако, селфи представља живи медијум али и облик положаја тела посматрача и посматраног.

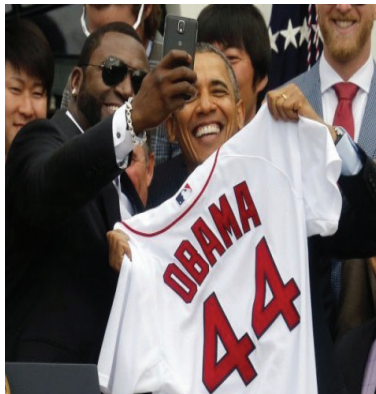
Рефлексивност омогућавају паметни телефони захваљујући којима можемо да видимо какав смо израз лица или положај тела заузели. Ово је било немогуће раније. Фрош каже да селфи показује посредно, гестурално и социјално представљање самог себе. Селфи просто позива гледаоце да направе упадљиве комуникацијске гестуралне одговоре. Као гестурална слика селфи уписује нове телесне изразе који су социјални али и дистанцирани од другог.

На крају, Фрош објашњава, селфи је кинестетичка слика- она је производ телесних покрета и пружа уочљиви естетски облик на слици удружен са друштвеним контекстом.

Естетику селфија политичара бисмо могли анализирати са аспекта жарнова. У часопису *Бизнис Инсајдер* (*Business Insider*) Хантер Вокер пише о 13 типова политичких селфија: донекле неприкладан селфи, ненамерно допуштени селфи, троструки селфи, револуционарни селфи, канцеларијски селфи, дипломатски селфи, уграбљени селфи, селфи за кампању, селфи пародија, слављенички селфи, забавни селфи, селфи искривљеног лица и винтиџ селфи.

Донекле неприкладна селфи представља фотографију која као што сам назив каже није прикладна, може се радити о неком догађају који није прикладан за израду селфија, што може одредити друштвени значај догађаја или историјска ситуација.

Селфи на слици 1 (испод) је пример ненамерно допуштеног селфија. Председник Обама је мислио да играч Ред Сокса Дејвид Ортиз (David Ortiz) жели да напарви селфи са њим, међутим, испоставило се да се ради о реклами за Самсунг телефон. Обама је касније изјавио да није знао да се ради о маркетингу.

Слика 1. Барак Обама са Дејвидом Ортизом на светском шампионату Ред Сокса ²
Ројтерс 1. април 2013.

² Преузето са https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2014/04/03/samsung-selfies-and-the-branding-of-barack-obama/?noredirect=on&utm_term=.bbc7eeabdc29

Дипломатски селфи би био на пример фотографија политичара са припадницима националних мањина или са другим државницима. Троструки селфи је симултани селфи, на пример када са неким политичарем више људи одједном направи селфи. Револуционарни селфи је настао на протестима или митинзима. Канцеларијски селфи представља селфи са политичарима и људима који посећују њихову канцеларију. Уграбљени селфи представља селфи политичара са људима који их пресећу на неким догађајима и користе прилику да се фотографишу са њима помоћу својих мобилних телефона. Селфи пародија је настао када је градоначелник Њу Јорка, Бил Де Блазио (Bill De Blasio), направио штос испред градске куће у Њу Јорку са људима из политичке штампе имитирајући селфи који је пре тога оборио рекорд на Твитеру. Слављенички селфи представља селфи урађен на неким прославама, било да се ради о победи на изборима за председника или победама на спортским такмичењима итд. Забавни селфи може бити било који селфи забавног карактера. Селфи искривљеног лица је селфи где особе изгледају донекле смешно и „искривљеног лица“. На крају, винтиџ селфи представља селфи који политичаре приказује у традиционалном окружењу, са својом породицом, код куће и сл.

Ових тринаест типова селфија бисмо назвали жанровима селфија и сврставање селфија у неки од њих омогућило би анализу естетике селфија. На тај начин бисмо селфи могли да окарактеришемо на одређени начин, затим да откријемо комуникацијску намеру селфија или особе која је предмет истраживања и на крају да препознамо поруку коју селфи носи са собом.

Истраживање заступљености селфија на друштвеним мрежама Фејсбук и Инстаграм: квантитативно- квалитативна анализа садржаја

Фејсбук је друштвена мрежа за размену контаката и фотографија (Вучуро-вић, 2010:23). Ово би било најједноставније представљање ове друштвене мреже. Међутим, њен творац Марк Цукерберг (Mark Zuckerberg) који је „лansirao“ Фејсбук, још као студент, имао је много амбициозније циљеве (Вајдијанатан, 2018). Према Вајдијанатовом мишљењу Цукерберг је имао амбиција да поправи стање у свету и стога су безрезервна увереност у властиту искреност и способности у комбинацији са вером у способност људи да размењују корисне информације, изродила погрешне концепцијске одлуке (Вајдијанатан, 2018: 18).

Међутим, Фејсбук представља најпопуларнију друштвену мрежу. И као и друге друштвене мреже може се користити у различите сврхе. С обзиром на његову популарност ова друштвена мрежа је изабрана за предмет испитивања. Одмах након Фејсбука, следи друштвена мрежа Твитер, као друга по популарности. Међутим, последњих година Инстаграм са својим иновацијама постаје веома популаран. То је мобилна друштвена мрежа која омогућује објављивање фотографија и повезивање са корисницима Фејсбука, Твитера или Фликра. На-

стао је 2010. године и након два месеца стекао је више од милиона присталица (Обрадовић, Манасијевић, Вујовић 2017). С обзиром да је Твитер мрежа која је препознатљива по улози твитова (коментара) и ретвитова (одговора на коментаре), узели смо Инстаграм као другу мрежу коју ћемо испитивати.

У даљем раду приказујемо резултате спроведеног истраживања о присуству политичара на друштвеним мрежама Фејсбук и Инстаграм и коришћењу селфија.

Предмет, циљ и методе истраживања

Предмет истраживања је постављање селфија на страницама Фејсбука и Инстаграма од стране председника пет земаља: Америке, Русије, затим Немачке, Хрватске и Србије. До овог узорка смо дошли случајним избором, те би резултати на неком другом узорку могли бити другачији.

Циљ је да испитамо да ли председници радо користе селфи у самопромотивне сврхе. Затим, да упоредимо трендове у пропаганди када је у питању употреба селфија, од стране председника моћних светских сила Америке и Русије, затим две земље Европске Уније и земље кандидата за члана Европске Уније.

Главна хипотеза је да председници наведених држава користе обе друштвене мреже, с обзиром на популарност друштвених мрежа у савременом друштву.

Помоћна хипотеза је да председници објављују селфије на друштвеним мрежама с обзиром на широку употребу овог комуникацијског алата као и на пропагандну улогу селфија коју теоретичари примећују.

Коришћена је квантитативно - квалитативна анализа. Резултати квантитативне анализе ће показати заступљеност селфија што ће дати одговор на питање тренда пропагандног стила председника пет земаља односно, да ли се селфи користи у самопромоцији. Док квалитативна анализа треба да покаже начине на који се политичари представљају помоћу селфија на друштвеним мрежама.

Квантитативно-квалитативна анализа садржаја

Фејсбук на својој почетној страни има више одељака, међу којима је и један за фотографије. Унутар њега постоје: фотографије са временске линије, фотографије са мобилног уређаја, насловне фотографије, неименовани албуми. За потребе рада анализирани су фотографије са временске линије и мобилног уређаја.

Табела 1 показује да Фејсбук користе актуелни председници Доналд Трамп, Франк Валтер Штајнмајер, Колинда Грабар Китаровић и Александар Вучић. Владимир Путин не користи ову друштвену мрежу али постоји страница фанова Владимира Путина која није узета у обзир у овом истраживању.

Табела 1 Странице председника на друштвеним мрежама

Друштвене мреже/налози политичара	Фејсбук	Инстаграм
Доналд Трамп	Да	Да
Владимир Путин	Страница није официјална	Не
Франк Валтер Штајнмајер	Да	Не
Колинда Грабар Китаровић	Да	Да
Александар Вучић	Да	Не

Доналд Трамп има објављених 2.545 фотографија са временске линије плус 2230 са мобилног телефона. Анализиран период је 2018. година. Резултати истраживања показују да Доналд Трамп није објављивао селфи у 2018. години (табела 2).

Колинда Грабар Китаровић има 2823 фотографија са временске линије и 797 са мобилног телефона. Председница Хрватске на свом Фејсбук профилу објавила је једну фотографију селфија међу фотографијама са временске зоне и једну међу фотографијама са мобилног уређаја. Ни овде није пронађен селфи (Табела 2). Прва фотографија селфија објављена је 19.3.2018. године. На фотографији се председница осмехује док селфи ради девојчица. Друга фотографија селфија је настала 26.1. 2018. године, на њој се налазе председница и мања група људи. Сама чињеница да хрватска председница учествује у прављењу селфија говори о њеној отворености и приступачности. Такође, селфије који се могу видети на овим фотографијама можемо уврстити у забавне селфије.

Франк Валтер Штајнмајер има 330 објављених фотографија са временске линије, и међу њима две фотографије селфија и међу фотографијама са мобилног телефона којих је 404 нема ниједан селфи, такође (табела 2). На фотографији селфија објављеној 18. априла, нема председника, већ само групе насмејаних људи у канцеларији, како пише, запослених у БМВ-у. Квалитативна анализа селфија подразумева и анализу наслова и коментара. У овом случају нам наслов говори да се ради о радницима БМВ-а, док коментара нема. Можемо рећи да је на овој фотографији урађен канцеларијски селфи. На другој фотографији селфија, објављеној 6. марта, налазе се председник Немачке, његова супруга, министар Тобиас Ханс и мања група људи. Сви су насмејани. Ради се о троструком селфију јер је неколико људи истовремено учествовало у прављењу селфија.

Александар Вучић на свом профилу има 2879 фотографија са временске линије и са мобилног уређаја 31. Међу њима ниједна није селфи (табела 2).

Табела 2 Заступљеност селфија на Фејсбуку у 2018. години

Фејсбук/председници	Селфи међу фотографијама са временске линије	Селфи међу фотографијама са мобилног телефона	Фотографија селфија
Доналд Трамп	0	0	0
Владимир Путин	Нема профил	Нема профил	Нема профил

Франк Валтер Штајнмајер	0	0	2
Колинда Грабар Китаровић	0	0	2
Александар Вучић	0	0	0

Табела 1 показује да Инстаграм користе председници Доналд Трамп и Колинда Грабар Китаровић. На свом Инстаграм профилу амерички председник има укупно 4.348 објава и 11.4 милиона пратилаца. Прегледане су фотографије из 2018. године и пронађен је један селфи (табела 3). На селфију објављеном 29. новембра 2018. године, налази се председникова ћерка са мужем и дететом. Ово представља слављенички селфи што можемо одредити према натпису #NationalChristmasTreeLighting. Коментари упућени присутнима на селфију углавном су комплименти. Овај селфи о председнику говори да је особа која поштује породицу, затим да је брижан отац, дека итд.

Председница Колинда Грабар има укупно 221 објаву и 357. 478 пратилаца. Пронађена је једна фотографија селфија (табела 3). Ова фотографија је урађена 14.5. 2018. године на манифестацији Вечерњаков печат у Мостару. То је манифестација на којој се сваке године додељује награда личности године. Хрватска председница је била гост. Вечерњаков прстен у области науке добио је хрватски професор и ректор највећег универзитета у Загребу. Можемо закључити да се ради о слављеничком селфију.

Табела 3 Заступљеност селфија на инстаграму у 2018. години

Инстаграм/председници	Селфи	Фотографија селфија
Доналд Трамп	1	0
Владимир Путин	Нема профил	Нема профил
Франк Валтер Штајнмајер	Нема профил	Нема профил
Колинда Грабар Китаровић	0	1
Александар Вучић	Нема профил	Нема профил

Резултати истраживања и закључна разматрања

Главна хипотеза да председници користе обе друштвене мреже није у потпуности потврђена. Наиме, само два председника користе обе друштвене мреже, и то амерички и хрватски. Председник Русије не користи ниједну од испитиваних друштвених мрежа док остали користе Фејсбук.

Друга хипотеза је оповргнута. Селфи се од стране председника или не користи а ако се користи то су радије фотографије селфија. Укупно је пронађен један селфи и то код америчког председника.

Резултати су показали да селфи као пропагандни алат није заступљен на популарним друштвеним мрежама одређених председника у 2018. години. Овај закључак је сасвим другачији у односу на 2012. годину и тренд који је увео тадашњи амерички председнички кандидат Барак Обама. Међутим, то не можемо рећи и за друштвене мреже. Оне остају актуелно средство комуникације и данас, нарочито Фејсбук. Када говоримо о визуелној комуникацији, преглед фотографија приказује политичку пропаганду - од фотографија са децом, старијима, различитим државницима до фотографија са животињама, на утакмицама, различитим манифестацијама итд.

Иако је селфи и даље популаран међу младима и међу политичарима што се може приметити на Јутјубу, председници избегавају објављивање селфија на својим страницама. Разлози могу бити различити: презаузетост државним пословима, присуство у медијима те употреба селфија можда делује сувишно, сумња у искреност селфија с другима с обзиром на његову могућност злоупотребе и многи други.

Литература

- Bannon, DP (2005). Relationship marketing and the political process. *Journal of Political Marketing*, 4 (2-3): 73-90.
- Cruz, E. G. Thornham, H. (2015). Selfies beyond self-representation: the (theoretical) f(r)ictions of a practice, *Journal of Aesthetics & Culture*, Vol. 7, 1-9.
- Dijk, J.V. (2013). *The Culture of Conectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford: Oxford University Press.
- Frosch, P. (2001). The Public Eye and the Citizen Voyeur: Photography as a Performance of Power, *Social Semiotics*, 11 (1): 43-59.
- Frosch, P. (2015). The Gestural Image: The Selfie, Photography Theory, and Kinesthetic sociability, *International Journal of Communication* 9, 1607-1628.
- Jenks, C. (1995). *Visual Culture*. London: Routledge.
- Marland, A. (2012). Political Photography, Journalism and Framing in the Digital Age: The Management of Visual Media by the Prime Minister of Canada, *The International Journal of Press/Politics*, 17: 214-233.
- Price, T. (2004). Cyberpolitics. *CQ Researcher Online*. Retrived October 1, 2018 from the World Wide Web <http://cqpress.com/cqresearcher>.
- Karadimitrou, A. Veneti, A. (2016). *Political selfies: Image Events in the New Media Field*, Retrieved September 10, 2018. From the World Wide Web <https://www.researchgate.net/publication/310460725>
- Kon, Ž. (2001). *Estetika komunikacija*. Beograd: Clio.
- Sparkes-Vian C. (2013). Rhetoric and Responses: Electioneering on YouTube, Tolson & Ekstrom eds. *Media Talk and Political Elections in Europe and America*, Hampshire: Palgrave Macmillan, pp. 156-180.
- Obradović, N. Milosavljević, I. Vujović, M. (2017). Instagram as a New Platform for Media Contents-Student's View, *The International Scientific Conference eLearning and Software for Education* (Vol. 1, p. 181-186). "Carol I" National Defence University.

- Tadić, D. (2005). *Propaganda*. Beograd: Spektrum books.
- Vajdijanatan, S. (2018). *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio.
- Vujović, Stojanović Prelević, I. (2014) Ethics of newspaper photography, *Facta Universitatis-philosophy, sociology, psychology, history*, University of Niš, Vol 13, N3, 123–135.
- Вујовић, М. Митровић. М. (2017). Визуелизација савремених медија, *Наука и стварност*, књига 11, Пале: Филозофски факултет. 295–309.
- Вучуровић, М. (2010) мастер рад *Утицај друштвених мрежа Интернета надруштво*, Београд: Филолошки факултет, посећено 1.12. 2018. године на World Wide Web https://www.researchgate.net/publication/271270026_Uticaj_drustvenih_mreza_Interneta_na_drustvo.
- Walker, H. (2014). The 13 types of Political Selfies, *Business Insider*. Retrived October 30, 2018 from the World Wide Web <https://www.businessinsider.com. 13-types-of-political-selfies-2014-4>.

POLITICIAN'S SELFIES IN SOCIAL NETWORKS-ROLE AND AESTHETICS

Abstract: In the paper, the author explores similarities/differences of using selfies in self-promotions of representative politicians in five countries (Russia, America, Germany, Croatia and Serbia) in social networks – Facebook and Instagram, using content analysis. The results show that mentioned presidents not use Facebook and Instagram. They use selfies much less than Barack Obama in the election in the year 2012. when he became popular politicians in using social networks. The author, also explores the aesthetics of selfie.

Key words: selfie/politicians/propaganda/social networks/aesthetics.

DRUŠTVENE MREŽE: NOVI IZVORI INFORMACIJA U RADIO NOVINARSTVU U SRBIJI

Rezime: Ovaj rad razmatra uticaj društvenih mreža na radijsko novinarstvo u oblasti povećanja izvora informacija. Društvene mreže su sve značajniji faktor u novinarstvu u mnogim njegovim aspektima. Cilj rada je da ispita da li se društvene mreže koriste kao izvor vesti u informativnim emisijama na radiju u Srbiji. Uzorak čine tri radio stanice: Prvi program Radio Beograda, Radio S i Play radio. Metod koji je korišćen je analiza sadržaja priloga u centralnim informativnim emisijama javnog medijskog servisa – Prvog programa Radio Beograda (Novosti dana) i u emisijama vesti dve komercijalne radio stanice sa nacionalnom dozvolom (Radio S i Play radio). Rezultati su pokazali da se u ovim informativnim emisijama društvene mreže koriste kao izvor informacija. Pri tome se vodi računa o pouzdanosti informacija tako što se koriste zvanični profili državnih funkcionera, a većinom se objavljuju informacije koje su ekskluzivno postavljene na društvene mreže.

Ključne reči: društvene mreže, novinarstvo, radio, izvori informacija, informativni program.

Uvod

Razvoj onlajn društvenih mreža izvršio je veliki uticaj na novinarstvo. Najvažnije oblasti u kojima se to desilo su: izvori informacija, jer su društvene mreže postale značajan izvor informacija za medije; u oblasti promocije medijskog sadržaja (društvene mreže su nova platforma za promociju sadržaja), u oblasti interakcije sa publikom koja postaje intenzivnija jer je posredovana digitalnom tehnologijom i u oblasti novog oblika novinarstva – participativnog novinarstva u kome novinari saraduju sa onlajn publikom i koriste prednosti koje im za to pružaju onlajn društvene mreže. Tradicionalni mediji u Srbiji razvijaju svoje stranice na društvenim mrežama (Mihajlov Prokopović, 2018), ali nema istraživanja koja bi ustanovila koliko se društvene mreže koriste kao izvori vesti u informativnom programu.

Pripadnici političke i ekonomske elite u Srbiji imaju svoje profile na društvenim mrežama i na njima povremeno objavljuju informacije koje su ekskluzivne. Ekskluzivnost i proverljivost ovakvih informacija čine ove profile poželjnim izvorima vesti za medije. Na primer, mnogi mediji preneli su obrazloženje ostavke Saše Jankovića, tadašnjeg predsednika Pokreta slobodnih građana, koje je on objavio na svom Twitter nalogu (*Saša Janković se povlači sa čela PSG i Građanskog bloka 381*, 2018). U

³ anka.mihajlov.prokopovic@filfak.ni.ac.rs

svetu je američki predsednik Donald Tramp inaugurisao mrežu Tviter kao sredstvo neposrednog obaveštavanja javnosti. Tokom predsedničkih izbora on je tako stizao do velike publike (Rosen, 2017, prema Jevtić, 2017: 128). Autor Gan Enli (Gunn Enli) smatra da Donald Tramp ne bi mogao da učestvuje i pobedi u političkoj izbornoj utakmici u Sjedinjenim Američkim Državama bez upotrebe Tvitera (ili neke slične društvene mreže) u situaciji u kojoj se on u tom periodu nalazio: bez političkog iskustva i bez podrške unutar Republikanske stranke. S druge strane, isti autor zaključuje da mejnstrim mediji koriste društvene mreže kao novinarski izvor, naročito u situacijama kada je reč o informacijama koje na društvene mreže postavljaju uticajni političari, pripadnici ekonomske elite ili javne ličnosti (Enli, 2017: 59). Rast korišćenja društvenih mreža, pre svega Tvitera, kao izvora informacija zabeležen je tokom američkih predsedničkih izbora 2016. godine. Baveći se internetom kao izvorom informacija u novinarstvu autor Mato Brautović ističe prednosti interneta jer on smanjuje zavisnost novinara i medija od službi za odnose s javnošću. Međutim, on ukazuje i na neophodnost proveravanja izvora na internetu. Novinar mora da potvrdi informaciju do koje je došao na internetu, kroz lični kontakt sa autorom objave, jer se treba držati pravila da zloupotrebe postoje, pa tako, na primer, profili na društvenim mrežama mogu biti lažni (Brautović, 2011: 16–17).

U vezi sa iznetim rezultatima istraživanja ovaj rad postavlja pitanje: Kako se u svetlu ovako brzih promena u praksi novinarstva ponašaju tradicionalni mediji u Srbiji kada je korišćenje društvenih mreža kao novinarskog izvora u pitanju? Odgovor na ovo istraživačko pitanje daće studija slučaja korišćenja onlajn društvenih mreža kao izvora informacija u radijskom novinarstvu u Srbiji. Metod koji je korišćen je analiza sadržaja centralne informativne emisije javnog servisa – Prvog programa Radio Beograda (Novosti dana) i emisija vesti dve komercijalne radio-stanice sa nacionalnom dozvolom (Radio S i Play radio). Cilj rada je da ispita da li se društvene mreže koriste kao novinarski izvor u informativnim emisijama na radiju u Srbiji.

Ovaj rad ima tri dela. U prvom delu analizira se rast uticaja društvenih mreža na novinarstvo, drugi deo se odnosi na informativno novinarstvo na radiju u Srbiji, a treći na korišćenje društvenih mreža kao novinarskih izvora u informativnim emisijama na radiju u Srbiji (Radio Beograd 1, Radio S i Play radio).

Društvene mreže kao novinarski izvori

Disciplina proveravanja informacija koju kao deo profesionalne rutine neguju novinari naglo je izazvana kulturom društvenih medija. Ova kultura donela je promene u novinarstvu: autentičnost potiskuje objektivnost, transparentnost proveru informacija, a saradnja profesionalnu autonomiju (Bossio, 2017: 28–41). To novinare koji se još uvek čvrsto drže pravila profesije uvodi u pejzaž u kome granice blede: granice između javnog i privatnog, profesionalaca i amatera, tradicionalnih novinarskih izvora i novih novinarskih izvora kao što su društvene mreže. Sve je postalo jedan jedinstveni svet medija koji nas okružuje (Deuze, 2012). Sa druge strane, tra-

dicionalni novinarski izvori – političari, eksperti i drugi društveni akteri postavljaju informacije onlajn, često i na svojim profilima na društvenim mrežama. Tako sada pored običnih građana, *ad hoc* izvora, novinari sve više koriste i objave institucionalnih izvora na društvenim mrežama. Tome su doprinele i političke kampanje koje su koristile društvene mreže kao sredstvo za kampanju, najčešće kao deo političkog marketinga. Istraživanje *Edelman Media Forecast* (2015) pokazalo je da većina novinara više veruje u standarde kvaliteta video materijala kada je on proizveden od strane novinarske organizacije (74%), dok samo 13% daje prednost video materijalima koje su snimili korisnici (*Edelman Media Forecast*, 2015, prema Martinoli, 2015: 194). Novinari oklevaju da direktno citiraju društvene medije. Praksa korišćenja onlajn izvora razlikuje se u zavisnosti od vrste medija, vrste izveštavanja i zemlje. Izveštavanje postaje komplikovanije nego ranije jer novinari sporo usvajaju tehnike proveravanja onlajn izvora (Lecheler & Kruikemeier, 2015).

Bez obzira na sve gore izneto, Majkl Šadson (Michael Schudson) u tekstu „Where we are and whither we are tending” ističe: „Mi smo veoma daleko od života u eri post-istine“ (2019: 78). On ovaj svoj stav argumentuje time da novinari danas obavljaju svoj posao čiji je najveći izazov i dalje isti i sastoji se u „dubinskom izveštavanju, jasnom pisanju, kontrolisanju vlasti i drugih centara moći“ i da se pridržavaju načela objektivnosti i istinitosti. Primeri koje čuveni američki profesor novinarstva navodi jesu da i danas, kao i ranije, teme od najvećeg društvenog interesa u Sjedinjenim Američkim Državama pokreću i o njima pišu mejnstrim mediji. Aferu o producentu Harviju Vajnstinu (Harvey Weinstein), poznatu kao kampanja #meeto⁴, razotkrili su *Njujork tajms* (*New York Times*) i *Njujorker* (*New Yorker*). *Njujork tajms* i *Vašington post* (*Washington Post*), dva velika američka lista, kako navodi ovaj autor, nastavljaju i danas kao i pre pedeset godina kada su otkrili aferu *Pentagonski papiri*, da kritički pišu, sada o politici američkog predsednika Donalda Trampa (Schudson, 2019: 78–79).

Dominaciju elitnih izvora u novinarstvu kao jedan od tri aspekta krize novinarstva u savremenom svetu, pored državne kontrole nad medijima i ekonomske krize, identifikuje Džejms Karan (James Curran) u tekstu „Triple crises of journalism” (2019: 190–193). Oslanjanjući se na izjave i komentare pripadnika političke, upravljačke, finansijske i elite znanja novinari posreduju dominantne ideje vladajućih elita. Kao jedan od primera on ističe da je pobeda Sirize u Grčkoj 2012. godine u medijima nekoliko zemalja (SAD, Velika Britanija, Nemačka i Japan) dočekan kao pretnja globalnoj ekonomiji zato što su vodeći mediji ovih zemalja kao izvore informacija koristili stavove političkih lidera i stavove eksperata Međunarodnog monetarnog fonda (Curran, 2019: 191). I Srbija nije izuzetak kada je dominacija elitnih izvora u novinarstvu u pitanju (Jevtović, 2009: 156).

Zbog sve veće upotrebe interneta⁵ i rasta komunikacije putem društvenih mreža u Srbiji raste i broj uticajnih društvenih aktera koji otvaraju svoje profile na društven-

⁴ Harvi Vajnstin, holivudski magnat i producent, optužen je za seksualno uznemiravanje, uključujući i silovanje. U početku je broj žena koje su ga javno optužile bio manji, da bi na kraju porastao na 70.

⁵ Penetracija interneta u Srbiji u 2018. godini iznosi 72,9% (Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2018: 14).

im mrežama. Tako oni mogu na dva načina da utiču na sticanje željenih sledbenika ili podrške – tako što će ih publika direktno pratiti i tako što će mediji koristiti njihove profile na društvenim medijima kao izvore za svoje tekstove.

Popularnost društvenih mreža najveća je među mlađim stanovništvom, što pokazuje podatak da 96,4% mladih pripadnika internet populacije od 16 do 24 godine ima profil na nekoj od društvenih mreža (Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2018: 26). U suprotnosti sa globalnim trendom, društveni mediji u Srbiji rastu i dalje. Prema podacima za 2018. godinu Fejsbuk ima 3,3 miliona korisnika u Srbiji, a Jutjub 3,5 miliona korisnika. Rast od 36% u 2018. godini imao je Instagram koji je dostigao broj od 2,2 miliona aktivnih korisnika (Media trends, 2019).

Nije stoga čudo što Vlada Republike Srbije ima svoje profile koji su aktivni na Fejsbuku i Tviteru. Predsednik republike Aleksandar Vučić ima profil na Tviteru, Fejsbuku i Linkdinu. Otvaranje profila na Instagramu kojim je promovisan početak kampanje „Budućnost Srbije“ 5. februara 2019. godine je bila vest za medije, kao što je i, nešto kasnije, vest bila najava da će predsednik odgovarati na pitanja građana na Instagramu (*Postavite pitanje predsedniku: Vučić odgovara na Instagramu*, 2019). Svoje profile na Instagramu imaju i drugi političari u Srbiji. Među njima najaktivniji je bio Saša Janković, bivši predsednik Pokreta slobodnih građana, a najviše pratilaca imao je Vuk Jeremić, predsednik Narodne stranke (*Kako izgledaju profili srpskih političara na Instagramu?*, 2019). Vest za medije bilo je i prihvatanje inicijative upućene preko Tvitera da institucije reaguju i pokušaju da pomognu ljudima – potencijalnim samoubicama, koju je premijerki Srbije Ani Brnabić uputila majka devojke koja je izvršila samoubistvo. Ovu inicijativu navedena građanka uputila je preko svog Tviter naloga, a na nju je takođe na svom Tviter nalogu odgovorila premijerka Ana Brnabić (*Brnabić posle otvorenog pisma pozvala na razgovor majku devojke koja je izvršila samoubistvo*, 2019).

Mediji u Srbiji na svojim profilima na društvenim mrežama uglavnom najavljuju sadržaje koje objavljuju u matičnom mediju. Radio Beograd 1 na svom Fejsbuk profilu najavljuje teme i goste pojedinih emisija. Pored ovog, Prvi program Radio Beograda ima svoj profil na Tviteru gde neguje istu praksu i redovno najavljuje emisije, kao i na Instagramu, koji je manje formalan. Dve su ravni u kojima treba posmatrati odnos između novinarstva i društvenih mreža: jedna ravan je kada medij kao organizacija ima svoj profil na društvenoj mreži, a druga kada novinari imaju svoje profile na društvenim medijima i šta nastaje iz te prakse. Profili novinara na društvenim mrežama mogu pružiti dodatne uvide i objašnjenja kada su u pitanju redakcijske prakse ili uređivačka politika medija (Bossio, 2017: 67–70).

Informativni program na radiju

Informativno novinarstvo na radiju u Srbiji svoje mesto i dalje zadržava na Radio Beogradu, javnom medijskom servisu. Radio Beograd 1 je tradicionalno infor-

mativni kanal, među četiri radijska kanala⁶ koja pripadaju ovoj medijskoj ustanovi. Ova obaveza definisana je Zakonom o javnim medijskim servisima koji u članu 7 određuje šta je to javni interes koji ostvaruje javni medijski servis u svojim programima. U Zakonu se navodi 19 stavki koje čine ovaj javni interes, a među njima na prvom mestu je „istinито, blagovremeno, potpuno, nepristrasno i profesionalno informisanje građana i omogućavanje slobodnog formiranja i izražavanja mišljenja slušalaca i gledalaca na teritoriji Republike Srbije, autonomne pokrajine i lokalne samouprave“ (Zakon o javnim medijskim servisima, član 7). Na većini komercijalnih radio stanica informativni program čine emisije vesti, dok emisija tipa dnevnik nema. Karakteristike komercijalnih radio stanica u Srbiji su: program se sastoji od blokova; voditelji su u prvom planu, negde imaju status zvezde; samopromocija radija je česta, pa tako sam radio svoju muziku definiše kao „najbolju“ ili „kvalitetnu“, a programska koncepcija se najčešće formuliše kao „optimizam, dobro raspoloženje i zabava“ (Mihajlov Prokopović, 2017: 50–51).

Dve radio-stanice sa dozvolom za nacionalno pokrivanje u Srbiji, Radio S i Play radio, imaju emisije vesti na sat vremena, dok emisiju tipa dnevnik nemaju. Stoga, nije bilo izbora, što se tiče uzorka, pa su ove emisije analizirane u radu. Informativni program i danas je kao i ranije prilagođavan specijalizaciji radija i tržišnim nišama (Bojd, 2002: 180–181). Tako su se razvile mnoge radijske forme: od emisija vesti koje traju dva minuta do emisija tipa dnevnik koje traju od 20 minuta do sat vremena. Na jednoj strani izlaženje u susret potrebama slušalaca dovelo je do nastanka radio stanica koje su 24 časa dnevno emitovale samo vesti⁷, a na drugoj do specijalizacije uglavnom muzičkih radio programa. U Srbiji je primetan trend rasta format radija koji od informativnih emisija nudi jedino emisije vesti.

Novosti dana Prvog programa Radio Beograda, emisija tipa dnevnik, analizirana je kao centralna emisija informativnog programa ovog radija koja se emituje svakog dana sa početkom u 15.00 časova i traje 30 minuta. Dnevne informativno-političke emisije Prvog programa Radio Beograda zauzimaju 13,8 odsto ukupnog programa (Izveštaj o poslovanju RTS-a za 2017. godinu, 2018: 24). To je očekivano s obzirom na misiju javnog medijskog servisa: ostvarenje javnog interesa u oblasti informisanja.

Stabilno finansiranje jedan je od uslova za normalno funkcionisanje javnog servisa, a javni medijski servisi u Srbiji su među najsiromašnijim u okruženju. To je na Konferenciji o budžetskom sufinansiranju medija i budžetskom davanju u mediji-ma u oktobru 2018. godine izjavila Slavica Trifunović, pomoćnica ministra za kulturu i informisanje: „Postojeći način finansiranja javnih servisa nije dovoljan za njihov rad i dalji razvoj. Javni servisi u Srbiji su najsiromašniji u okruženju. U narednom periodu nam predstoji da strateškim dokumentima i zakonima obezbedimo stabilno i dugoročno finansiranje javnih servisa“ (Novosti dana RB1, 29. oktobar 2018).

⁶ To su: Radio Beograd 1, Radio Beograd 2, Treći program Radio Beograda i Program 202. Više o koncepciji Drugog i Trećeg programa Radio Beograda vidi u: Mihajlov Prokopović: *Critique of works of art on the radio* (2017: 52).

⁷ Prva ovakva stanica pokrenuta je 1961. godine u Meksiku, a kasnije se ovaj tip stanica raširio i u Sjedinjenim Američkim Državama (Bojd, 2002: 185).

Analiza rezultata

U istraživanju je analizirano 360 priloga koji su emitovani u 42 informativne emisije na Radio Beogradu 1, Radiju S i Play radiju (Tabela 1). Istraživanje je obavljeno od 18. do 31. oktobra 2018. godine. Novosti dana Radio Beograda 1 pružale su autorki teksta mogućnost da ih presluša bilo kad zahvaljujući digitalnoj platformi RTS Planeta koja pruža mogućnost odloženog slušanja. To nije bio slučaj sa vestima Radija S i Play radija koji nemaju mogućnost da se emisije vesti slušaju na podkast kanalu, pa su ove vesti snimane u realnom vremenu.

Tabela 1. Osnovni podaci o radio-stanicama koje su istraživane

NAZIV RADIJA	RB 1	RADIO S	PLAY RADIO
VLASNIŠTVO	javni servis	privatno	privatno
PUBLIKA	opšta	format radio	format radio
ISTORIJA	Osnovan 1924. /1929. kao AD; državni radio od 1945. do 2000. kada počinje proces transformacije u javni servis.	Osnovan 1996. dobio dozvolu 2006.	PLAY Radio od 2015. (ranije B92 od 1989-2015)

Sve rubrike razvrstane su prema kodnom listu koji je sadržao podatke o tome da li se društvene mreže pojavljuju kao izvor vesti, da li je to jedna ili više društvenih mreža, da li je društvena mreža jedini izvor vesti, da li se društvena mreža pojavljuje u generalnoj najavi emisije, da li se objava sa društvene mreže citira ili parafrazira, da li se u prilogu upućuje na društvene mreže kao dodatni izvor vesti i da li se društvene mreže pojavljuju kao element priče, ali izbegavaju kao relevantan izvor. Pored toga u kodni list uneti su podaci o rubrici u okviru koje je prilog emitovan, o subjektima o čijim aktivnostima prilog govori i o žanru priloga.

Na analiziranim radio-programima društvene mreže kao izvor vesti pojavljuju se u 10 od ukupno analiziranih 360 priloga, što iznosi 2,7%. Kad se posmatraju posebno radio stanice rezultati izgledaju ovako:

- u Novostima dana Radio Beograda 1 od ukupno 263 priloga društvene mreže navedene su kao izvor vesti u četiri priloga, što čini 1,5%;
- u emisijama vesti Radija S od ukupno 47 priloga društvene mreže bile su izvor vesti u četiri priloga, što iznosi 8,5%;
- u emisijama vesti Play radija od ukupno 50 priloga društvene mreže predstavljale su izvor informacija u dva slučaja, što je 4% (Tabela 2.).

Tabela 2. Broj priloga u kojima su izvor informacija društvene mreže u posmatranom uzorku

Naziv radija	Broj priloga (ukupno)	Društvene mreže kao izvor vesti	Udeo
RADIO BEOGRAD 1	263	4	1,5%
RADIO S	47	4	8,5%
PLAY RADIO	50	2	4%
UKUPNO	360	10	2,7%

U Novostima dana Prvog programa Radio Beograda društvene mreže kao izvor vesti navode se u rubrikama: spoljna politika, kultura, sport i ostalo (hronika). Društvene mreže kao izvor citiraju se u tri slučaja, a u jednom je u pitanju pozivanje na video-snimak koji je emitovan na Fejsbuku. Dva puta se kao izvor navodi Tviter, jednom Fejsbuk, a jednom uopšteno: „na društvenim mrežama“.

U emisijama vesti na Radiju S društvene mreže kao izvor vesti navode se u rubrikama: unutrašnja politika, društvo i ostalo (hronika). Objave se u dva slučaja parafraziraju, a u tri objave je u pitanju upućivanje na video-snimak. Jednom se kao izvor vesti navodi Tviter, a tri puta uopšteno: „na društvenim mrežama“.

U emisijama vesti na Play radiju društvene mreže kao izvor vesti navode se u rubrikama: unutrašnja politika i spoljna politika. Objave se u oba slučaja citiraju, a u jednom se i citiraju i parafraziraju. Dva puta se kao izvor navodi Tviter, a jednom Jutjub. Na Play radiju emitovan je prilog, jedini u celom uzorku, u kome se kao izvor navode dve društvene mreže (Tviter i Jutjub).

Istraživanje pokazuje da su se u posmatranom periodu društvene mreže kao izvori informacija koristile za obradu ozbiljnih tema u rubrikama unutrašnja politika, spoljna politika, društvo, kultura i hronika. Ove teme čine čak 90% od ukupnog broja tema u kojima se kao izvori koriste društvene mreže. Jedino se prilog o čestitki predsednika Srbije Aleksandra Vučića srpskim odbojkašicama za osvojeno zlato na svetskom prvenstvu može svrstati u protokolarne informacije. Nijedan od ovih priloga ne spada u rubriku zabava. Iz navedenih rezultata može se zaključiti da se društvene mreže koriste kao izvori informacija u obradi tema koje su ozbiljne i značajne. Teme koje su obrađivane su: politički sukob vlasti i opozicije u Srbiji oko migrantske politike, incident u Istoku gde su kamenovana dva autobusa sa srpskim vernicima, incident u Kragujevcu gde lekar nije hteo da pregleda bolesno dete, kako tvrdi majka, zatim ekološki problemi u Sarajevu, pretnje američkog predsednika Donalda Trampa migrantima i informacija o tome da će srpski glumac Miloš Biković biti odlikovan medaljom Puškina.

Najčešće pominjana pojedinačna tema – dva puta na dve različite radio-stanice, je iz rubrike hronika, o hapšenju nasilnika iz tramvaja u Beogradu koji je napastvovao 15-godišnju devojkicu.

Komparativni uvid u sadržaj i pristup temama omogućio je autorki da identifikuje različito ponašanje Prvog programa Radio Beograda i Play radija. I jedan i drugi radio izvestili su o sukobu poslanika Srđana Noga i premijerke Srbije Ane Brnabić pošto je Nogo u emisiji na Jutjubu napao premijerku koristeći govor mržnje da je potpisala Dablinski sporazum o izbeglicama, a premijerka mu odgovorila na svom Tviter nalogu da ona nije potpisala Dablinski sporazum. Međutim, razlike se pojavljuju kada je navođenje izvora informacija u pitanju. Play radio naveo je kao izvor informacija Jutjub (za izjavu Srđana Noga) i Tviter (za izjavu Ane Brnabić). U Novostima dana Radio Beograda iako se citiraju i parafraziraju izjave poslanika Noga date u emisiji na Jutjubu i premijerke Brnabić objavljene na Tviteru, ove društvene mreže se nigde ne pominju. Jedino se posredno može zaključiti da se izjava Srđana Noga pojavila na internetu jer je „tužilaštvo za visokotehnoški kriminal uputilo

policiji zahtev za prikupljanje potrebnih obaveštenja“ (Novosti dana, Radio Beograd 1, 18. oktobar 2018.). U odgovoru na pitanje zašto društvene mreže nisu navedene kao izvor informacija u Novostima dana moglo bi biti uzeto u obzir da je takva odluka (novinara i urednika) bila motivisana željom da se ne umanjí značaj vesti s obzirom da su izjave aktera objavljene na društvenim mrežama koje bi publika mogla da oceni kao manje važne izvore u hijerarhiji izvora informacija.

Svi subjekti o čijim se aktivnostima izveštava u ovim priložima čiji su izvor društvene mreže su državni subjekti, politički funkcioneri ili strani i međunarodni subjekti. Logična posledica je to da su izvori informacija profili na društvenim mrežama najviših nosilaca državnih funkcija u Srbiji (predsednik Srbije i predsednica Vlade Srbije) kao i u drugim zemljama (američki predsednik i ruski ambasador u Srbiji). Ako se ovaj nalaz uzme u obzir on govori da je pluralizam izražavanja javnog mišljenja i dalje nerazvijen. Ipak, u dva priloga (20%) se pojavljuju građani kao akteri o kojima govori subjekt vesti. Ovo je značajan nalaz, jer se građani kao predmet izveštavanja u informativnim programima najčešće zanemaruju (Matić, 2007: 25–26).

Kad se analizira žanrovska zastupljenost uočava se da dominiraju vesti i izveštaji (90%). Evidentiran je samo jedan radijski paket emitovan u Novostima dana Prvog programa Radio Beograda. Ovaj nalaz je posledica strukture uzorka u kome se, pored Prvog programa Radio Beograda, nalaze dve komercijalne radio stanice koje, kao što je ranije rečeno, emituju samo emisiju vesti, a na njihovim programima ne postoji emisija tipa dnevnik. U njihovim emisijama vesti prevladavaju vesti, izveštaji su vrlo retki, a ostalih žanrova nema. Mogućnost za emitovanje složenijih žanrova, po svojoj konceptijskoj opredeljenosti pruža samo informativni program Prvog programa Radio Beograda.

Zaključak

Sve veći broj autora ukazuje na uticaj koji onlajn društvene mreže imaju na novinarstvo (Bellair-Gagnon, 2015; Bossio, 2017; Martinoli, 2015). Vodeći mediji u svetu poput BBC-ja, CNN-a ili Gardijana koriste društvene mreže ne samo kao izvor informacija, već korisnički sadržaji postaju deo novih, hibridnih žanrova kao što je, na primer blog uživo, a neki od ovih medija razvijaju posebne sajtove namenjene korisnički generisanom sadržaju (Mihajlov Prokopović, 2018). U sveobuhvatnom svetu medija društvene mreže postaju sve češće digitalni prostor u kome se objavljuju ekskluzivne informacije, te tako postaju novi novinarski izvori. Tome doprinose i promene u političkoj komunikaciji koja se prilagođava novom digitalnom dobu, pa tako političke kampanje pored medija za postizanje svojih ciljeva koriste sve više društvene mreže. Mnogi uticajni političari koriste svoje profile na društvenim mrežama kako bi informisali svoje sledbenike zaobilazeći tako i službe za odnose s javnošću i mejnstrim medije. To rađa nove opasnosti o kojima u tekstu pod nazivom „What to do about social media? Politics, populism and journalism“ pišu Krili i Gillespie (Crilley & Gillespie, 2019). Oni ukazuju na moguće širenje dezinformacija poput onih koje

širi američki predsednik Donald Tramp i ističu da su zbog toga „strukture upravljanja društvenim medijima postale predmet javne zabrinutosti i interesa“ (Crilley and Gillespie, 2019: 175). Društvene mreže pored sredstva u rukama elitnih izvora informacija postaju i sredstvo za iskazivanje masovnog nezadovoljstva građana kao što je to pokazalo Arapsko proleće nazvano Tviter revolucija (Bebawi and Bossio, 2014: 22–26).

Ovo istraživanje pokazalo je da se društvene mreže pojavljuju kao izvor informacija u emisijama informativnog programa tri izabrane radio-stanice u Srbiji koje su činile uzorak (Prvi program Radio Beograda, Radio S i Play radio). Iako manje nego ostala dva radijska programa (Radio S i Play radio), Radio Beograd 1 ipak koristi društvene mreže kao izvor. Češće se na njih oslanja kada su u pitanju profili na društvenim mrežama poznatih političara (u analiziranim primerima: predsednik Srbije Aleksandar Vučić i ruski ambasador u Srbiji Aleksandar Čepurin). Ove objave bi mogle biti svrstane u ekskluzivne informacije, s obzirom da su ih ovi zvaničnici koristili za komunikaciju sa javnošću, saopštivši određenu informaciju prvi put na svom Tviter nalogu. Predsednik Srbije Aleksandar Vučić na svom Tviter nalogu objavio je čestitku srpskim odbojkašicama za osvojeno zlato na svetskom prvenstvu. Ambasador Rusije u Srbiji Aleksandar Čepurin objavio je na svom Tviter nalogu da će srpski glumac Miloš Biković biti odlikovan ruskom nagradom medalja Puškina. Može se zaključiti da Radio Beograd koristi društvene mreže kao izvor onda kada su u pitanju potpuno verodostojne informacije.

Slično pravilo – o verodostojnosti informacija koje se koriste sa društvenih mreža, može se pripisati i Radiju S i Play radiju. Tako, na primer, Radio S je objavio informaciju o tome da je vazduh u Sarajevu zagađen isto toliko koliko i u Pekingu, koju je na svojoj Tviter stranici objavila Američka ambasada u Bosni i Hercegovini. Radio S mnogo češće nego Play radio ili Radio Beograd 1 koristi društvene mreže kao izvore informacija.

Najviše korišćena mreža je Tviter (pet priloga), dok se Fejsbuk i Jutjub pominju po jednom. U ostalim slučajevima koristi se formulacija „na društvenim mrežama“.

Može se zaključiti da se u emisijama informativnog karaktera (emisije vesti i emisije tipa dnevnik) na Prvom programu Radio Beograda, Play radiju i Radiju S koriste društvene mreže kao izvori informacija u veoma malom broju slučajeva, i to uglavnom onda kada je u pitanju informacija koja je ili prvo postavljena na društvene mreže ili jedino postavljena na društvene mreže. Druga stvar o kojoj sve tri analizirane radio-stanice vode računa jeste da je informacija pouzdana. Možda je to razlog zbog koga nema više rubrika u kojima bi izvori informacija bile društvene mreže – novinari u tom slučaju dodatno proveravaju izvor, a za to često u dnevnim redakcijama na radiju u Srbiji nema dovoljno novinara. Ukoliko je reč o preuzimanju vesti od agencija – što je najverovatnije kada su u pitanju male redakcije komercijalnih radija, onda se pitanje provere prebacuje na snabdevače vestima – novinske agencije. Svakako bi sledeća istraživanja novinarskih praksi u oblasti novih izvora informacija mogla da krenu u tom pravcu.

Literatura

- B92 (26. februar 2019). *Postavite pitanje predsedniku: Vučić odgovara na Instagramu*. Posećeno: 27. februara 2019. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2019&mm=02&dd=26&nav_category=11&nav_id=1510380
- Bebawi, S., & Bossio, D. (Eds.). (2014). *Social Media and the Politics of Reporting – The ‘Arab Spring’*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bellair-Gagnon, V. (2015). *Social media at BBC news : the re-making of crisis reporting*. New York: Routledge.
- Bojd, E. (2002). *Novinarstvo u elektronskim medijima*. Clio: Beograd.
- Bossio, D. (2017). *Journalism and Social Media*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Brautović, M. (2011). *Internet kao novinarski izvor*. Dubrovnik: Lulu.com.
- Crilley, R. & Gillespie, M. (2019). What to do about social media? Politics, populism and journalism, *Journalism*, 20(1), 173–176.
- Curran, J. (2019). Triple crisis of journalism, *Journalism*, 20(1), 190–193.
- Danas Online (17. decembar 2018). *Saša Janković se povlači sa čela PSG i Građanskog bloka 381*. Posećeno: 25. februara 2019. <https://www.danas.rs/politika/sasa-jankovic-se-povlaci-sa-cela-psg-i-gradjanskog-bloka-381/>
- Danas Online (1. januar 2019). *Kako izgledaju profili srpskih političara na Instagramu?* Posećeno: 27. februara 2019. <https://www.danas.rs/drustvo/kako-izgledaju-profilisrpskih-politicara-na-instragramu/>
- Danas Online (16. februar 2019). *Brnabić posle otvorenog pisma pozvala na razgovor majku devojke koja je izvršila samoubistvo*. Posećeno: 27. februara 2019. <https://www.danas.rs/drustvo/brnabic-posle-otvorenog-pisma-pozvala-na-razgovor-majku-devojke-koja-je-izvrasila-samoubistvo/>
- Deuze, M. (2012). *Media Life*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Direct Media United Solutions (2019). *Media trends*. Posećeno: 27. februara 2019, https://directmedia.biz/wp-content/uploads/pdf/Media_Trends_2019.pdf
- Enli, G. (2017). Twitter as arena for the authentic outsider: exploring the social media campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US presidential election, *European Journal of Communication*, 32(1), 50–61.
- Jevtić, M. (2017). Novinarstvo u eri post-istine, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu*, 18, 121–135.
- Jevtović, Z. (2009). Novinarski izvori informacija, *CM: Communication and Media, from 2016, prethodno CM-časopis za upravljanje komuniciranjem*, IV (11), 149–165.
- Lecheler, S. & Kruikemeier, S. (2015). Re-evaluating journalistic routines in a digital age: A review of research on the use of online sources, *New Media and Society*, 18(1), 156–171.
- Matić, J. (2007). Informativni program javnog servisa Vojvodine – istraživački nalazi. U: Dubravka Valić Nedeljković (prir.). *Medijska sfera* (11–31). Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
- Martinoli, A. (2015). Društvene mreže i UGC kao izvori profesionalnog novinarskog izveštavanja. U: Rade Veljanovski (prir.). *Indikatori profesionalnog/neprofesionalnog ponašanja medija* (193–207). Beograd: Fakultet političkih nauka; Službeni glasnik.

- Mihajlov Prokopović, A.(2017). Critique of works of art on the radio, *Facta Universitatis Series: Visual arts and music*, 3(1), 49–56.
- Mihajlov Prokopović, A. (2018). Internet social networks and traditional media, *Teme, časopis za društvena istraživanja*, XLII(4), 1081-1105.
- Radio televizija Srbije (2018). *Izveštaj o poslovanju RTS-a za 2017. godinu*. Posećeno: 27. februara 2019, <http://www.rts.rs/upload/storyBoxFileData/2018/07/03/11838290/Izvestaj%20o%20poslovanju%20za%202017.%20godinu.pdf>
- Republički Zavod za statistiku Republike Srbije (2018). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*. Posećeno: 27. februara 2019, <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201816013.pdf>
- Schudson, M. (2019). Where we are and whither we are tending, *Journalism*, 20(1), 77–79.
- Zakon o javnim medijskim servisima, Službeni glasnik RS, br. 83/2014, 103/2015 i 108/2016.

SOCIAL NETWORKS: NEW SOURCES OF NEWS IN RADIO JOURNALISM IN SERBIA

Abstract: This paper examines the impact of social networks on radio journalism in the area of increasing news sources. Social networks are an increasingly important factor in journalism in many of its aspects. The aim of the paper is to examine whether social networks are used as a source of news in news programs on the radio in Serbia. The sample consists of three radio stations: Radio Belgrade's First Program, Radio S and Play radio. The method used was the analysis of the content of the contributions in the central news programs of the public media service - Radio Belgrade's First Program (News of the Day) and broadcasts of two commercial radio stations with a national license (Radio S and Play radio). The results have shown that in these newscasts social media are used as a source of news. It takes into account the reliability of the information by using the official profiles of state officials, and most of all information published exclusively on social networks is published.

Key words: social networks, journalism, radio, sources of news, news program.

MEDIJSKE FUNKCIJE NA DRUŠTVENOJ MREŽI FEJSBUK – PERSPEKTIVA STUDENATA NOVINARSTVA

Rezime: Društvena mreža Fejsbuk (Facebook) registruje najveći broj korisnika na svetu. U prvom kvartalu 2018. godine imala je više od dve milijarde aktivnih naloga. Ni građani Srbije nisu izuzetak. Upravo zbog toga, većina medija ima svoje aktivne naloge i redovno ažurira informacije. Autorke u radu istražuju zastupljenost medijskih funkcija, koje su izdvojene prema podeli istaknutog teoretičara novinarstva, Štefana Rus Mola (Stephan Russ Mohl) na društvenoj mreži Fejsbuk, u okviru postojećih i korišćenih naloga tradicionalnih i onlajn medija, kroz prizmu studenata osnovnih akademskih studija Novinarstva Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. Rad ima za cilj da utvrdi koje medije studenati prate putem društvene mreže Fejsbuk i da istraži stavove o značaju postojanja medijskih naloga na društvenoj mreži Fejsbuk kao i o postojanju i značaju njihovih funkcija. U radu je kao metod istraživanja stavova korišćeno ispitivanje putem klasičnog upitnika kako bi se izbegao *snowball* efekat onlajn upitnika, te je u tom smislu ovo istraživanje prigodnog tipa i služi kao podsticaj za buduća šira istraživanja. Upitnik sadrži potpuno zatvorena i delimično otvorena pitanja i pitanja sa ponuđenim odgovorima po sistemu Likertove petostepene skale. Podaci su obrađeni pomoću programa za statističku obradu podataka SPSS.

Ključne reči: društvene mreže, Fejsbuk, mediji, medijske funkcije.

Uvod

Komunikacija putem društvenih mreža je jedan značajan deo komunikacije na internetu, ali i komunikacije uopšte. Više od četiri milijarde ljudi, 40 odsto svetske populacije širom sveta, koristi Internet.² Fejsbuk je u drugom kvartalu 2018. godine imao više od dve milijarde, dve stotine miliona aktivnih korisnika, i reč je o najpopularnijoj društvenoj mreži na svetu, koja obuhvata više od 22 odsto korisnika³. Trend

¹ marija.vujovic@filfak.ni.ac.rs

² Prema: <http://www.internetlivestats.com/watch/internet-users/>, posećeno 15. oktobra 2018. godine.

³ Podaci dostupni na: <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>, posećeno 18. oktobra 2018. godine.

rasta je neprekidan⁴, uprkos aferi koja je pogodila ovu društvenu mrežu početkom godine⁵.

Na svetskoj medijskoj sceni, Fejsbuk je postao značajan izvor informisanja. U publikaciji *Digital News Report 2017*⁶ Rojtersovog instituta za studije novinarstva (*Reuters Institute for the Study of Journalism*) na osnovu istraživanja u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Italiji i Australiji, ustanovljeno je da 19 odsto ispitanika Fejsbuk vidi kao koristan izvor vesti, 26 odsto nailazi na vesti kada mrežu koriste iz drugih razloga, a 23 odsto ispitanika koristi Fejsbuk, ali ne prati vesti na njemu.

I u Srbiji je sve više korisnika okrenuto novim medijima. Prema nalazima Republičkog zavoda za statistiku, na osnovu istraživanja *Upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2018*,⁷ u prvom kvartalu, preko tri miliona i sedam stotina hiljada lica, 70,7 odsto koristilo je računar, a internet više od tri miliona i osam stotina hiljada, 73,4 odsto, a među njima svi anketirani studenti. Od ukupnog broja, 70,3 odsto anketiranih internet koristi za pristup društvenim mrežama. Mobilne telefone je koristilo skoro pet miliona ljudi, 92,6 odsto, a od njih 77,6 odsto ih koristi za pristup internetu.

Fejsbuk je u vrhu posećenih veb-sajtova⁸. Istraživanje sa nazivom *Stanje društvenih medija*⁹, koje je u Srbiji sprovedeno u 2018. godini, iznosi podatak da 93 odsto građana starosti od 13 do 64 godine ima nalog na nekoj od društvenih mreža. Najpopularnije su Fejsbuk, 93 odsto anketiranih korisnika, i Instagram, 59 odsto. Korisnici uglavnom večernje sate provode na društvenoj mreži, u proseku po pola sata. Od sadržaja koje korisnici prate dominiraju objave prijatelja, 50 odsto, slede objave brendova i kompanija, 9 odsto, pa sadržaji magazina, televizija i portala vesti, 7 odsto. Ipak, 33 odsto korisnika je odgovorilo da ih sve navedeno od sadržaja podjednako zanima.

⁴ Na sajtu <http://www.internetlivestats.com/watch/facebook-users/> može se pratiti trenutna promena u broju Fejsbuk korisnika.

⁵ Britanski list Gardijan (*The Guardian*) je 17. marta 2018. godine, objavio tekst koji govori o zloupotrebi podataka 50 miliona Fejsbuk korisnika bez njihove saglasnosti, od strane kompanije Kembridž analitike (*Cambridge Analytica*) iz Londona, koja je pravila njihove psihološke profile, a u korist kandidata Donalda Trampa (*Donald Trump*) na predsedničkim izborima u Sjedinjenim Američkim državama. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>, posećeno 18. oktobra 2018. godine.

⁶ Dostupno na: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Digital%20News%20Report%202017%20web_0.pdf, posećeno 20. oktobra 2018. godine.

⁷ Dostupno na: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201816013.pdf>, posećeno 20. oktobra 2018. godine.

⁸ Prema: <https://www.alexa.com/topsites/countries/RS>, Fejsbuk je četvrti po posećenosti, iza google.rs, google.com, youtube.com, posećeno 15. oktobra 2018. godine.

⁹ Social Srbija 2018 je istraživanje koje je sprovedla agencija Pioniri communication u saradnji sa agencijom Smart Plus Research. Cilj je bio ostvariti uvid u broj korisnika društvenih mreža, navike korišćenja i njihove stavove prema različitim sadržajima. Istraživanje je rađeno na reprezentativnom uzorku od 1000 članova online populacije u Srbiji starosti od 13 do 64 godine. Dostupno na: <https://pioniri.com/sr/socialserbia2018/>, posećeno 20. oktobra 2018. godine.

Iako je glavni razlog korišćenja mreža povezivanje sa prijateljima, 58 odsto korisnika se izjasnilo da mreže koristi za pristup informacijama.

U Alternativnom izveštaju o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2018. godina¹⁰, istraživanju koje je sproveda Krovna organizacija mladih Srbije, ispitivani su stavovi mladih prema medijima, društvenim mrežama i aplikacijama koje koriste. Utvrđeno je da najveći broj mladih koristi telefon kao uređaj za informisanje, čak 93,5 odsto, sledi laptop, 65,5, a tradicionalni medij, televizija, tek je na trećem mestu sa 45,9 odsto korisnika. Gotovo polovina mladih se ne informiše svakodnevno, a kod informacija im je najvažniji sadržaj i izvor. U pogledu načina na koji mladi konzumiraju informativni sadržaj i vesti, najveći broj mladih čita web portale, 80,5 odsto, i objave na društvenim mrežama, 73,2 odsto, a na trećem mestu je televizija sa 45,6 odsto, a potom slede news aplikacije na telefonu, štampane dnevne i nedeljne novine. Kada je reč o načinu na koji mladi pronalaze informativni sadržaj, najveći procenat informacije traži preko Gugl (Google) pretraživača, direktno na sajtovima, a tek onda preko postova samih medija na društvenim mrežama ili preko objava prijatelja. Od društvenih mreža najviše koriste Fejsbuk, 90,1, potom Instagram, 73,2 i Jutjub, 66,7 odsto.

Istraživanje u radu ima za cilj da istraži koje medije studenti novinarstva, kao specifična grupa korisnika, prate putem društvene mreže Fejsbuk, kakav je njihov stav o postojanju medijskih naloga i medijskim funkcijama na ovoj društvenoj mreži.

Društvene mreže – globalni komunikacijski fenomen

Društvene mreže su pre svega razvijene zahvaljujući tehnološkom razvoju, razvoju web 2 internet servisa¹¹, a razvoj mobilne tehnologije je doprineo njihovom uspehu. Društvene mreže su, prema Crnobrnji, uži pojam od društvenih medija koji „...označavaju svaku onlajn tehnologiju koja ljudima omogućava da objavljuju svoja dela, vode konverzaciju, postavljaju i razmenjuju programske sadržaje u onlajn modalitetu, itd. Dakle, pojam društveni mediji označava sredstva interakcije između ljudi, koja im omogućava da stvaraju, dele i razmenjuju informacije i ideje u okviru virtuelnih zajednica i mreža“ (Crnobrnja, 2014: 112).

Jedan od prvih takvih sajtova, društvenih mreža, bio je Geocities (GeoCities) osnovan 1994. godine, na kom su korisnici sami mogli da kreiraju internet sajtove, a danas su to blogovi, forumi, sajtovi različitog sadržaja i sl. Jedna od najstarijih društvenih mreža SixDegrees.com, datira iz 1997. godine. Korisnicima je omogućavala da naprave svoj profil i listu prijatelja sa kojima su mogli da komuniciraju. Mreža je

¹⁰ Istraživanje je obuhvatilo 1200 ispitanika na teritoriji Republike Srbije, od 15 do 30 godina, što obuhvata i studentsku populaciju. Izveštaj dostupan na: <http://koms.rs/wp-content/uploads/2018/08/Alternativni-izves%CC%8Ctaj-o-polo%C5%BEaju-i-potrebama-mladih-2018..pdf>, posećeno 20. oktobra 2018. godine.

¹¹ Web 2 je oznaka za drugu Internet generaciju i odnosi se na promene u načinu na koji ljudi koriste Internet, a posebno na korišćenje društvenih mreža. Korisnicima je omogućeno da samostalno stvaraju sadržaje (informacije, audio, video fajlove, fotografije) i budu interaktivni (prema Crnobrnja, 2014: 124–125).

ugašena, iako je imala milione korisnika (Boyd and Ellison, 2007). Od 2003. godine počinje nagli razvoj društvenih mreža. Vrhunac je dostignut 2004. godine kada je osnovana društvena mreža Fejsbuk na Univerzitetu Harvard (Harvard University). Jedan od osnivača Mark Cukerberg (Mark Zuckerberg), imao je ideju da međusobno poveže studente, ali je mreža ubrzo izašla iz okvira Harvarda i postala, kao što potvrđuju navedena istraživanja, najviše korišćena društvena mreža na internetu¹².

Branković društvene mreže definiše kao „...grupe koje se formiraju na internetu i koje povezuju zajednički interesi i interesovanja, prijateljstvo, potreba da objavljuju i prate objave drugih i razmenjuju uzajamno korisne informacije, kao i da se međusobno pomažu savetima i na drugi način, odgovorima na pitanja drugih članova mreže itd.” (Branković, 2013: 2). Prema navedenom autoru, društvene mreže utiču na povećanje obima komunikacije, pre svega posredovane, komunikacija sve više postaje planetarna, multimedijalna, jer osim pisane reči uključuje i audio-vizuelni sadržaj, i sve je više usmerena ka pojedincu (Branković, 2013: 3). Ipak, karakteristika društvenih mreža je i „...širenje neke vrste ‘meke’ i ‘prihvatljive’ mreže koja omogućava pojedincima da budu povezani jedni sa drugima i da budu deo više ili manje stabilnih i ukorenjenih zajednica” (Colombo, 2011: 7). Osim toga, istraživanja potvrđuju da je sve više onih koji društvene mreže, a naročito Fejsbuk, koriste kao izvor vesti (Allcott, 2017; Bakshy *et al.*, 2015; DeVito, 2017; Ingram, 2015; Mitchell, 2015). Najaktuelnije istraživanje o korišćenju društvenih mreža kao izvor vesti, iz 2018. godine, govori da 68 odsto Amerikanaca čita vesti na društvenim mrežama (što je za jedan procenat više u odnosu na 2017. godinu, a šest odsto više u odnosu na 2016. godinu), a gotovo polovina njih, 43 odsto za to koristi Fejsbuk¹³.

Društvene mreže i tradicionalni mediji

Kada je reč o evoluciji medija pod uticajem interneta prvu fazu je obeležilo osnivanje onlajn izdanja medija, a drugu fazu prodor medija na društvene mreže (Obradović *et al.*, 2017: 181). Pojam medij je proširio značenje. Javne objave putem postova na društvenim mrežama spadaju u digitalne medije (Radojković, 2017: 15). I svaki pojedinac je potencijalni medij, tvrdi Branković. „Dakle, analogija s klasičnim medijima navodi na zaključak da je teorijski svaki pojedinac, korisnik interneta, u isto vreme i medij, a to znači stvarni ili potencijalni producent, emiter, oglašivač, ali i publika, kao primalac emitovanih sadržaja i potrošač informacija, roba, usluga, ideja pa i konzument koji ‘guta’ propagandne poruke” (Branković, 2013: 3).

Ekspanzija korisnika društvenih mreža dovela je i do promena u politici poslovanja tradicionalnih i onlajn medija. „Očigledno je da društveni mediji i njihova ‘arhitektura izbora’ dobijaju na važnosti u životu naših građana, dok tradicionalni izvori

¹² Za pristup ovoj društvenoj mreži neophodna je registracija, otvaranje naloga. Nakon toga, mogu napraviti mrežu prijatelja, dodavanjem drugih korisnika mreže, mogu se učlaniti ili formirati grupe, pratiti objave drugih korisnika na zidu ili kreirati svoje i razmenjivati poruke.

¹³ Dostupno na: <http://www.journalism.org/2018/09/10/news-use-across-social-media-platforms-2018/>

vesti polako ali sigurno ostaju bez finansijske potpore. Rečju, novinske organizacije su primorane da uređivačku politiku (koju reportažu objaviti, kako sročiti naslove, da li se više orijentisati na video-snimke ili fotografije i tekst) prilagode Instagramovim ili Fejsbukovim algoritmima, jer ne mogu sebi da dozvole luksuz da na Fejsbuku ili Instagramu budu nevidljive“ (Vajdijanatan, 2018: 105). Pored povećanja broja korisnika koji društvene mreže koriste kao izvor vesti, sve je veći broj medija koji svoje sadržaje objavljuju na društvenim mrežama. „...gotovo svi mediji u Srbiji mogu da se prate i na najvećim društvenim mrežama upotrebom računara i/ili 'pametnih' mobilnih telefona i tableta” (Radojković, 2017: 16).

Zbog čega tradicionalni mediji koriste društvene mreže? Brautović, konkretno istražujući upotrebu društvene mreže Tviter, ističe da onlajn mediji, ali i onlajn izdavanja tradicionalnih medija, društvene mreže koriste za promociju sadržaja, brzo širenje udarnih vesti, komunikaciju s publikom i podršku korisnicima (Brautović, 2011: 62–63). Pavlović još ističe mogućnost „...novinara da se na svrsishodniji način povežu sa svojom publikom, da izrade svoj brend, pronađu ideje za nove vesti. Takođe, publika može kroz komunikaciju sa novinarima putem socijalnih mreža da se više uključi u produkciju vesti, podstičući interaktivnost i obezbeđujući veću transparentnost” (Pavlović, 2018: 161–162). Razlozi su i komercijalne prirode. Broj korisnika društvenih mreža daleko nadmašuje broj korisnika medija pojedinačno. Odgovor na pitanje zbog čega mediji koriste nove tehnologije nudi i Kastels: „Internet i bežične mreže su medijskim konglomeratima obezbedile nova tržišta za reklamiranje... Prelaz globalnih medijskih igrača na internet uključuje pokušaje da se mediji i informacije koje proističu iz kulture konvergencije iznova unovče” (Kastels, 2014: 130).

Uprkos ovim prednostima, nedostatak širenja informacija putem društvenih mreža je njihova nepouzdanost, a često i netačnost. Fenomen „lažnih vesti” je sveprisutan i aktuelan (Allcott, 2017; Lazer *et al.*, 2008). Osim toga, sve vesti koje se nađu u Fejsbukovom izboru vesti Novosti (News Feed) vizuelno se ne razlikuju. „Sadržaji potekli od Jutjuba (YouTube), Washington Posta ili lanca Target otvaraju se u istim okvirima, koriste iste fontove, objavljuju se u istom formatu. Korisnici teško uočavaju razliku između raznih izvora ili formi sadržaja...Fejsbuk ne koristi nikakve vizuelne pokazatelje koji bi nam omogućili da prepoznamo i ocenimo izvor priče” (Vajdijanatan, 2008: 18). Značajan nedostatak algoritamskog uređivanja Fejsbuk stranice je i sužavanje „vidnog polja” korisnika. Naime, Fejsbuk prati šta lajkujemo, šta komentarišemo, i na osnovu tog iskustva, filtrira objave koje vidimo i nudi nam sadržaje slične onima za koje smo pokazali interesovanje. To, što i Gugl i Fejsbuk nazivaju „testom relevantnosti”, guši demokratski potencijal društvenih mreža, a sam Fejsbuk preuzima ulogu „kreatora ljudskog iskustva za više od dve milijarde ljudi” (Vajdijanatan, 2008: 45). A upravo je to pružilo mogućnost razvoju marketinga, komercijalnog i političkog. Međutim, zbog velikih pritisaka koje trpi zbog navedenih nedostataka, Fejsbuk je početkom 2018. godine najavio da će prednost u izboru vesti imati kvalitetne i verodostojne vesti, a da će u ocenu sadržaja biti uključeni i korisnici čije će mišljenje biti proveravano anketama¹⁴.

¹⁴ Dostupno na: <http://rs.n1info.com/a358134/Sci-Tech/Facebook-ce-dati-prednost-verodostojnim->

Iako istraživanja pokazuju da se društvene mreže prvenstveno koriste za komunikaciju i zabavu (Anderson and Caumont, 2015; Ryan *et al.*, 2014; Sheldon, 2016) one su nesumnjivo i moćne platforme za plasiranje vesti¹⁵. Ali Fejsbuk nije samo platforma, ova društvena mreža sistemom algoritama i uređuje vesti, odlučuje šta će se objaviti, a šta ne, preuzima funkciju medija. Prema DeVitu, kriterijumi za izbor vesti u Novostima nisu postavljeni kao u tradicionalnim medijima, i nema urednika, ali algoritmi Fejsbuka ostvaruju značajne medijske funkcije, kao što je Agenda Setting. A među kriterijumima za uređivanje Novosti na Fejsbuku su: prijateljski odnosi, eksplicitno izraženi interesi korisnika, ranije angažovanje korisnika, implicitno izražene korisničke preferencije, međusobni odnosi, negativno izražene preferencije i kvalitet sadržaja (DeVito, 2017: 2–3). Pored Agende Setting, medijski nalozi na društvenoj mreži Fejsbuk ostvaruju i druge funkcije.

Medijske funkcije na društvenim mrežama

Govoreći o funkcijama informaciono-komunikacionog sistema, Radojković i Stojković ističu da pored osnovnih funkcija, koje zadovoljavaju potrebe globalnog društva, postoje i izvedene funkcije, koje zadovoljavaju određene društvene grupe ili pojedince. Efekti ovakvih funkcija mogu biti trenutni, a mogu biti i odloženi. Jednu od prvih sistematizacija osnovnih funkcija informaciono-komunikacionih sistema ili sredstava masovnih komunikacija, dao je još sredinom prošlog veka američki teoretičar Harold Lasvel (Harold Lasvel) (Radojković i Stojković, 2009: 181–191; Janićijević, 2008: 198–204):

1. Nadzor ili kontrola sredine posredstvom informisanja, kroz prikupljanje i širenje informacija putem medija;
2. Korelacija delova društva u njihovoj reakciji na sredinu, što se postiže objašnjavanjem i tumačenjem informacija, otkrivanjem značenja, njihovim stavljanjem u kontekst. Ova funkcija se ostvaruje kroz uređivanje medija, a urednička selekcija poznata je i kao Agenda Setting funkcija.
3. Prenošnje društvenog i kulturnog nasleđa, tradicije sa generaciju na generaciju. Mediji ne samo što prenose, već i čuvaju informacije i obavljaju važan posao očuvanja kulturnih dostignuća;

Ovim funkcijama informaciono-komunikacionih sistema Čarls Rajt (Charles Wright) dodaje i funkciju:

4. Zabava, jedna od osnovnih funkcija u društvu masovne kulture.

medijskim-kucama.html, posećeno 31. oktobra 2018. godine.

¹⁵ Svetski mediji su u septembru 2016. godine osnivača Fejsbuka Zakerberga proglasili „najmoćnijim svetskim urednikom vesti“ zbog „algoritamske“ odluke da ukloni objavu norveškog lista Aftenposten koja je sadržala istorijsku fotografiju devojčice iz Vijetnama na kojoj naga i ranjena beži od napalm bombe, a koju je 1972. godine napravio autor Nik Ut, i za koju je dobio Pulicerovu nagradu. Zbog lavine kritika, koju je pokrenuo glavni urednik norveškog lista Espen Egil Hansen, Fejsbuk je ubrzo promenio odluku, i vratio fotografiju. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/technology/2016/sep/09/facebook-reinstates-napalm-girl-photo>, posećeno 31. oktobra 2018. godine.

Vilbur Šram (Wilbur Schramm) i Donald Roberts (Donald Roberts) u osnovne funkcije ubrajaju i:

5. Potpomaganje prometa roba i usluga, značajna funkcija u razvijenim potrošačkim društvima.

Pol Lazarsfeld (Paul Lazarsfeld) i Merton (Robert Merton) govore o disfunkcijama informaciono komunikacionih sistema:

1. Funkcija dodele i potvrđivanja statusa – masovni mediji mogu da dodele status, značaj ličnostima, institucijama ili organizacijama;
2. Funkcija potvrđivanja i nametanja društvenih normi – mediji mogu da ukažu na nepoštovanje društvenih normi i rušenje društvenog konsenzusa;
3. Narkotizirajuća disfunkcija medija – zbog mnoštva masovnih medija i obilja informacija ljudi, umesto da postanu angažovaniji, postaju društveno neaktivni.

Izvedene funkcije informaciono-komunikacionih sistema su:

1. Saznavanje i učenje – reč je o obrazovnoj funkciji medija, posebno o sadržaju namenjenom deci;
2. Razonoda i opuštanje – mediji se često biraju kao izvor relaksacije i zabave, i zbog toga nude takav sadržaj;
3. Uključivanje u društvo – mediji imaju socijalizatorsku funkciju, jer doprinose povezivanju i komunikaciji ljudi i nude sadržaje koji su u funkciji povećanja društvenosti pojedinaca, makar i virtuelno;
4. Osamljivanje i podizanje prepreka – suprotno od socijalizatorske funkcije, mediji mogu da pospeše osamljivanje i izolovanje ljudi
5. Sticanje i razvoj personalnog identiteta – medijska funkcija je i razvoj određenih modela ponašanja pojedinaca, u skladu sa medijskim reprezentacijama, koje su često konformističke prirode.

Rus Mol (Stephan Rus Mohl) i Zagorac Keršer navode sledeće funkcije novinarstva, odnosno medijske funkcije (Rus Mol i Zagorac Keršer, 2005: 14–22):

1. Informacija – informacije koje mediji pružaju građanima su im neophodne zbog bolje orijentacije u stvarnosti i boljeg donešenja odluka;
2. Artikulacija – mediji oblikuju i čine javnim određene probleme;
3. Agenda Setting – mediji uspostavljaju dnevni red, biraju teme na koje će usmeravati pažnju javnosti;
4. Kritika i kontrola – ovu funkciju omogućava pravo novinara na slobodu mišljenja i izražavanja, a što im omogućava da činjenice ne kriju od javnosti i da nadziraju nosioce vlasti;
5. Zabava – u savremenom dobu važna i jedna od dominantnih medijskih funkcija;
6. Obrazovanje – mediji imaju obrazovnu funkciju, kroz specijalizovane emisije i kanale
7. Socijalizacija – mediji imaju funkciju da socializuju ljude, utiču na stavove

i ponašanja ljudi;

8. Integracija – mediji spajaju ljude, različite oblasti života.

Govoreći o prednostima digitalnih medija, a pozivajući se na rezultate istraživanja koje je sproveo Ipsos Strategic Marketing iz 2016. godine, Radojković ističe: „Na novim platformama je informativna funkcija najdominantnija, što pokazuje podatak da se u Srbiji oko 62% stanovništva okreće internetu kada je u potrazi za određenom informacijom. Televizija se kotira gotovo trostruko niže, sa nešto više od 21%” (Radojković, 2017: 20). U Sjedinjenim Američkim Državama je isti slučaj: „Amerikanci veruju rezultatima pretrage i linkovima na Guglu mnogo više nego tradicionalnim informativnim medijima. A korisnici Fejsbuka temelje sud o uverljivosti informacija sa servisa za izbor vesti (News Feed) na tome ko ih je objavio, a ne na izvoru prvobitne objave” (Vajdijanatan, 2008: 27).

Koje medije studenti novinarstva prate preko društvene mreže Fejsbuk, i kakav stav imaju o postojanju njihovih naloga i funkcijama, pokazuju rezultati sprovedenog istraživanja.

Istraživanje: Studentska percepcija medijskih funkcija na društvenoj mreži Fejsbuk

Istraživanje je rađeno sa ciljem da se utvrdi zastupljenost medijskih funkcija na društvenoj mreži Fejsbuk, u okviru postojećih i korišćenih naloga tradicionalnih i onlajn medija, a kroz prizmu studenata osnovnih akademskih studija Novinarstva Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. Medijske funkcije su izdvojene prema podeli istaknutog teoretičara novinarstva, Štefana Rus Mola (Stephan Russ Mohl) koji kao najznačajnije izdvajaja informativnu, artikulacijsku, Agenda Setting funkciju, kritičku i kontrolnu, zabavljачku, obrazovnu, socijalizatorsku i integracijsku.

Rad ima za cilj da utvrdi koje medije studenati prate putem društvene mreže Fejsbuk i da istraži stavove o značaju postojanja medijskih naloga na društvenoj mreži Fejsbuk kao i o postojanju i značaju njihovih funkcija.

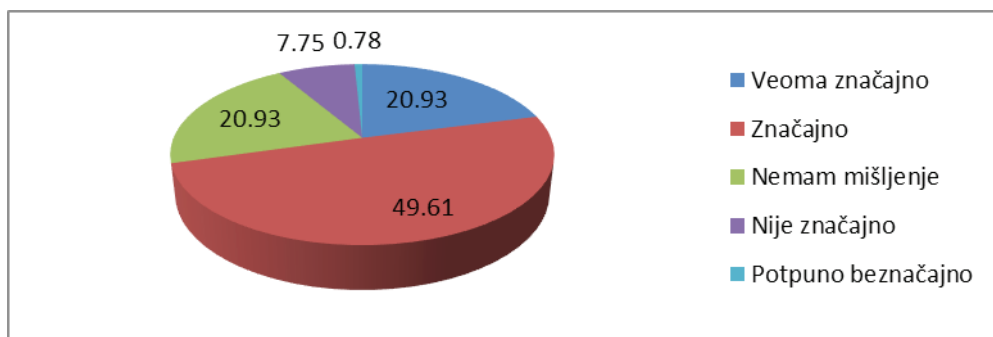
U radu je kao metod istraživanja stavova korišćeno ispitivanje putem klasičnog upitnika kako bi se izbegao *snowball* efekat onlajn upitnika te je u tom smislu ovo istraživanje prigodnog tipa i služi kao podsticaj za buduća šira istraživanja. Upitnik sadrži potpuno zatvorena i delimično otvorena pitanja i pitanja sa ponuđenim odgovorima po sistemu Likertove petostepene skale. Podaci su obrađeni pomoću programa za statističku obradu podataka SPSS.

Istraživanjem je obuhvaćeno 129 studenata (31,01 odsto prve godine, 26,36 odsto druge godine, 23,26 odsto treće godine i 19,38 odsto četvrte godine) studijskog programa Novinarstvo Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Među anketiranim studentima čak 97,67 odsto koristi društvenu mrežu Fejsbuk. Gotovo polovina studenata, 46,52 odsto medije prati putem internet izdanja, društvenih mreža ili pametnih telefona. Tradicionalno medije prati 8,53 odsto studenata, dok ostali, uz ovakav način, koriste i savremene tehnologije.

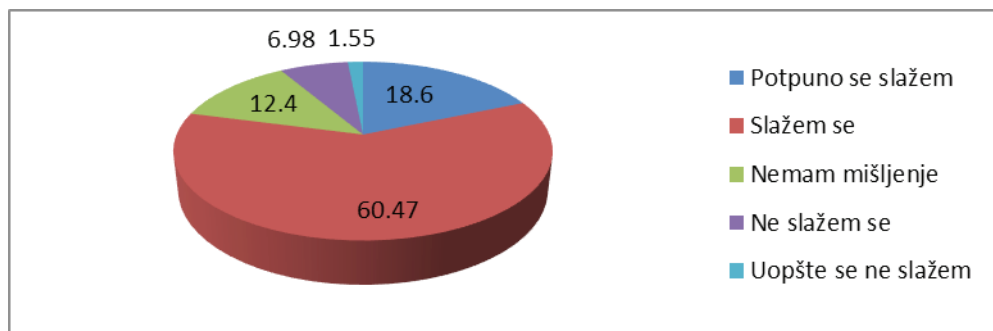
Anketirani studenti preko društvene mreže Fejsbuk prate sledeće medije: Studenti prve godine Novinarstva podjednako prate nalog dnevne novine Kurir, televizije N1, medijske platforme Vice, i lokalnog onlajn medija Južne vesti. Studenti druge godine najčešće prate naloge dnevnih novina Blic i Kurir i lokalnog onlajn medija Niške vesti. Studenti treće godine, uz studente druge, imaju najraznolikiji izbor medija, a putem društvene mreže Fejsbuk najviše prate nalog lokalnog onlajn medija Južne vesti, zatim televizije N1 i dnevnog lista Danas. Studenti četvrte godine prate naloge televizije N1, dnevnog lista Danas i javnog medijskog servisa RTS-a. Među njima postoje i studenti koji prate i naloge svetski uticajnih medija, kao što je nalog Vašington posta (The Washington Post). Istraživanje je pokazalo da sa višom godinom studija i medijski sadržaj postaje ozbiljniji.

Pri oceni značaja postojanja medijskih naloga na društvenoj mreži Fejsbuk, 70,54 odsto studenata se izjašnjava afirmativno.

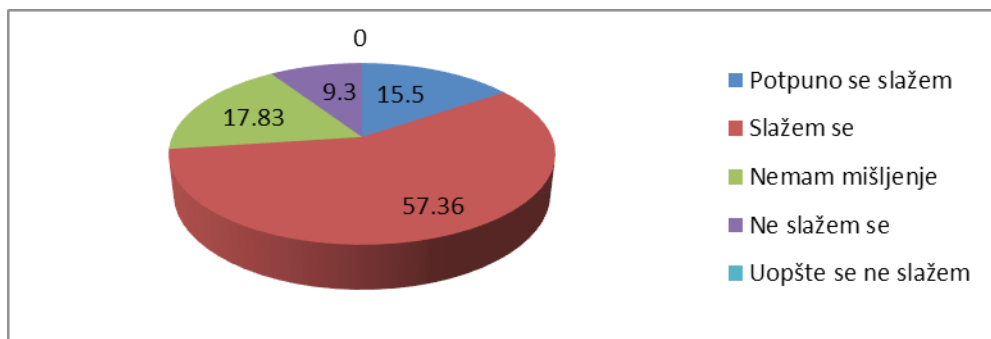
Grafikon 1. Značaj postojanja medijskih naloga na Fejsbuku

Medijske funkcije naloga na društvenoj mreži Fejsbuk ocenjuju na sledeći način. Da medijski nalozi imaju zabavljачku funkciju slaže se najveći procenat studenata, čak 79,07 odsto.

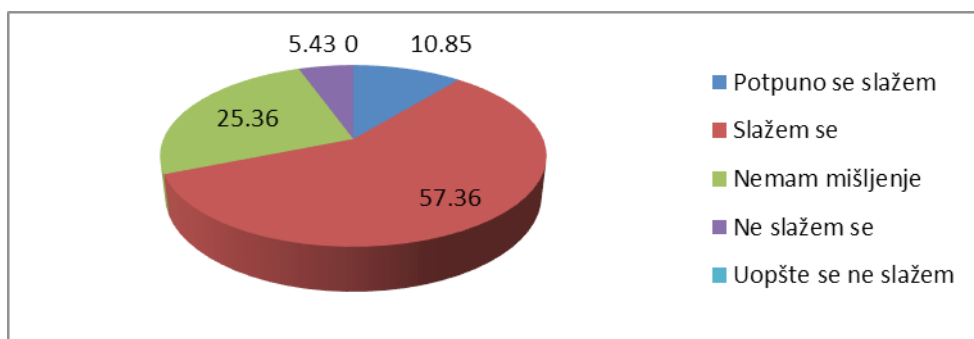
Grafikon 2. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju zabavljачku funkciju

Sledeću funkciju koju studenti izdvajaju je informativna, 72,86 odsto njih je smatra značajnom.

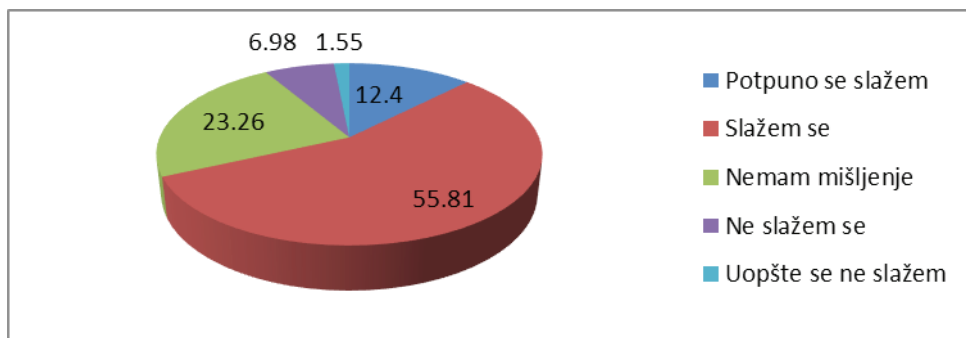

Grafikon 3. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju informativnu funkciju

Artikulacijsku i integracijsku funkciju medijskih naloga na društvenoj mreži Fejsbuk podjednako značajno ocenjuju, 68,21 odsto studenata je saglasno.

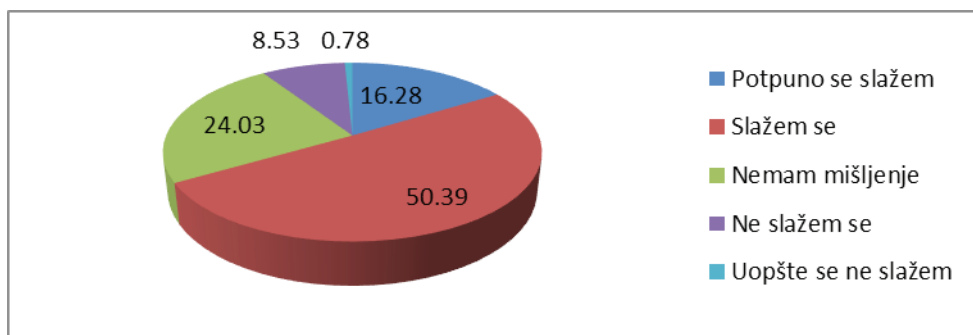

Grafikon 4. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju artikulacijsku funkciju

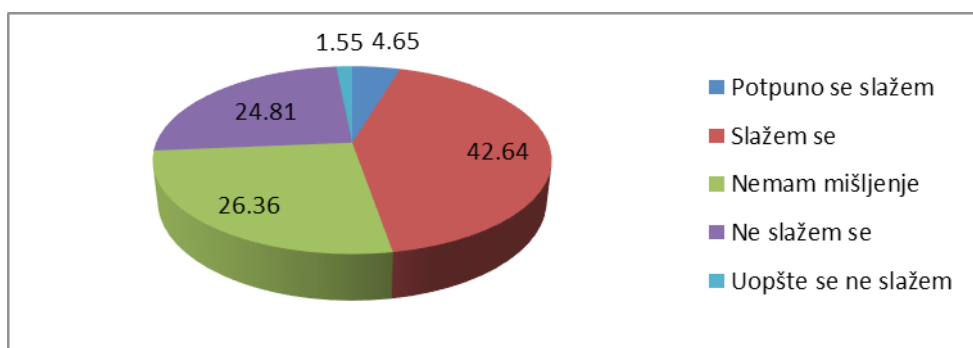
Grafikon 5. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju integracijsku funkciju

Visok procenat saglasnosti o važnosti studenti daju i Agenda Setting funkciji, 66,67 odsto njih.

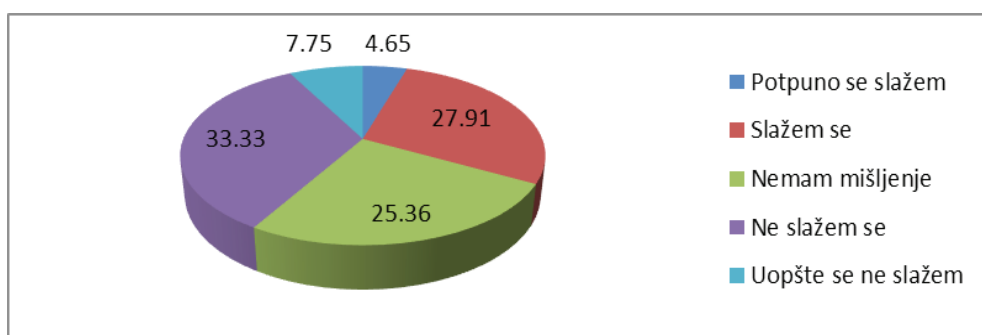
Grafikon 6. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju Agenda Setting funkciju

Da medijski nalozi na Fejsbuku imaju kritičku i kontrolnu funkciju slaže se 47,29 odsto studenata.

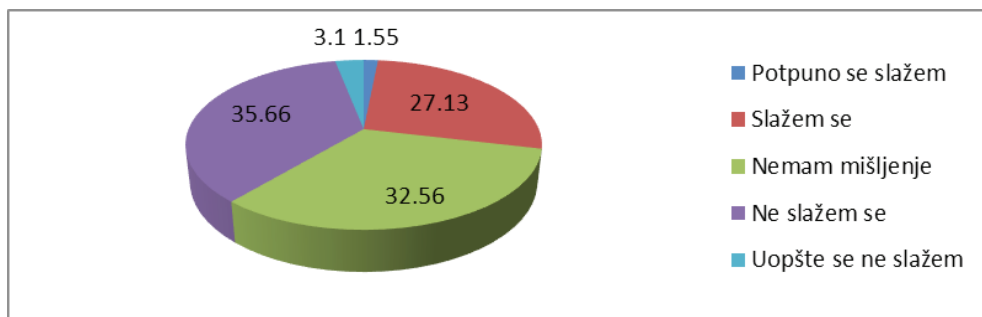
Grafikon 7. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju kritičku i kontrolnu funkciju

Obrazovna funkcija medijskih naloga na društvenoj mreži Fejsbuk značajna je za manje od polovine studenata, za 32,56 odsto.

Grafikon 8. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju obrazovnu funkciju

Još manji procenat studenata, njih 28,68 odsto, smatra da medijski nalozi imaju socijalizatorsku funkciju.

Grafikon 9. Medijski nalozi na Fejsbuku imaju socijalizatorsku funkciju

Kada su studenti od ponuđenih osam medijskih funkcija ocenjivali najznačajniju, rezultati su drugačiji. Najznačajnija je, po njihovom sudu, informativna funkcija sa 44,84 odsto glasova, sledi zabavljačka funkcija sa 24,81 odsto, obrazovna sa 7,75, socijalizatorska i integracijska sa 5,43, kritička i kontrolna sa 3,88, artikulacijska funkcija sa 2,33 odsto glasova, a kao najmanje značajna ocenjena je Agenda Setting funkcija sa 1,55 odsto glasova.

Zaključak

Veliki broj istraživanja u svetu i u Srbiji za temu ima nove medije i nove tehnologije, kao i promene u načinima korišćenja medija. Specifičnost sprovedenog istraživanja je u ciljnoj grupi – studenti novinarstva, budući profesionalni komunikolozi. Pri oceni značaja postojanja medijskih naloga na društvenoj mreži Fejsbuk 70,54 odsto studenata izjašnjava se afirmativno.

Izbor medija čije naloge studenti prate putem društvene mreže Fejsbuk je raznolik, ali postoji trend uozbiljavanja medijskog sadržaja sa višom godinom studija.

Medijske funkcije naloga na društvenoj mreži Fejsbuk ocenjuju na sledeći način: Da medijski nalozi imaju zabavljačku funkciju slaže se najveći procenat studenata, čak 79,07 odsto. Sledeću funkciju koju studenti izdvajaju je informativna, 72,86 odsto njih je smatra značajnom. Artikulacijsku i integracijsku funkciju medijskih naloga nadruštvenoj mreži Fejsbuk podjednako značajno ocenjuju, 68,21 odsto studenata je saglasno. Visok procenat saglasnosti o važnosti studenti daju i Agenda Setting funkciji, 66,67 odsto njih. Da medijski nalozi na Fejsbuku imaju kritičku i kontrolnu funkciju slaže se 47,29 odsto studenata. Obrazovna funkcija medijskih naloga na društvenoj mreži Fejsbuk značajna je za manje od polovine studenata, za 32,56 odsto. A još manji procenat studenata, 28,68 odsto smatra da medijski nalozi imaju socijalizatorsku funkciju.

Dakle, iz perspektive studenata Novinarstva Filozofskog fakulteta u Nišu, mediji na društvenoj mreži Fejsbuk pre svega zabavljaju, potom informišu, artikulišu i integrišu i imaju Agenda Setting funkciju. Mediji najmanje kritikuju i kontrolišu, obrazuju i socijalizuju. U radu će biti ukršteni podaci u cilju saznavanja da li se sta-

vovi studenata o značaju pojedinih medijskih funkcija razlikuju u odnosu na godinu studija. Ovi rezultati se poklapaju sa rezultatima istraživanja sprovedenim u svetu koji pokazuju da se društvene mreže prvenstveno koriste za zabavu (Anderson and Caumont, 2015; Ryan *et al.*, 2014; Sheldon, 2016).

Treba primetiti i da u proseku četvrtina studenata nema mišljenje o medijskim funkcijama na društvenoj mreži Fejsbuk, što bi mogao biti predmet nekog od budućih istraživanja. Pitanje razumevanja medijskih funkcija uopšte. Ali i razumevanje društvenih mreža. Naučni doprinos sprovedenog istraživanja ogleda se u iniciranju kontinuiranog istraživanja u oblasti medijskih navika studenata i njihovog odnosa prema digitalnom svetu budući da se on menja sve brže, ne samo u tehnološkom, već i u društvenom smislu, pa je neophodno utvrđivati na koji način studenti percipiraju medijske funkcije, kako komuniciraju i kako kontruišu značenja u onlajn okruženju. Društveni doprinos proizilazi iz određenja studenata kao progresivnog dela društva i budućih medijskih poslanika od kojih će u budućnosti makar delimično zavisiti način na koji će se oblikovati medijska slika sveta. A slika sveta nije optimistična. Sve je više korisnika društvenih mreža, sve je više medija koji se okreću novim platformama, a sve je više i afera i nerešenih problema koji prate internet svet. U recenziji knjige Antidruštvene mreže, Vajdijanatana Sive, Miroljub Radojković zaključuje: „Pisac dokazuje da je Fejsbuk postao najveća korporacija za oglašavanje, da nije pokretač revolucionarnih društvenih promena, da dobro služi autoritarnim režimima i da želi da postane operativni sistem naših života. Time je moguća globalna manipulacija koja je sa stanovišta demokratije neprihvatljiva”¹⁶.

Literatura

- Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election, *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211–36.
- Anderson, M., & Caumont, A. (2015). How Social Media is Reshaping News, *Retrieved October*, 8, available at: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/09/24/how-social-media-is-reshaping-news/>
- Bakshy, E., Messing, S., & Adamic, L. A. (2015). Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook, *Science*, 348(6239), 1130–1132.
- boyd, D. M. & Ellison, B. N. (2007). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1): 210–230, available at: <https://www.danah.org/papers/JCMCIntro.pdf>
- Branković, S. (2013). Socijalne mreže i nove mogućnosti društvenog istraživanja, *Kultura polisa*, 10(20), 77–90.
- Brautović, M. (2011). Upotreba Twittera za promociju sadržaja i uspostavu dvosmjerne komunikacije s korisnicima kod hrvatskih online medija, *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, vol.6, br. 20, 61–71.

¹⁶ Dostupno na: http://clio.rs/ANTIDRUSTVENE-MREZE-Kako-nas-Fejsbuk-razdvaja-i-podrivra-demokratiju_Knjiga_109177, posećeno 31. oktobra 2018. godine.

- Colombo, F. (2011). Will social media save democracies, *CM-časopis za upravljanje komuniciranjem*, vol. 6, br. 20, 5–20.
- Crnobrnja, S. (2014). *Novi mediji i društvene mreže*. Beograd: Centar za medije i komunikacije, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum.
- DeVito, M. A. (2017). From editors to algorithms: A values-based approach to understanding story selection in the Facebook news feed, *Digital Journalism*, 5(6), 753–773.
- Grbavac, J., & Grbavac, V. (2014). Pojava društvenih mreža kao globalnog komunikacijskog fenomena, *Media, culture and public relations*, 5(2), 206–219.
- Ingram, M. (2015). Facebook has taken over from Google as a traffic source for news. *Fortune*. Retrieved October, 4, available at: <http://fortune.com/2015/08/18/facebook-google/>
- Janičijević, J. (2008). Funkcije i efekti masovnih medija, *Kultura*, br. 120, str. 198–213.
- Jurčić, D. (2017). Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj, *Mostariensia: časopis za humanističke znanosti*, 21(1), 127–136.
- Kastels, M. (2014). *Moć komunikacija*. Beograd: Clio, RTS
- Katunarić, V. (1999). Informacijsko doba i homofilija: rasprava o doprinosu sociologije mreža, *Revija za sociologiju*, 30(1-2), 65–80.
- Lazer, D. et al. (2018). The science of fake news, *Science*, 359(6380), 1094–1096.
- Martinić, T. (1994). *Postmoderna, svakidašnjica, komunikacija*. Opatija: Benja.
- Matsa, K. E. and Shearer, E. (2018). News use across social media platforms 2018, *Pew Research Center, Journalism and Media*, available at: <http://www.journalism.org/2018/09/10/news-use-across-social-media-platforms-2018/>
- Mitchell, A., Gottfried, J., & Matsa, K. E. (2015). Facebook top source for political news among millennials, *Pew Research Center*, 1, available at: <http://www.journalism.org/2015/06/01/facebook-top-source-for-political-news-among-millennials/>
- Obradovic, N., Milosavljevic, I., & Vujovic, M. (2017). Instagram as a new platform for media content - students's stance, *The International Scientific Conference eLearning and Software for Education*, Vol. 1, "Carol I" National Defence University, 181–186.
- Pavlović, D. (2018). Promišljanje obrazovanja budućih novinara – uloga Facebook-a, u : Pralica, D. (ur), *Mediji Balkana: zbornik u čast prof. dr Dubravki Valić Nedeljković*, Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 161–174.
- Petrović, D. (2007). Od društvenih mreža do umreženog društva: jedan osvrt na makro mrežni pristup u sociologiji, *Sociologija/Sociology: Journal of Sociology, Social Psychology & Social Anthropology*, 49(2), 161–182.
- Radojković, M. (2017). Digitalni mediji u Srbiji: koristi i opasnosti, *Politeia*, br. 13, Banja Luka: Fakultet političkih nauka, 15–27.
- Ryan, T., Chester, A., Reece, J., & Xenos, S. (2014). The uses and abuses of Facebook: A review of Facebook addiction, *Journal of Behavioral Addictions*, 3(3), 133–148.
- Sheldon, P., & Bryant, K. (2016). Instagram: Motives for its use and relationship to narcissism and contextual age, *Computers in human Behavior*, 58, 89–97.
- Štefan, R. M., Keršer, Z., & Jugoslava, A. (2005). *Novinarstvo*. Beograd: Clio.
- Vajdijanatan, S. (2018). *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio.

MEDIA FUNCTIONS ON THE SOCIAL NETWORK FACEBOOK – STUDENTS’ PERSPECTIVE

Abstract: Facebook is the social networking site with the largest number of users in the world. In the first quarter of 2018, it had more than two billion active users. Serbia is not an exception either. For this reason, most media have their own active Facebook accounts and regularly update the information posted. The authors of this paper study the functions of media on the social network Facebook, by studying the existing accounts that traditional and online media are using, from the perspective of students from the undergraduate academic studies of Journalism at the Faculty of Philosophy, University of Niš. Media functions are divided based on their classification by the prominent journalism theoretician Stephan Ruß-Mohl, who believes the most important ones are: informative function, articulative, agenda-setting function, critical and controlling, entertainment, education, socialization and integration. The goal of this paper is to determine which media are followed by students on Facebook and to study students’ opinions about the importance of media having Facebook accounts, and about the existence and significance of media functions. In order to conduct a research of views and opinions for the purposes of this paper, basic questionnaire was used in order to avoid the “snowball” effect of the online questionnaire, thus, this is seen as an appropriate type of study which can also help future broader and more detailed studies. The expected results should show the changes in students’ media habits and their relationship to the transformation of traditional media and degree of attachment to the social networking site Facebook. The questionnaire contains closed-ended questions and partially open-ended questions, as well as multiple choice questions, based on the Likert five-point Scale. The data were analysed using the software package for statistical analysis - SPSS. The scientific benefits of this paper are reflected in the fact that it has initiated a continuous research of students’ media habits and their view of the digital world as it increasingly changes, not only in technological, but also in social terms, so it is necessary to determine how students perceive media roles, how they communicate and how they construct the meanings in the online environment. Furthermore, social benefits are reflected in view of students as a progressive social group and future media employees, who will, at least to some degree, affect the way in which the media image of the world is formed in the future.

Key words: social networks, Facebook, media, media functions.

PIJANIZAM U MREŽI NOVIH MEDIJA

Rezime: U radu je istraživana uticaj novih tehnologija na pijanističku izvođačku praksu, kao i neposredni efekti koje su novi mediji proizveli u domenu muzičkog izvođaštva. Relacije koje se u savremenom dobu uspostavljaju između ovih pojmova (novih medija i pijanizma) ukazuju na dijalektičke i konfliktne odnose među njima. Tehnološka evolucija u domenu mrežnih i multimedijalnih komunikacija svedoči o neizbežnim, kako tehničkim tako i umetničkim, ali i širim kulturološkim metamorfozama koje se reflektuju na muzičko izvođaštvo, te tako i na pijanizam. Cilj rada je da opiše promene u manifestacijama pijanizma koje nastaju pod uticajem fenomena globalne mreže. Digitalne medijske metamorfoze nastale u umreženom prostoru novih medija, oblikuju pijanizam i njegovu recepciju kroz dva dominantna oblika savremene pijanističke prakse. Prvi predstavlja materijalizovano, snimljeno studijsko izvođenje. Drugi je živo izvođenje koje se može neponovljivo odigrati u realnom jedinstvu vremena i prostora, kao tradicionalno koncertno nematerijalizovano izvođenje, ali i u ponovljivom, virtuelnom prostoru mreže, kao svojevrsno dematerijalizovano scensko izvođenje.

Ključne reči: pijanizam, mediji, kultura, muzika, izvođenje.

Uvod

Prevalencijom kompjuterske i internet tehnologije sredinom devedesetih godina XX veka počinje takozvano „drugo medijsko doba”. Internet je kompozitivan proizvod nastao spojem medija, računara i telekomunikacija. To je javno dostupna globalna mreža sastavljena od paketa podataka, preko koje povezani računari i računarske mreže međusobno razmenjuju informacije i usluge. Internet se u relativno kratkom vremenu nametnuo kao tehnološka inovacija koja konstantno transformiše društvo i ekonomiju. Međutim, internet nije samo proizvod tehnološkog napretka već i kulturoloških društvenih promena, gde u „kontinuiranom procesu fluidnosti i metamorfoza nastalih usled upliva i razvoja nove tehnologije” nastaju platforme kao što su *live streaming* servisi, *fileshering*, *youtube* i druge, i gde se emitovanjem novih hibridnih oblika muzike distinktivne razlike između živog i snimljenog zvuka umanjuju, gube ili mutiraju (Ančić, 2016: 20).

Pijanizam, kao jedan od široko rasprostranjenih tradicionalnih kulturnih fenomena, našao je svoje mesto u virtuelnom prostoru mreže. Tako je među brojnim drugim informacijama dostupnim na internetu moguće pronaći i aktuelnu definiciju pijanizma — „tehnička veština ili umeće u sviranju na klaviru, ili u komponovan-

¹ marija.dinov.vasic@gmail.com

ju klavirske muzike” (www.en.oxforddictionaries.com). Muzičko delo kao fenomen, defaktno poseduje ova dva aspekta. Produktivni aspekt predstavlja neposredno lično stvaralaštvo umetnika, dok je izvođačka umetnost u vidu interpretacije njegov reproduktivni aspekt. Svoj tradicionalni vid pijanistička interpretacija je temeljila na reprodukciji postojećeg umetničkog dela. Pijanista/izvođač imao je ulogu posrednika između stvaralačke ideje umetnika i njenog prijema i doživljaja od strane slušaoca. Posrednik je zapravo medij koji služi za bilo koji način komunikacije, izražavanja, oblikovanja ili tumačenja. Sledstveno tome moguće je konstatovati da se i osnovna funkcija pijanizma prepoznaje u svojevrsnoj umetničkoj medijaciji.

Pojam medijacije podrazumeva tehnički ili tehnološki oblik posredovanja i izražavanja. Pijanističko izvođenje, kao specifičan model komunikacije između organizovanog zvuka kao fenomena i recipijenta, moglo bi se shvatiti kao odnos posredovan kroz oba oblika medijacije. Njen tehnički vid ostvaruje izvođač (pijanista) koji svojom tehnikom (veštinom) oblikuje zvučne senzacije, a tehnološki vid medijacije podrazumeva sam instrument (klavir) kao svojevrsan tehnološki aparat čiji tehnički tretman od strane pijaniste direktno zavisi od *sredine* kroz koju se odigrava komunikacija (scene).²

U savremenim teorijama *novih medija* formiran je umreženi sociomedijski diskurs koji pored tehnološkog, zahvata i širi društveni, politički i kulturni ambijent, kao i nove perspektive vezane za konzumiranje i percepciju muzike i zvuka. Uopšteno, odrednica *novi mediji* podrazumeva inovativno, eksperimentalno i hibridno uvođenje i korišćenje novih tehnologija, ili do tada nekorišćenih medija, u tradicionalno definisani medijumski identitet umetničkih disciplina. Šuvaković (2010: 54–55) piše da se „*novi mediji* u muzičkoj umetnosti odnose na umetničku izvođačku praksu zasnovanu na uvođenju ‘novih’ ili ‘ranije nekorišćenih’ medija u tradicionalno definisanom medijskom identitetu muzičkih disciplina”. Moglo bi se pretpostaviti da sama priroda digitalnih medija koja podrazumeva interaktivnost, konvergenciju i fenomen umrežavanja nužno oblikuje i savremenu pijanističku praksu.

Cilj ovog rada je da opiše promene u manifestacijama pijanizma koje nastaju pod uticajem fenomena *novih medija*, kroz čiji se umreženi prostor odigrava savremeni proces „dematerijalizacije scene”. Digitalne medijske metamorfoze oblikuju pijanizam i njegovu recepciju kroz dva dominantna oblika savremene pijanističke prakse. Prvi predstavlja materijalizovano, snimljeno studijsko izvođenje, a drugi je živo izvođenje koje se opet može neponovljivo odigrati u realnom jedinstvu vremena i prostora, kao tradicionalno koncertno i nematerijalizovano izvođenje, ali i u po-

² Tehnološki oblici posredovanja u pijanističkoj izvođačkoj praksi su od njenih samih početaka (još od sredine XVIII veka) uticali i na samu tehniku izvođenja. Jedan od relativno novijih primera korespondencije između razvoja muzike i razvoja tehnologije može se pronaći u klavirskom stvaralaštvu Kloda Debisija (Debussy) koji je inovativno upotrebljavao dotada gotovo nekorišćene tehničke mogućnosti klavira u kolorističke svrhe, ilustrujući tezu da „naturalizacija svakog novog tehničkog objekta počiva na umeću konceptualizacije i kreativnog procesiranja” (Ančić, 2016: 77). Jednostavan i lako razumljiv primer sličnog odnosa naturalizacije tehničkih nauka kroz kreativnu humanističku konceptualizaciju može se pronaći u genetici koja svoju teorijsku paradigmu duguje kibernetici (Liotar, 2005: 3).

novljivom, virtuelnom prostoru mreže kao svojevrsno dematerijalizovano scensko izvođenje.

Fiksirana interpretacija

Internet predstavlja poslednju inovaciju u telekomunikacionim tehnologijama koje su donele revolucionarnu mogućnost komuniciranja na daljinu. Međutim, sama takva mogućnost „nije nadahnula pojavu suštinski novih estetskih principa” na način na koji su to učinili „predstavljajući mediji” pomoću kojih je bilo moguće ne samo zapisati stvarnost, kako to primećuje Lev Manovič (Manovich), već je trajno fiksirati i učiniti ponovljivom i prenosivom u vremenu i prostoru (2015: 205).

Realna, čulno posredovana muzika, vekovima unazad postojala je jedino u formi živog izvođenja.³ Pronalazak fonografa nije u prvo vreme izmenio ovaj model prema kom je cilj svakog snimka upravo bio da simulira živo izvođenje. Međutim, tokom samo nekoliko decenija repetitivnost snimljenog zvuka uticala je i trajno izmenila očekivanja slušalaca. Tako su se pozicije u izvođačkoj relaciji promenile. Nova situacija suprotstavila je koncertna, živa izvođenja njihovim snimljenim, fiksnim pandanima, što je opet dovelo do ontološkog obrta posle kog su koncerti počeli da „žive prema snimcima”. Muzika je nepovratno postajala tehnološki posredovano iskustvo (Katz, 2004: 58).

U detaljnim promišljanjima ontoloških metamorfoza nastalih kao posledice materijalizacije muzičkog izvođenja objavljenim u knjizi *Capturing Sound, How Technology Has Changed Music*, autor knjige, Mark Kac (Mark Katz), izdvaja sedam karakteristika tehnologije snimanja zvuka koje su trajno izmenile muzičko izvođaštvo tokom XX veka. Prvu od pomenutih osobina na kojoj se temelje sve ostale Kac je artikulirao kao *opipljivost (tangibility)*. U osnovi ove osobine snimljenog izvođenja je ontološka zamena nematerijalnog, prolaznog, neponovljivog fenomena umetničkog dela u njegov matrijalni opozit (nosač zvuka).⁴ Snimanjem i čuvanjem zvuka u fizičkom medijumu muzika se odvaja od izvođača i može se ponavljati bez akcije živog umetnika (Ibid.: 9).

Kac dalje definiše: *prenosivost (portability)*, *ne/vidljivost (in/visibility)*, *ponovljivost (repeatability)*, *temporalnost (temporality)*, *senzitivnost (receptivity)* i *manipulativnost (manipulability)* kao osobine koje su bitno uticale na promene u samom modelu komunikacije putem muzičkog izvođaštva. Postajući materijalna stvar, muzika je dobila slobodu da putuje. Naravno da je i živa muzika mogla putovati, ali bar kad je o pijaniz-

³ Ova formulacija podrazumeva čitav spektar mogućih situacija. Zato bi trebalo precizirati da u ovom radu sintagma „živo izvođenje” podrazumeva „koncertno izvođenje”. Radi izbegavanja mogućih dvosmislenosti, kada se govori o živo izvedenoj muzici koja se konzumira posredstvom mrežnih komunikacija, koristi se izraz „živi protok muzike”.

⁴ U svom kulturnom delu *Umetničko delo u doba tehničke reprodukcije* objavljenom tridesetih godina XX veka, nemački filozof Valter Benjamin (1974: 114–152) kao esencijalnu razliku između materijalizovane kopije umetnosti i njenog neponovljivog originala prepoznaje gubitak takozvane *aure* ili *auratičnog svojstva*, kao apstraktnog elementa koji poseduje samo neponovljivi original.

mu reč, svakako da je bilo neuporedivo lakše prenositi snimljena izvođanja nego velike instrumente kakvi su koncertni klaviri. Za razliku od komfornijeg oblika prenosivosti, Kac s razlogom mnogo veću pažnju poklanja mogućnosti vizuelne interakcije između izvođača i auditorijuma. Auditivno snimanje muzike značilo je nemogućnost za slušaoca da vide pokrete izvođača. Ono je uklonilo važan komunikativni kanal, jer izvođači na sceni se ne izražavaju samo kroz zvuk već i kroz facijalnu gestikulaciju i pokrete tela. Na koncertu upravo ovi gestovi izvođača „boje auditivno razumevanje muzike” (Ibid.: 20). Oslanjajući se na veliko lično iskustvo, slične stavove zastupali su mnogi značajni muzičari u XX veku poput Igora Stravinskog (Игорь Стравинский). Korelaciju između vidljivog izvođačkog gesta i zvuka Kac ilustruje i zapazanjem da slušanje vizuelno neekspozicioniranih ljudskih glasova prilikom izvođenja duhovne muzike u formalnim bogoslužjenjima doprinosi recepciji ove muzike kao čisto duhovne apstrakcije (Ibid.: 21).

Gubitak vizuelne konekcije između publike i izvođača kao i posledice ove pojave Kac je nazvao *fonografskim efektom*. Pod ovom formulacijom on podrazumeva transformacije izvođačke prakse koje su nastale usled razvoja tehnologije za snimanje zvuka.⁵ Zbog prilagodavanja načina sviranja karakterističnim osobinama novog medijuma nastajali su novi specijalni efektati koji su tokom vremena postali integralni element izvođačke tehnike. Jednim od primera direktnih posledica *fonografskog efekta*, prema Kacu, može se smatrati evidentna pojava koja je tokom XX veka dovela do primetnog pomaka prema stabilnijem i ravnomernijem tempu slabijih fluktuacija u izvođenju klasičnog repertoara. Ova opšta promena retorike klasične muzike nastala je kao direktan odgovor na smanjenje gotovo instiktivnih, predimenzioniranih ekspresivnih izvođačkih gestova nasleđenih iz žive koncertne prakse, koji su prilikom prenosa na isključivo auditivni medij, bez svoje vizuelne komunikacione komponente, delovali bespotrebno, pa čak i besmisleno (Ibid.: 23).

Najveću razliku ontološkog određenja donela je *ponovljivost (repeatability)* materijalno fiksirane muzike. Tradicionalna praksa živog izvođaštva bila je ponovljiva u formi ozvučavanja autorovog dela kao zapisanog notnog teksta, ali kao živo izvedena interpretacija bila je unikatna i neponovljiva.⁶ Za razliku od individualne percepcije koja prilikom ponovnog slušanja istog snimka muzičkog dela može biti različita, akcije koje kreiraju zvuk su na snimku fiksirane i nepromenjive. Ova osobina fiksirane interpretacije imala je najdalekosežnije posledice za sva tri relevantna činioca pijanističke komunikacije: slušaoca, izvođača i kompozitora.⁷ Izvođači mogu studirati, oponašati, emulirati ili imitirati snimljene interpretacije. Ova pojava je naročito bila izražena u najranijem periodu sni-

⁵ Kac razmatra uticaj *fonografskog efekta* na muzičku praksu u celini: kompozitorsku, izvođačku i slušalačku.

⁶ Svaki pijanista može posvedočiti koliko je vežbe potrebno da se reprodukuje jedan ponovljen ton istih performansi ili cela muzička misao. Na nivou interpretacije klavirske kompozicije u celini ovaj postupak je apsolutno nemoguć.

⁷ Fiksirani zvučni artefakti mogu uticati na iskustvo slušanja i to na osnovu njihovog ponavljanja. Ponovljeno slušanje fiksirane interpretacije kod slušaoca podiže nivo očekivanja čak do te mere da može poistovetiti samo delo sa njegovom interpretacijom. Ova osobina snimaka može uticati i na sposobnost slušanja profesionalnih muzičara.

manja muzike. Tada su snimali značajni pijanisti koji su sublimirali veliku pijanističku tradiciju XIX veka. Kroz pasionirano slušanje ovih istorijskih snimaka, mlađe generacije su otkrivale i učile tajne zanata. Indikativan je stav koji na kraju svog epohalnog eseja *O umetnosti sviranja na klaviru* (1958) iznosi slavni sovjetski pijanista i klavirski pedagog Henrich Nejhaus (Генрих Нейгауз) kada kaže: „Za talentovane i napredne pijaniste snimci na pločama su danas, možda, najjače vaspitno sredstvo. [...] možda nije daleko to vreme kada će učenje naprednih pijanista [...] sa individualnim pedagogima, odumreti samo po sebi - i pedagozi će ustupiti mesta pločama” (Nejgauz, 1970: 204).

Izvođači su, takođe, koristili sopstvene snimke da bi kritičkim odnosom prema svom radu unapredili sopstvenu izvođačku praksu. Za izvođača ponovljivost može biti jednako obogaćujuća, ali i opterećujuća jer se na snimcima mnogo jasnije čuju sve nesavršenosti, što je u slučaju živog koncertnog izvođenja uglavnom bilo od sekundarne važnosti. Neizbežna promena u manifestaciji pijanizma odrazila se i na interpretativne zahteve. Sledeći fiksirane uzore, u centar pažnje postavljen je virtuo-zitet sazdan od preciznosti, tačnosti i brzine. Tako je fenomen fiksiranja interpretacije uticao ne samo na izvođačku tehniku već i na estetiku, jer diverzitet reakcija na ponovljivost eliminiše svaku nameru za striktnim tehnološkim determinizmom. Široko disparatan *fonografski efekat* pokazuje da nema jednostavne uzročno-posledične veze između tehnologije snimanja i aktivnosti njenih korisnika (Katz, 2004: 31).

Diskontinuitet iskustva nakon prvih mogućnosti fiksiranja interpretacije bio je diktiran ne muzikom samom, već i mogućom dužinom trajanja snimka.⁸ Ova restrikcija imala je reperkusije i u izvođačkoj praksi. Fenomen koji je nastao kao direktna posledica temporalnih relacija u izvođenju muzike Adorno (Theodor Adorno) opisao je kao „zbir naizgled nepovezanih epizoda umesto unificirane kompozicije” nazivajući ga *atomizirano slušanje* (Ibid.: 32).⁹ Uvid u koncertne programe pre 1950. godine i njihovo poređenje sa programima nakon toga pokazuje veću zastupljenost kratkih muzičkih formi i na živim koncertima u periodu pre invencije LP ploče. Još veće posledice po izvođačku praksu imala je pojava za koju se do nedavno verovalo da je bila direktan odraz konvencije u muzičkom izvođaštvu XIX i prve polovine XX veka. Reč je činjenici da je na velikom broju snimaka klasičnog i romantičnog muzičkog repertoara tempo fiksiranih kompozicija znatno brži od pretpostavljenog. Relativno dugo je egzistiralo ubeđenje da su brža tempa na snimcima bila posledica vremenskog ograničenja samog nosača zvuka. Ovu pretpostavku je nekoliko novijih studija opovrglo.¹⁰ Značajan

⁸ U relativno dugom periodu (1877–1948) snimci su bili ograničeni na trajanje od četiri i po minute.

⁹ U eseju iz 1938. godine Adorno objašnjava pojavu *atomiziranog slušanja* (atomized listening), koju smatra direktnom posledicom emitovanja muzičkih snimaka posredstvom radija. Adorno je lamentirao nad ovom pojavom smatrajući je vidom progresivne dekonstrukcije klasične muzike visokog kvaliteta. Posledica je bila najočitija u percepciji jer je auditorijum muziku sve više pojmiio kao kolekciju kratkih citata. Muzika je poprimala epizodne oblike udaljavajući se istovremeno od tradicije velikih narativnih formi (Adorno, 2002: 305).

¹⁰ Prilično je ubedljiva studija Hozea Bovena (José Bowen) koji je uporedio tempa u više od stotinu snimaka orkestarskih kompozicija nastalih tokom XX veka. Evidentno je da snimci ne ukazuju na odlučne promene u tempu različitih interpretacija istog dela snimljenih pre i nakon 1950. godine, to jest nakon promene uslovljenih temporalnih performansi nosača zvuka. Neka dela su čak vremenom

broj primera pokazuje da su izvođači prve polovine XX veka radije odstranjivali čitave delove kompozicija pre nego li bi ih svirali u bržem tempu.¹¹ Ovakve studije nedvosmišleno pokazuju da je izvođačka praksa prve polovine XX veka davala primat sviranju u poželjnom tempu u odnosu na celinu autorskog teksta. Kac zaključuje da „izvesne promene izvođači ipak nisu spremni da žrtvuju zbog ograničenja tehnologije” (Ibid.: 34).¹²

Tokom vremena tehnologija je napredovala. Osetljivost uređaja za snimanje na distinktivne kvalitete zvuka oscilirala je do ekstremnih varijabla zbog čega su pijanisti morali prilagođavati svoju izvođačku tehniku.¹³ Ova praksa se zadržala do danas, jer ni savremeni najsofisticiraniji mikrofoni još uvek nisu osetljivi na zvuk u istoj meri u kojoj je ljudsko uho (Ibid.: 37). Istoriju tehnologije snimanja zvuka pratilo je i stvaranje kompjuterskih muzičkih instrumenata. Evidentna je i sve veća personalna upotreba digitalno reprodukovanih akustičnih instrumenata. Popularizacija ovih instrumenata, favorizovanih uglavnom zbog svoje pristupačnosti, takođe podrazumeva i modifikaciju izvođačkog pristupa (Bužarovski, 2015: 156–160).

Od uvođenja magnetne trake (u kasnim četrdesetim) i digitalnog snimanja (u kasnim sedamdesetim), bilo je moguće kreirati različite iluzije tradicionalnog izvođenja,¹⁴ pa čak i virtuelnih performansa koji se realno nikada nisu desili. Uz mogućnost manipulacije zvuka posredstvom novih tehnologija, muzičari su bili u mogućnosti da transcendiraju vreme, prostor i ljudska ograničenja. U tom procesu je postalo moguće stvoriti posve nove zvukove, radove, žanrove i izvođačke tradicije.

Umrežena interpretacija

Dominacija tehnologije uticala je na kulturnu auru oko umetničkih predmeta, a komunikaciona revolucija prodrla je u samu ontologiju kulture (Vuksanović, 2011: 302). Interpretacija snimljena na nosačima zvuka, pored manipulativnosti i drugih elemenata autonomnosti, bitno se razlikuje od živog izvođenja. Njen zvuk je takođe

izvođena u bržem tempu od onog u kom su izvedene ranije fiksirane autoritativne interpretacije (Katz, 2004: 34).

¹¹ Čak se neretko najsporija tempa mogu naći na najstarijim snimcima (Katz, 2004: 34).

¹² Čak su i kompozitori u susretu sa ograničenjima rane tehnologije snimanja muzike za prioritet određivali ideju i karakter dela, a ne nužno formu (Katz, 2004: 34).

¹³ Snimci na kojima Skryabin (Скрябин) i Debisi izvode lično svoja dela i to u varijantama koje se znatno razlikuju od notiranih izdanja, dugo su bila enigma za studije klavirskog izvođaštva. Novija istraživanja kao moguće razloge za ovakva, često ekstremna nepodudaranja sa notiranim tekstem (i to od strane samih autora), navode neophodnost umetnikovog prilagođavanja izvođačke tehnike originalno zamišljenoj interpretaciji upravo zbog senzibilnosti ondašnje tehnologije snimanja. Tehnologija nije mogla verno odraziti kvalitet zvuka naročito ako je taj zvuk modelovan izvođačkim tehnikama koje su podrazumevale distinktivnu pijanističku artikulaciju ili upotrebu klavirskih pedala, što je uvek u direktnoj relaciji sa akustičkim osobinama prostora u kom se zvuk proizvodi (Leikin, 2011).

¹⁴ Tradicionalno izvođenje je ono koje je nužno realizovano u jedinstvenom procesu u kom su početni, središnji i završni deo kompozicije izvedeni i snimljeni u istom redosledu, istog dana, na istom mestu i od istih izvođača (Katz, 2004: 41).

„suštinski različit od snimljenog zvuka na formatima unutar onlajn komunikacije i distribucije”.¹⁵ Zato bi savremnu muzičku praksu trebalo „posmatrati i proučavati kroz prizmu internet/virtuelnog okruženja, sistema mreže i društvenog umrežavanja koji predstavljaju nove umetničko/tehnološke, sociološke i kulturološke paradigme” (Ančić, 2016: 24).

U digitalnom okruženju formiraju se novi komunikacijski oblici bazirani na radu i tehnologiji kompjutera. Medijski tekstovi sa materijalnog prelaze na „simbolički nivo, postaju dematerijalizovani, sintetišu sopstvene formate, prostorno su neograničeni i sve lakše dostupni, izmenjen je način njihove proizvodnje i skladištenja” (Ibid.: 112). Evidentne su tendencije u svetskoj kulturi koje teže supstituciji umetničkih praksi medijskim stvaralaštvom. Zanimljiv primer je intrigantni kanadski pijanista Glen Guld (Glenn Gould), koji je stekavši reputaciju jednog od najvećih koncertnih izvođača XX veka, paradoksalno postao „jedini pijanista koji je podredio koncertno izvođenje studijskoj produkciji kompozicija” kao i njihovoj reprodukciji u vidu medijskog performansa putem radija i televizije (Radisavljević, 2009: 309). Ovaj pijanista verovao je svojim proročkim vizijama prema kojima bi masovno dostupna muzika koja zadovoljava visoke estetske kriterijume u svakodnevnom životu mogla doneti novu vrstu preobražaja u kojoj će „publika postati umetnik a njihov život biće umetnost” (Page, 1984: 353). Stav i rad ovog pijaniste paradigmatično ilustruje današnji fenomen „radikalnog modernističkog izazova, kao i odgovor na novu masovnu medijsku reprodukciju muzike” (Šuvaković, 2010: 56).

Izvođenje žive muzike u doba *online* kulture odvija se na dva načina. Osim tradicionalnog koncertnog izvođenja muzike, danas postoji i takozvani *live streaming* (živi protok) muzike.¹⁶ Oba koncepta zasnovana su na ideji koja podrazumeva izvođenje muzike pred publikom u realnom vremenu. Razlika je u fizičkoj prirodi prostora u kojem se ova dva vida izvođenja telotvore, kao i u prirodi interakcije između izvođača i publike. Jedno od „fundamentalnih, filozofskih ontoloških pitanja” koncentriše se oko dileme da li se sistemi i prakse digitalne tehnologije mogu smatrati medijem u kom je muzičko izvođaštvo moguće materijalizovati kao *živu umetnost* (Ibid.: 59). Od koncerta uživo se generalno očekuje da bude originalno i iznenađujuće iskustvo. Originalnost koncertnog iskustva garantuje neponovljivost momenta u kom se odigrava vitalna komunikacija. Ovu vitalnost nije moguće ponoviti u situaciji kada u komunikacionoj relaciji nedostaje jedan od činilaca. U studijskom snimanju u toj relaciji nedostaje živa publika, a u situaciji *live streaming*-a nedostaje živi izvođač.

Situacija žive, interaktivne koncertne scene fokusira umeće izvođača na drugačiji način nego što je to situacija studijskog snimanja. O specifičnostima ovih iskustava govorili su mnogi pijanisti. Živi kontakt s publikom može biti unikatno inspi-

¹⁵ MPEG-1 ili MPEG-2 audio sloj III, češće poznat kao MP3, jeste zvučni format za digitalni zvuk koji koristi oblik kompresije sa gubitkom podataka.

¹⁶ *Live streaming* je oblik distribucije medijskog programa preko digitalnog signala i odvija se simultano putem interneta u trenutku njegove realizacije. Još jedan način konvergiranja digitalnih i analognih medija predstavlja arhiviranje već emitovanog programa u vidu digitalnih datoteka (*podcast*) ili *on demand stream* kanala čime medijski sadržaj postaje dostupan korisniku u bilo kom trenutku (Martinoli, 2015: 253).

rativno iskustvo za izvođača. Na koncertu umetnik fokusira svoju mentalnu energiju kako bi što sugestivnije preneo publici sopstvenu imaginaciju. U studiju izvođač mora da podeli mentalnu energiju između imaginacije koja će mu pomoći u interpretiranju dela i imaginacije koja će mu kompenzovati osećaj prisustva publike kako bi simulirao duh koncertne situacije, a što se retko dešava. Pijanisti svedoče o čestom slučaju recepcije nekih momenata tokom živog izvođenja kao izuzetno sugestivnih, a prilikom naknadnog slušanja snimka tog izvođenja taj doživljavaj nije u istoj meri zadovoljavajući. Naknadno objektivno slušanje, osim što ukazuje na tehničke nesavršenosti, lišeno je sinhronosti umetničke fantazije. Prilikom slušanja snimka sopstvenog izvođenja pijanista ne oseća istovetni „duh scene”, to jest unikatnost proživljenog trenutka (Mach, 1991).

Dok u živom koncertnom izvođenju publika stupa u interakciju sa živim izvođačima u realnom prostoru i vremenu, živi protok muzike zadržava samo element realnog vremena, a publika zapravo stupa u interakciju sa snimljenim izvođenjem (Ančić, 2016: 21). Sam naziv i ideja živog protoka muzike ima smisla jer se u određeno vreme, na određenom (virtuelnom) mestu okupljaju ljudi koji istovremeno slušaju određenu muziku. Stoga se može reći da internet, na neki način, predstavlja novu, virtuelnu verziju koncertne dvorane. Uprkos ovoj analogiji sa koncertnim živim izvođenjem jasno je da se kvalitet, svesnost i snaga interakcije između izvođača i publike u koncertnom i internet okruženju ne mogu porediti. Za razliku od tradicionalnog koncerta, izrazito socijalno profilisanog, u globalno digitalizovanoj mreži auditorijum se prilikom konzumiranja muzike „atomizira” na prostorno i vremenski izolovane subjekte. Danas najčešće slušamo i tragamo za muzikom u relativno sporadičnim momentima prilagođenim našem sopstvenom rasporedu. Virtuelno rešenje ovog problema može biti upravo fenomen *live streaming*-a i njegova mogućnost da okupi izolovane subjekte u jedan *online* prostor. Zahvaljujući svojim osobinama, novi audio-vizuelni mediji imaju još jednu prednost u odnosu na nekadašnje jednomeđijske modele, a to su mogućnosti konzumiranja muzičkih sadržaja koji uključuju i vizuelnu informaciju. Višemedijska digitalna tehnologija je medij „za sva četiri čula”. Kroz ovakav medij moguće je „kreirati različite ekstenzije ljudskog tela” (Šuvaković, 2010: 59). Vizuelizacija je jedan od argumenata koji virtuelnu izvedbu legitimišu kao „dematerijalizovanu scenu”. Upravo vizuelizacija doprinosi intenzivnijem angažmanu tradicionalne slušalačke publike, ali i privlačenju novog auditorijuma kojem možda jedna izolovana čulna dimenzija nije bila dovoljna (Martinoli, 2015: 272). U sve ubrzanijoj svakodnevnici savremenog života nisu bez osnova prognoze relevantnih instanci prema kojima postoji verovatnoća da ova praksa preraste u dominantan društveni komunikativni model.

Fenomen umrežene interpretacije putem *streaming*-a doprineo je i proširenju domena žive muzike. Premda se smatra pandanom živog izvođenja, *live streaming* ipak pretenduje da bude jednosmerno emitovanje, to jest prikazivanje događaja publici bez mogućnosti povratne reakcije. Istovremeno, u pomalo prezasićenju situaciji, gde je snimljena muzika dostupna svuda i u bilo koje vreme, upravo iskustvo žive muzike može biti shvaćeno kao komplementarno, retko, unikatno i intenzivno. Svedoci

smo rapidnog porasta broja muzičkih festivala u svetu, a njihov *striming* privukao je do sada deset miliona gledalaca (Ančić, 2016: 22).¹⁷ Promišljajući budućnost društva i kulture u XXI veku, istoričar Erik Hobsbaum (Hobsbawm) smatra izlišnim pitanje: „Imaju li festivali budućnost u XXI veku?” Za Hobsbauma je znatno produktivnije traganje za odgovorom na pitanje: „Zašto održavati festivale u XXI veku?” (Hobsbaum, 2014: 41). Delimičan odgovor svakako leži u fundamentalno kontrastnom emotivnom iskustvu koje pružaju živi i internetom posredovan doživljaj muzike.

Novi oblici umetničke komunikacije bazirani na razmeni živog izvođenja posredstvom tehnologije, osim što doprinose globalnoj popularizaciji muzičkog izvođaštva, utiču i na inovacije u pristupu živom izvođenju. Umrežavanjem posredstvom digitalnih tehnologija, muzički medij kombinuje se sa drugim medijima čime se pojačava slušalačko iskustvo, ali i podiže nivo očekivanja vezanih za performativne aspekte izvođenja. Evidentno insistiranje na performativnosti u izvođačkim umetnostima upravo proizilazi iz novih medijskih relacija u kojima ova, sve eksplicitnija pojava u izvođačkoj praksi, ima za cilj da stimuliše i intenzivira emotivno dejstvo oslabljeno i devitalizovano u procesu tehnoloških transformacija.

Zaključna razmatranja

Kao snimljena, fiksirana i materijalizovana forma, interpretacija je izmenila svoj raniji status reprodukcije i izjednačila ga sa autorskom produkcijom dela. Snimak se naravno može smatrati spontanom interpretativnim činom, ali repetativnost jednom fiksirane interpretacije transformiše je u kompoziciju, to jest autentično umetničko delo koje može biti analizirano, istorizovano, kanonizovano, politizovano i problematizovano (Katz, 2004: 47).

Nove tehnologije nisu samo izmenile muzičku praksu. Tehnološka revolucija suštinski je izmenila odnose koji su funkcionisali u tradicionalnoj trijadnoj umetničkoj medijskoj komunikaciji. Kac smatra da su nove paradigme nadasve „oblikovale način na koji mislimo muziku” (Ibid.). Slične ideje je izneo Liotar (2005: 1), sa svojom čuvenom pretpostavkom da „znanje mijenja svoj položaj kada društva ulaze u postindustrijsko doba i kulturu koju nazivamo postmodernom”. Znanje je uslovljeno tehnologijom i ovaj mehanizam deluje kroz svoje dve glavne funkcije — istraživanje i prenos saznanja. Prenos znanja moguć je samo ako ga prevedemo u „informativne količine”, a ta sveopšta promena „ne može ostaviti netaknutom prirodu znanja” (Ibid.: 3).

Nove tehnologije uticale su na „transformisanje ideje čitave kulture, tradicionalne umetnosti i njoj odgovarajuće estetičke paradigme, koja je, povratno, delovala na umetničku stvaralačku praksu” (Vuksanović, 2011: 306). Umetnička praksa danas aktivno deluje u prostoru postdigitalne i postnet kulture. Kako digitalne tehnologije omogućavaju sve veću interakciju, tako se „pojam autorstva dela, ne samo tehnički,

¹⁷ Trend porasta broja aktivnih muzičkih festivala primetan je još od 1970. godine i ništa ne ukazuje na mogućnost njegovog zaustavljanja (Hobsbaum, 2014: 41).

već i suštinski relativizuje, što korisnicima daje veće mogućnosti koautorskog manevrisanja u otvorenom polju kreativnog izražavanja” (Ibid.).

Shodno tome i muzički stvaralac XXI veka može se predstaviti kao avangardni umetnik digitalnog doba koji višestruko manipulira tehničkim objektima i muzičkim informacijama. Ipak, subjektivnost zvučne muzičke realnosti ostaje najvažniji fenomen savremene kulture, jer svako slušanje muzike nosi otisak subjektivnog sveta slušatelja. Subjektivizacija suštinski objektivnih medija ne predstavlja njihovo eksplisno ograničenje. Subjektivnost je ono što daje draž kreaciji, a tehnologija nikada nije bila superiorna u kreiranju individualnih fenomena. Ona je alat koji čovek stvara i uči da koristi. Zato profilisanje umetnika koji poznaje medij u kojem stvara, kao i kompleksno okruženje u kojem nastaje muzika XXI veka, predstavlja imperativ i za muzičke izvođače novog doba.

Literatura

- Adorno, T. (2002). *Essays on Music*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, Ltd.
- Ančić, I. (2016). *Zvuk iz 'oblaka' i metamorfoze umetničkih/tehnoloških paradigmi u društvenoj recepciji zvuka i muzike*. [doktorska disertacija]. Univerzitet umetnosti u Beogradu. Dostupno na: http://www.arts.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/11/Ivana-Ancic_doktorska-disertacija.pdf
- Benjamin, V. (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Bužarovski, D. (2015). *Sonologija*. Niš: Fakultet umetnosti.
- Hobsbaum, E. (2014). *Kraj kulture. Kultura i društvo u XX veku*. Beograd: Arhipelag.
- Katz, M. (2004). *Capturing Sound. How Technology Has Changed Music*. Berkeley/ Los Angeles: University of California Press, Ltd.
- Leikin, A. (2011). *The Performing Style of Alexander Scriabin*. Burlington, VT: Ashgate.
- Liotar, J. F. (2005). *Postmoderno stanje*. Zagreb: Ibis grafika.
- Mach, E. (1991). *Great Contemporary Pianists Speak for Themselves*. Dover Publications, Inc.
- Manović, L. (2015). *Jezik novih medija*. Beograd: Clio.
- Martinoli, A. (2015). *Strategije programiranja komercijalnog radija. Kako se pravi dobar radio*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Fakultet dramskih umetnosti i Samizdat B92.
- Nejgauz, G. (1970). *O umetnosti sviranja na klaviru*. Beograd: Umetnička akademija u Beogradu.
- Page, T. (1984). *The Glenn Gould Reader*. New York: Vintage Books.
- Radisavljević, S. (2009). Glen Guld: Pijanizam u doba medija. U: Šuvaković, M. (prir.). *Figure u pokretu* (309–318). Beograd: Atoča.
- Šuvaković, M. (2010). Dematerialization of the Stage, *New Sound*, 36, 54–62.
- Vuksanović, D. (2011). Estetika, kultura i savremena umetnička praksa, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 17/2010, 297–309.

Internet izvori:

English Oxford Living Dictionaries

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/pianism> (pristupljeno 02.02.2017. godine)

PIANISM IN THE NEW MEDIA NETWORK

Abstract: The paper investigates the influence of modern technologies on pianistic practice, as well as the direct effects that the new media produced in the field of music performing. Relationships that are emerging between these concepts (new media and pianism) in contemporary times point to dialectical and conflicting relationships between them. Technological evolution in the field of network and multimedia communications testifies to the inevitable, both technical and artistic, but also wider cultural metamorphoses that reflect on music performing, as well as pianism. The aim of this paper is to describe the changes in the manifestations of pianism that are created under the influence of the global network phenomenon. Digital media metamorphoses created in the networked space of new media are shaping pianism and its reception through two dominant forms of contemporary pianistic practice. The first is a materialized, recorded performance in studio. The second is live performance that can be performed unrepeatably in the real unity of time and space, as a traditional dematerialized performance on the concert, or it can be repeatable in the network virtual space, as a sort of dematerialized scene performance.

Key words: pianism, media, culture, music, performance.

**СРПСКА ДРЖАВНОСТ
КРОЗ ВЕКОВЕ**

ДРЖАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА НЕРЕТЉАНА ДО ПОЧЕТКА X ВЕКА

Резиме: М. Благојевић у својој књизи „Историја српске државности“ тврди да Дукља и држава Неретљана спадају у српске државе са неразвијеном државном организацијом. Рад настоји да, анализирајући и поредећи елементе државности, установи оправданост овога става када је реч о држави Неретљана.

Прва разлика је да за државу Неретљана постоји неколико назива: Паганија, Неретљани, Арентани и Маријани, док остале српске државе тог периода имају само један. Назива се по територији али и по становништву, што је карактеристика државних творевина које још нису заокружиле своју територију а и тиме и саму државност. Присутна је подвојеност у њеној територијалној организацији између континенталног дела и острва. Њени владари носе титулу принцепса и судије, док у осталим српским државама, па и у Дукљи, носе титулу архонта. Становништво, староседелачко преовладало је на Мљету и Корчули, док су на осталим територијама преовладала Словени, односно Срби.

Кључне речи: Неретљани, Паганија, Арентани, Маријани, Срби, држава организација.

Проблем сагледавања појединих елемената српске државности стар је колико и сама српска историографија. Међутим, њено сагледавање у целини и као целине почело је тек 2000. године појавом тротомне *Историје српске државности*, иза које су стајала имена знаменитих истраживача Милоша Благојевића, Дејана Медаковића (Blagojević i Medaković, 2000), Радоша Љушића (Ljušić, 2001) и Љубодрага Димића (Dimić, 2001). Њеним издањем отворено је ново поље истраживања у српској науци. Први пут је предмет истраживања постала сама државност, односно елементи који чине државу и њихов међусобни однос. Милош Благојевић је, започињући ову едицију и пишући о најстаријој историји Срба, кренуо од схватања државности коју износи Слободан Јовановић, да државу чине три елемента: територија, власт и народ (Jovanović 1990; 30; Blagojević i Medaković 2000; 11).

Срби су, населивши се на Балканско полуострво, створили неколико држава: Србију, Захумље, Травунију, Дукљу и државу Неретљана (Паганију).

Благојевић анализирајући државност наведених српских држава сматра да је у њеној дефинисаности најдаље отишла Србија, која има статус земље, затим Захумље и Травунија, које имају статус архонтије, док у трећу групу

¹⁸ djordje.djekic@filfak.ni.ac.rs

сврстава Дукљу и државу Неретљана. Градација зависи од величине поменуте области и од степена развијености њене државности. За земље и архонтије, Благојевић каже да је власт владара наследна. Да Дукља има архонте, тј. кнежеве, наводи Константин Порфиригенит у *Спису о церемонијама на византијском двору (De ceremonias aulae Bizantine)*. Ипак, друго његово дело *О управљању државом (De administrando imperio)* Дукљу не назива архонтијом. Дакле, искључивање Дукље из архонтија није оправдано. Разматрајући елементе државности Паганије, Благојевић изричито каже да се њени кнезови (архонти) не наводе зато што нису ни постојали, додајући да је државност била недовољно развијена. По томе би она била, од свих српских држава, најмање развијена (Bлагојевић i Medaković, 2000; 29, 36–37; Ferjančić, 1959; 78).¹⁹

О самој државној организацији Неретљана, Живковић износи став да она не представља јасно уједињен политички простор, већ има три области: прве су континенталне жупе, другу чине острва Брач и Хвар, а трећу Мљет и Корчула (Живковић, 2012; 23). Зашто раздваја Брач и Хвар од Мљета и Корчуле, није образложио. Управо је питање целине државе Неретљана једно од оних које су тема нашега рада.

На самом почетку, морамо да појаснимо зашто је истраживање државности Неретљана у овом раду временски одређено почетком X века. Разлог томе лежи у чињеници да се до тада њихова држава развија самостално, да би након тога ушла у састав Србије. Да је постала део Србије доказује сусрет Петра Гојниковића, кнеза Србије, са драчким стратегом Лавом Равдухом у Паганији (Porphyrogenitus 1985²; 157). У литератури се сматра да је Петар Гојниковић Паганију стекао преко брачних веза као што је то случај са Травунијом, која је преко брака дошла под власт Србије (Živković, 2012; 15). За ово мишљење не постоји потврда у изворима. Претпоставља се да је под власт Србије потпала 895 (Živković 2013; 125), односно 900–917. године (Živković 2012; 14). Ни ови подаци не могу да се провере.

Извори. Од византијских извора једино дело које доноси податке о држави Неретљана за период којим се бавимо је оно већ поменуто Константином Порфиригенитом *De adiministrando imperio (DAI)* (Porphyrogenitus, 1985;² 124–127, 144–145, 150–153, 156–157, 165–166; Ferjančić, 1959; 14, 16, 64–65), са подацима који су преузети из дела Атанасија библиотекарара (Živković, 2013; 16, 124–146).

Најважнији латински извор за Неретљане је млетачки писац Јован Ђакон, састављач *Венецијанске хронике (Chronicon Venetum)*, одличан познавалац прилика на Јадрану којима је био савременик крајем X века, а тиме и онима које су им претходиле (Iohannis, 1846; 4–38).

¹⁹ Да су ови подаци тачни сведоче и два сачувана печата и један натпис. Први печат директно наводи Петра, архонта Дукље, док други доноси натпис у којем се спомиње Петар. Натпис који спомиње Петра на грчком и на латинском сачуван је на греди епистилона у храму Св. Михаила на Мартинића Градини (Ђекић, 2018; 16–18; Zagarčanin, 2018; 8). Расправљајући о помену Моравије у *Спису о церемонијама* Пириватрић је изнео мишљење да би нека државна творевина била споменута у овом спису морала је да испуњава услове архонтије (Pirivatrić 1997; 173–199). То значи да држава Неретљана, која се не помиње, није испуњавала те услове.

Назив. Прво питање које се намеће истраживачу теме државности је како су њени становници звали своју државу, односно себе? DAI их назива Арентанима и Паганима. Назив Пагани, односно Паганија су добили, како наводи DAI, јер нису примили хришћанство када и остали Срби и објашњава да овај појам на њиховом језику значи некрштен. На језику Ромеја њихова земља се зове и Арента (Αρεντα), а становници Арентани (Αρεντανοί). Ферјанчић сматра да име Арентани води порекло од реке Неретве (Porphyrogenitus, 1985;² 124–127, 144–145, 150–153, 156–157, 165–166; Ferjančić, 1959; 14, 16, 64–65). Будак наводи да се назив Пагани не јавља после десетог века (Budak, 2008; 227, 228, 231, 234). DAI не наводи ниједно име њиховог владара, нити титулу коју њихови владари носе. При томе, овај извор за остале српске државе наводи да њихови владари носе титуле архонта (ἀρχοντες, односно ἀρχων) или жупана (ζουπάνοι односно ζουπανός).

Јован Ђакон спомиње Неретљане и њихову државу назива Неретљанско острво, односно Неретљанска острва (*insula Narrentis, Narrentanas insulas*), (Iohannis, 1846; 16, 17). Сем по територији, назива их и по становништву Неретљански Словени или само Неретљани (*Narrentanos Scavos, Narentanorum*) (Iohannis, 1846; 22, 24, 31, 32), док једном случају користи и појам Маријани – Приморци (*Marianorum*) (Iohannis, 1846; 17; Rački, 1877; 335–336).

Ова српска држава, дакле, била је специфична и разликовала се од осталих српских држава по томе што нема једно, јединствено име, него неколико имена за своје становнике: Пагани, Неретљани – Арентани, Маријани. Сматра се да су сами себе називали Морјани, Маријани иако је овај појам само једном забележен (Budak, 2008; 235; Živković 2012; 24). Назив Пагани, односно Паганија, тј. некрштени, као онај којим би сами себе одређивали, именовали, није могућ јер представља погрдно име за све оне који нису хришћани. Појам Арентани, односно Арента, настао је од исквареног имена реке Неретве. Овим именом су их звали Византинци. Као највероватнији нуди се одговор да су они себе називали Неретљани. Тако их називају и Порфирогенит и Јован Ђакон. С тим што Ђакон користи и назив Острво Неретва или Неретљана, као и Поморци. Међутим, питање да ли су своју државу звали по територији, што је елемент државности, или по становништву, што би доказивало да њихова држава у територијалном погледу није била одређена, није овим решено.

Територија. Када треба да одреде простор на коме живе становници ове српске раносредњовековне државе и Константин Порфирогенит и Јован Ђакон користе као појмове оне који одређују и територију и становништво. Набрајајући српске државе, Порфирогенит их одређује територијом Србија, Захумље, Травунија, Дукља, док код Неретљана то чини одређујући је становништвом и територијом. Истина, територијом ређе. Сам Порфирогенит каже да Ромеји њихову земљу зову Арентом мада то није одговор како су је њени становници звали, као што смо већ напред констатовали (Porphyrogenitus, 1985;² 124–127, 144–145, 150–153, 156–157, 165–166; Ferjančić, 1959; 14, 16, 64–65). Већ смо навели да Јован Ђакон њих одређује двојачко, и по становништву и по

територији. Оно што се може уочити је да када користи појам за територију он наводи само Неретљанска острва, односно острво (*insula Narrentis, Narrentanas insulas*).

Одређивање једне државе по становништву упућује да она нема јасно одређене границе – територију. То указује да она у том моменту још не представља довршену државну творевину. То није усамљен случај код јужних Словена, мада се јавља у знатно ранијем периоду. Тако се нпр. наводе Ринхини, који су име добили по реци Ринхион 674–677. године, уз констатацију да су имали свога кнеза Првуда. То јасно указује да су они своју заједницу створили само неколико деценија након насељавања на Балкан, а да је она своје име добила по реци у чијој су се долини населили. Осим Ринхина, по реци Стримон име су добили и Стримонци који су заједно са Ринхинима ратовали против Византије (Barišić 1955; 200–211). У набројаним случајевима никада се не користи појам за територију, што се код Неретљана чини.

Сам DAI указује на границе државе Неретљана. Наводи да она почиње од Неретве, где се граничи са Захумљем и простире се до реке Цетине где се граничи са Хрватском. Набраја и имена три њене жупе: Мокро, Растока и Дален. За Мокро и Растоку наводи да се налазе на обали мора, а жупа Дален се налази далеко од мора и њени становници живе од обраде земље. Овој држави припадају и острва: Брач, Хвар, Корчула и Мљет. На територији жупа налазе се и градови: Мокро, Веруља, Острок, Славинец, а Порфирогенит наводи и један неименовани град на Корчули (Porphyrogenitus, 1985;² 144–145, 165–166; Ferjančić, 1959; 34–35, 64–65). Јован Ђакон спомиње само једно место Muscoles и наводи да су ту Млечани претрпели пораз (Iohannis, 1846; 22). Друге податке које би сведочили о томе где се и докле пружа њихова држава, о жупама и градовима, он не доноси.

Жупа Растока пружала се од доњег тога Неретве, пошто се један од њених рукаваца и сам звао Растока, до Вргорца. Жупа Мокро обухватала је простор од Подгоре до Цетине. За жупу Дален, пошто се није налазила уз обалу, претпоставља се да се простирала са североисточне стране Биокова (Blagojević i Medaković 2000; 28–29; Mišić 2014; 21).

Дакле, можемо закључити да је њихова територија ипак дефинисана. Према томе, њихова држава је имала територијалност као елемент државности.

Међутим, код препознавања територијалне организације већ настају проблеми. За државу Неретву наводи се да има три жупе на копну, а потом се наводе четири острва: Брач, Хвар, Корчула и Мљет. За њих поменути писани извор не наводи којој жупи припадају, ни да ли острва чине неку посебну жупу. Територија ових острва је довољно велика да би могла чинити једну или више жупа ако се има у виду да су и много мање територије биле организоване у жупе као нпр. Фатница која се простирала на једва десет квадратних километара (Blagojević i Medaković, 2000; 33). Да се пак држава поистовешћивала са њима наводи Јован Ђакон када спомиње „*insula Narrentis*“, „*Narrentanas insulas*“ (Iohannis, 1846; 16, 17). Одговора о њиховом положају у оквиру државе Неретве нема.

Такође, DAI наводи код Неретљана четири града: Мокро, Веруља, Острок, Славинец. Забележен је и место *Mucoles* који наводи млетачки хроничар. По имену он би био најсличнији имену места Мокро. Да су то иста места може се претпоставити. Међутим, ова држава има и један град који се налази на острву Корчула (*Porphyrogenitus*, 1985;² 160–165; Ferjančić 1959; 58, 61, 63, 64, 65; Iohannis, 1846; 22; Mišić 2014; 21). Издвајање града на Корчули се подудара са чињеницом да се и острва издвајају из њихове државне организације. То такође указује да су она имала посебан статус о коме, на основу познатих извора, не можемо ништа одређено рећи.

Узрок томе, међутим, можемо само претпоставити. Острва су, како је Љубомир Максимовић показао, ушла у састав државе Неретљана у другој половини VIII века (Maksimović, 1964; 145–152). Иако је до почетка X века прошло више од века, то није био довољно дуг временски период да се она интегришу са осталим Неретљанима у једну целину.²⁰

За градове у српским државама, па и у држави Неретљана, сматра Живковић, с обзиром да се називају *kastra oikumena*, да су били центри црквене организације (Živković, 2008; 9–28; Živković, 2013; 126, 132). Да ли су то постали, ако су постали, тек у X веку или касније, не желимо да коментаришемо јер то излази из теме нашега рада, али сигурно је да то у IX веку, барем у држави Неретљана, која је носила и име Паганија, није био случај.

Оно што по нашем мишљењу у овој анализи такође заслужује пажњу је број градова у Неретљанској држави. DAI наводи градове у српским државама: у Србији осам, у Захумљу седам, у Травунији пет, Дукљи три, а код Неретљана пет, четири града у приобаљу и један на острву. Ако се има у виду да је Благојевић, реконструишући састав осталих српских држава, установио да је Србија имала преко педесет жупа, Захумље, Травунија и Дукља имају по десетак, а Неретљани само три, може се закључити да је држава Неретљана, иако најмања, имала највише градова, сразмерно својој величини. Наведени градови су Мокро, Веруља, Острок, Славинец, док се за пети град не наводи име већ само да се налази на острву Корчули (*Porphyrogenitus*, 1985;² 160–165; Ferjančić 1959; 58, 61, 63, 64–65; Mišić 2014; 21).

Како је држава Неретљана у државотворном погледу била мање развијена од осталих српских држава, можемо закључити да број градова није зависио од степена развијености државности. Разлози за велики број градова могу да буду једино проузроковани чињеницом да је ова држава имала излаз на море, односно да су наведени градови служили као луке, које су биле, ако не једини,

²⁰ Сматра се да је положај острва у оквиру Паганије могуће упоредити са положајем државе Неретљана у саставу Србије, односно да је она била потпуно под влашћу архонта Србије (Ferluga, 1971; 79–80). Ову тврдњу наша истраживања не потврђују. Острва не би могла да имају ни статус удеоно кнежевине. Разлог за то је чињеница да је Травунија имала статус удеоно кнежевине у оквиру Србије али њој посвећује посебно 34. глава у DAI – у, која наводи њихово српско етничко порекло, политичку историју, владаре, градове, док о острвима расправља у истој глави када расправља и о континенталном делу (*Porphyrogenitus*, 1985;² 162–163; Ferjančić 1959; 61–63; Blagojević, 1997; 45–62).

онда свакако најзначајнији начин на који је она одржавала везе са спољним светом, а при том и са остврима која су улазила у њен састав. Најактивнија словенска флота на Јадрану била је њихова, а поред арапских, њихови гусари су били најбројнији. Нападали су бродове са Апенинског полуострва, а нарочито Млетачке. Чак и када је Венеција са њима успевала да склопи мир то је било кратког даха јер би се Неретљани вратили гусарењу (Iohannis, 1846; 20, 22: Fine, 1991; 256–257; Živković 2012, 24; Aleksić, 2008; <http://www.rastko.rs/cms/files/books/489accb8eaf02>, 23. фебруар 2019).

Такође ни развијена флота, вероватно развијенија и економија, нису омогућили да се њихова територија интегрише у чвршћу целину.

Као један од могућих разлога је чињеница да је она загосподарила великом територијом, тј. острвима, која су била у државно-правном погледу знатно развијенија од њене првобитне територије, те није могла да их интегрише и уклопи у своју државну организацију. Други би могла бити у том моменту верност паганској религији приобалног становништва, док је становништво на острвима, с обзиром да је до освајања припадало Византији, вероватно било хришћанско.

Власт. Већ смо навели да DAI не наводи ни владаре, ни титуле код Неретљана. Када први пут Јован Ђакон спомиње Неретљане, он наводи њиховог посланика који је ишао у Венецију да би склопио мир без података ко је он, да ли је био владар или не, ни да ли је имао неку титулу. Интересантно је да наводи да су га том приликом у Венецији крстили (Iohannis, 1846; 16). Међутим, он наводи да имају владара – принцепса „princeps“ (Iohannis, 1846; 24, 32).²¹ Међутим, овај назив је толико уопштен да не указује ни на једну титулу посебно. Уз владара принцепса спомиње и четрдесет племића (Iohannis, 1846; 31, 32).²² Племиће, осим „nobilium“, наводи и као „maiores“ (Iohannis, 1846; 32).²³ Осим принцепса, свакако је значајан помен Дружака, судије Маријана, који се јавља као једино лично име са титулом у изворима („*Drosiaco, Marianorum iudice*“) (Iohannis, 1846; 17; Rački, 1877; 335–336). Дакле, по Јовану Ђакону, они имају врховног владара који носи титулу судије.

Латинска документа када спомињу словенске владаре наводе титуле „zurpanis“ (Rački, 1877; прг. 5), „dux“ (Rački, 1877; прг. 1, 320–322) и сл. Јован Ђакон спомиње титулу „princeps“ и „iudex“ као што смо навели. DAI наводи да српски владари носе титулу „ἀρχοντες“, односно „ἀρχων“ или „ζουπάνοι“ односно „ζουπανός“. Латински и грчки извори спомињу жупане. Латински термин „dux“ – преводи се као кнез, како преводимо и грчку титулу архонта. Оно по чему би се разликовале титуле у грчким и латинским изворима је помен принцепса и судије у латинским изворима. Док, принцепс, означава било ког владара, појам судија је прецизнији и при том му се наводи и лично име Дружак.

²¹ „Narentanorum principes“

²² „Quadragesima Narentanorum nobilium“.

²³ „Narrentanorum quidem princeps quadragesima suorum“, „Narrentanorum priceps quam omnes sui maiores“.

Да је Дружак владар образложено је тиме што он има право да склапа међународне уговоре о миру са Млечанима, што је право које припада само владарима. Титула судије објашњена је чињеницом да је он као владар Неретљана скоро добио титулу врховног судије и да се у пракси ово његово овлашћење највише било присутно (Ђекић и Павловић, 2016; 161–171). Дакле, једина српска држава која није имала архонте је држава Неретљана.

Из свега наведеног произилази чињеница да је њихов владар једини српски владар који нема титулу архонта – кнеза – што показује државно-правно заостајање државе Неретљана за другим српским државама.

Оно што треба да истакнемо је чињеница да извори помињу да у њој постоји племство „*nobilium*“, односно „*maiores*“, што се за друге српске државе не чини. Ако се прихвати да су племство имали Неретљани онда су га, разумљиво, морале имати и друге државе.

Становништво. Што се пак тиче становништва, ДАИ наводи да су на том простору живели Романи, а да су га освојили Срби, који су били некрште-ни (Porphyrogenitus, 1985;² 165–166; Ferjančić, 1959; 64–65). Јован Ђакон спомиње Словене са острва Неретва и Неретљанске Словене (*Narrentanos Scavos*) (Johannis, 1846; 16, 22, 24). Максимовић је показао да је словенски, односно српски етнички елемент, како га наводи ДАИ, превладао у континенталном делу, као и Брачу и Хвару, док је на Корчули и Мљету доминантан остао романски елемент (Maksimović, 1964; 145–152). Подаци о томе какав би био евентуални њихов однос према врховној власти нису сачувани.

Према томе, држава Неретљана је специфична у односу на остале српске државе по неколико елемената. Прво, док за све остале српске државе на Балкану постоји само један назив, она има неколико имена. Прва су дата по територији Паганија, Острво Неретва, Неретва – Арента, друга по становништву Пагани, Неретљани – Арентани и Маријани.

Државна организација им је подељена на два дела континентални и острвски. Континентални има три жупе Мокро, Растока и Дален, као и четири града Мокро, Веруља, Острок, Славинец. Као град се наводи *Mucoles* који именом подсећа на Мокро.

Острвском делу, коме припадају Брач, Хвар, Корчула и Мљет, у познатим изворима, није одређен статус према остатку државе. Сама чињеница да се држава по њима зове Острво Неретва, односно Острво Неретљана указује да су се она доживљавала као део ове државе и колики су значај имала за њу.

За разлику од владара других српских држава који су носили кроз време временом титулу жупана, па архонта, тј. кнеза, за Неретву је најпре забележено да њен владар носи титулу принцепса, што указује да има врховног владара, али не и коју титулу носи, да би у даљем тексту било наведено да носи титулу судије. Оно што није забележено у другим српским државама, а у овој јесте је помен племства који се називају нобилум и мајорес.

Становништво су чинили романизовани староседеоци до српског освајања ових територија. Након тога континентални део, а потом Брач и Хвар су

попримили претежно словенски, односно српски етнички карактер. Романи су успели да се етнички одрже у значајнијој мери на Мљету и Корчули.

Дакле, став Благојевића, да је ова Неретва у државотворном погледу била најзаосталија – нашим истраживањима је потврђен. Показали смо и у чему се та заосталост манифестовала. Све ће то допринети да држава Неретљана ускоро нестане са политичке сцене, да је прво освоји Србија, па Хрватска, да сећање на њу буде знатно слабије него оно у Травунији, Захумљу и Дукљи, које ће се као делови државе Немањића спомињати нпр. у Мљетској повељи Стефана Немањића, почетком XIII века (Mošin i sar., 2011; 108).

Извори

- Barišić, F. (1955). *Miracula s. Demetrii II, Византијски извори за историју народа Југославије I. Београд: Византолошки институт САНУ.*
- Ferjančić, B. (1959). *Византијски извори за историју народа Југославије II. Београд: Византолошки институт САНУ.*
- Iohannis, D (1846). *Chronicon Venetum*, MGH SS VII, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 4–38.
- Porphyrogenitus, C. (1985²). *De administrando imperio*. ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington: Center for Byzantine Studies Trustes for Harvard University.
- Mošin i sar., (2011). *Zbornik srednjovekovnih ćirilskih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. I 1186–1321. Beograd: Istorijски институт.
- Rački, F. (1877). *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae: JAZU.

Литература

- Aleksić, M. (2008). Neretljani, zaboravljeno srpsko pleme, Projekat Rastko, 2008-08-06; <http://www.rastko.rs/cms/files/books/489accb8eaf02>, приступљено 23. фебруара 2019.
- Blagojević, M. (1997). Srpske udeone kneževine, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, 36, 45–62.
- Blagojević, M. i Medaković, D. (2000). *Istorija srpske državnosti*, knjiga I. Novi Sad: SANU ogranak u Novom Sadu. „Beseda“, Друштво истражача јужнобачког и сремског округа.
- Budak, N. (2008). *Identities in Early Medieval Dalmatia (7 th – 1 th c.)*, Franks, Northmen and Slavs: Identites and State, Formation in Early Medieval Europe, ed. I. H. Garipzanov – P. J. Geary – P. Urbanczyk, Przemyslaw (ur.) Turnhout, Brepols, 233–241.
- Ćirković, S. (1998). “Naseljeni Gradovi” Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, 37, 9–32.
- Dimić, Lj. (2001). *Istorija srpske državnosti*, knjiga III. Novi Sad: SANU ogranak u Novom Sadu. „Beseda“, Друштво истражача јужнобачког и сремског округа.
- Đekić, Đ. (2018). *Sveti Jovan Vladimir – istorija i kult.* Leposavić: Institut za srpsku kulturu.
- Đekić, Đ. i Pavlović, M. (2016). Drosaico, Marianorum judice, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLVI–4, 161–171.

- Ferluga, J. (1971). Vizantijsko carstvo i južnoslovenske države od sredine IX do sredine X veka, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, 13, 75–107.
- Fine, J. V. A. (1991). *The early medieval Balkans: a critical survey from the sixth to the late twelfth century*, Michigan: University of Michigan Press.
- Јовановић, С. (1990). *О држави, Основи једне правне теорије*. Београд: БИГЗ, Југославија публик, Српска књижевна задруга.
- Љушић, Р. (2001). *Istorija srpske državnosti*, knjiga II. Novi Sad: SANU ogranak u Novom Sadu. „Beseda“, Друштво истраживача јужнобачког и сремског округа.
- Максимовић, Љ. (1964). О времену доласка Неретљана на далматинска ostrva, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 8/1, 145–152.
- Марковић, М. (2013). О покушају убицања „насељених градова“ Порфирогенитове Паганије, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, L, 301–331.
- Мишић, (2014). *Istorijska geografija srpskih zemalja: od 6. do polovine 16. veka*, Београд: Magelan Pres, Tenduro Menadžment.
- Пириватрић, С. (1997). Vizantijska tema Morava i „Moravije“ Konstantina VII Porfirogenita, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, 36, 173–201.
- Загарџанин, М. (2018). О неким новим архелошким налазима из времена Светог Јована Владимира, са посебним освртотом на истраживања манастира Преџишта Охрид, *U spomen i slavu Svetog Jovana Vladimira* 6–2, Bar, 5–60.
- Živković, T. (2008). Constantine Porphyrogenitus' Kastrá oikoumena in the Southern Slavs Principalities, *Istorijski časopis*, LVII, 9–28.
- Živković, T. (2012). Neretljani – primer razmatranja identiteta u ranom srednjem veku, *Istorijski časopis*, LXI, 11–26.
- Živković, T. (2013). *De Conversione Croatorum Et Serborum*. Izgubljeni izvor Konstantina Porfirogenita, Београд: Zavod za udžbenike.

STATE ORGANIYATION OF NERETVA UNTIL THE BEGINNING OF X CENTURY

Abstract: M. Blagojević has established a thesis which claims that, regarding the statehood level, the State of Narentines was among the least developed Serbian states in the early medieval period. Throughout history, this state was intermittently named after its territory and its population. Paganía, The Neretva Island, Neretva – Arenta were all names of this country derived from (the name of) its territory. In times when it was named after population, following names were used: Pagans, Narentines – Arentoi and Marians. According to sources, it was more often named after population. Analysis of sources has revealed that the State of Narentines had defined territoriality as an element of statehood. Territorially, it was divided on continental and insular part. It is not possible to determine relationship between those two parts. Rulers (*princeps*) of these parts are mentioned in sources, but their title - judge was mentioned only once.

Before Serbian conquest of this territory, population was consisted of romanized indigenous people. Romanized population managed to remain significantly ethnically

intact on islands of Mljet and Korčula. Remembrance of the statehood of all early medieval Serbian states was preserved until the beginning of the XIIIth century with exception of the State of Narentines. Memory of the statehood of this state was lost by then.

Key words: Narentines, Paganian, Arentoi, Mariani, Serbs, state, organization, statehood.

КОНЗЕРВАТИВЦИ НА ВЛАСТИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ. ПОКУШАЈ УВОЂЕЊА ПАРЛАМЕНТАРНОГ СИСТЕМА ВЛАДАВИНЕ (1873–1875)

Резиме: У раду је приказана владавина конзервативаца у Кнежевини Србији од 1873. до 1875. године. После краткортрајних влада бивших намесника Миливоја Петровића Блазнавца и Јована Ристића, кнез Милан је довео на власт конзервативну владу Јована Мариновића која је била на челу државне управе од новембра 1873. до децембра 1874. године. Ова влада је учинила први корак у правцу увођења парламентарног режима владавине, тј. владе скупштинске већине. Мариновић је децембра 1874. године поднео оставку на место председника владе, јер је сматрао да већина од три гласа у Народној скупштини не представља довољну гаранцију за успешно вођење државних послова. Међутим, оставка Мариновићеве владе, кнезу Милану није послужила као пример да влада зависи од Скупштине и да је на власти само док ужива поверење већине посланика, него као изговор да још једном по свом нахођењу промени владу и да именује младоконзервативца² Аћима Чумића за новог председника владе, који је остао на челу државне управе око два месеца: од децембра 1874. до фебруара 1875. године.³

Кључне речи: Адреса, Народна скупштина, Јован Мариновић, Аћим Чумић, парламентарна владавина.⁴

Владу Јована Ристића заменила је конзервативна Влада Јована Мариновића (3. новембар 1873 – 7. децембар 1874. године) (Živanović, 1923: 280; Ljušić, 2005:123–124). Иако су чланови Мариновићевог кабинета по свом политичком опредељењу били конзервативци „они нису били, нити су могли бити онакви исти какви су владали за време уставобранитеља и за време друге Михаилове владе.“ Конзервативног политичара Илију Гарашанина је прегазило време, јер са својим појмовима и схватањима још из доба Турака није могао да управља земљом с новим људима које је све више била захватила „западњачка река.“

¹ miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

² Младоконзервативци су водили порекло од уставобранитељских конзервативаца. За разлику од староконзервативаца група младоконзервативних политичара била је надахнута либерално-демократским идејама, тј. њихов конзервативизам био је у знатној мери „разблажен либерализмом“ (Krestić, Ljušić, 1991:109).

³ Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту Филозофског факултета у Нишу „Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (Од антике до савременог доба)“.

⁴ Сви датуми у основном тексту су по новом календару, ако није другачије наглашено.

Кнез Милан је за председника владе узео Мариновића, не толико што је био убеђени конзервативац, него што је био велики противник Ристићевих либерала (Јанковић, 1997: 176–177). Иако је било састављено од конзервативаца, Мариновићево министарство није важило за партијско министарство. Слободан Јовановић наводи да је реч „партија“ и даље била озлоглашена, јер је Мариновићева влада попут намесничке одрицала свако партијско обележје. Мариновић је углавном водио политику помирења између странака „коју је кнез Михаило на почетку своје владе препоручивао“ (Јовановић, 1990: 175).

Огорчен што је пао с власти, Јован Ристић је почео да критикује не само Владу, него и Јована Мариновића лично. Ристић је прозвао поједине ministre у Мариновићевој влади (тако на пример за Аћима Чумића је рекао да је његова прошлост била заражена „духом лажно-либералног разметања, и док га сви знамо као заданутог и надувеног неотесаним високоумљем“ (Polemika Jovana Ristića i srpskih konzervativaca 1877. Priredio Čedomir Popov, Beograd 1997, 130). Народна скупштина у редовном сазиву за време владе Јована Мариновића отворена је 27. новембра 1873. године. Између осталог у беседи је кнез уважио оставку претходне владе и обратио се људима чија је прошлост и државничко знање уливала поверење „да ће они земаљске послове руководити у духу уставности, законитости и напретка, и којих оданост спрема династији Обреновић за мене је изван сваке сумње“ (Protokoli Narodne skupštine koja je držana u Kragujevcu 1873. godine, Beograd 1874: 8–11; Javnost, br. 4, 16/28. novembar 1873. godine).

У адреси којом је Скупштина одговорила на престону беседу, посланици су тражили нови Закон о општини, Закон о министарској одговорности који треба проширити у смислу јаче одговорности министара и измену закона о штампи у духу веће слободе. Развила се жива дискусија око текста адресе. Владини посланици и министри (Чедомиљ Мијатовић, Милан Пироћанац, Јован Мариновић као председник владе, Никола Крстић, Ђорђе Пантелић), залагали су се да адреса буде чиста парафраза беседе. Опозиција је тражила да у адреси не треба говорити само о жељама, него и о потребама народа (Prodanović, 1947: 352). Престону беседу је требало схватити као програм владе, а адресу као одговор Народне скупштине на беседу. Дакле, адреса је програм Скупштине, као што је беседа програм Владе. Главне замерке опозиционих посланика односиле су се на то што су владини посланици по налогу владе писали адресу и подносили је на одобрење влади (Javnost, br. 5, 17/29. novembar 1873. godine). Милан Пироћанац наводи да адреса треба да буде „акт учтивости или отпоздрав Скупштине на беседу или поздрав књажев“. У одбрани овог гледишта, Пироћанац истиче да Устав и закон о пословном реду у Народној скупштини не садржи одредбе које би Скупштини дале за право да садржај адресе промени. Даље се истиче да Скупштина може да чини предлоге, исправке и интерпелације, и да ће влада о свим посланичким предлозима водити рачуна. Љубомир Каљевић успротивио се оваквом мишљењу Милана Пироћанца. Каљевић је навео „да народ има право и треба да исказе владоцу жеље и тежње, које су поникле

и сазреле у народном животу“. Бранећи свој став, Каљевић истиче да ако су посланици могли усмено да саопштавају своје жеље кнезу Милану, зашто то не би могли путем адресе (Protokoli Narodne skupštine koja je držana u Kragujevcu 1873. godine, Beograd 1874: 38–40).

Мариновићева Влада је била либералнија према опозицији него Ристићева влада. Да би нову владу приказао у слободоумном духу, министар унутрашњих дела Аћим Чумић је издао распис свим окружним начелницима и управнику вароши Београд 10. новембра 1873. године. У распису се обећава да ће нова влада у потпуности поштовати изграђене државне установе и донете земаљске законе. Распис забрањује да влада чини било какве сметње слободи штампе (Prodanović, 1947: 353).

Без обзира што је имала пуну подршку кнеза Милана Обреновића, Влада Јована Мариновића је морала да рачуна на скупштинску опозицију Ристићевих либерала. Скупштина изабрана 1871. године у којој су већину имали либерали Јована Ристића окренула се против владајућих конзервативаца. Конзервативна Мариновићева Влада је себе представила као нестраначку владу у којој има места за све способне људе одане династији Обреновић и српској држави. Посебно за председника владе Јована Мариновића је истакнуто да је „бацио пресудно завесу на прошлост“ и да у његовим очима „немају значења ни уображене партије, ни произвољно развикани конзервативци или либерали“ (Srpske novine, br. 241, 1/13. novembar 1873. godine). Истицање страначке неутралности није било карактеристично само за Мариновићеву владу, већ и за предходне владе под намесничким режимом. Мариновић је имао намеру да прикрије слабост своје владе не би ли тиме унео забуну у редове Ристићевих либерала који су имали већину у Скупштини. Живан Живановић истиче да Мариновићева Влада за разлику од либерала који су наступали као странка, није имала шта да понуди народу, па је због тога истицала страначку неутралност, тј. „ванпартејство“ (Živanović, 1923: 281; Janković, 1997: 178).

Без обзира што је опозиција чинила разне сметње Мариновићевој влади, она је успела да у кратком периоду, од новембра 1873. до јануара 1874. године донесе важне државне законе. Доношењем ових закона, Влада је показала да поседује извесну реформаторску енергију. Ти закони су: 1) Закон о окућју; 2) Закон о потпуном укидању телесне казне; 3) Закон о потпомагању индустријских предузећа; 4) Закон о мерама; 5) Закон о ковању српске сребрне монете. Посебну пажњу завређује закон о потпуном укидању телесне казне од 23. децембра 1873. године. Слободан Јовановић наводи да Закон о укидању телесне казне није био само хумана мера, већ је имао и изванполитички значај. За време намесничког режима полиција не само да је користила батине против слуга и лопова, него и против политичких неистомишљеника. Батинање слуга и лопова Мариновићева Влада је могла да поднесе, али не и људи чија се кривица састојала само у томе што су имали другачија политичка гледишта. Из мржње према намесничкој полицији, Мариновићева влада је постала у многоме слободнија него Ристићева. Ова влада је више пута истицала да је њена намера да народу да праву, а не лажну слободу (Jovanović, 1990: 176–177).

После закључења трећег, последнег редовног сазива, влада није расписала изборе за нову Скупштину, већ је одлучила да сазове Скупштину у ванредном сазиву за 14. јануар 1874. године (Mitrinović, Brašić, 1939: 86; Prodanović, 1947: 358). Председник владе Јован Мариновић је навео да ова Скупштина сазвана у ванредни сазив треба да реши питање бившег министра војске Јована Белимарковића које је отворено за време бившег министарства. Након тога, Мариновић је у Скупштини 14. јануара изјавио да влада приликом доласка на власт није постављала питање да ли влада ужива поверење Народне скупштине. То је био први покушај да се у Србији уведе у пракси парламентарни систем владавине. Влада је предложила Живка Карабиберовића за председника Скупштине, али је изабран Димитрије Јовановић. Том приликом је председник владе Мариновић поставио директно питање Скупштини: Да ли избор Димитрија Јовановића уместо владиног кандидата Живка Карабиберовића значи неповерење влади? Скупштинска већина је одговорила да влада и даље ужива поверење и да може да настави започете послове. Мариновић је још једном упитао: „Да ли се одзив неколицине вас сматра као одзив целе скупштине? Скупштина је једногласно одговорила: „Целе Скупштине.“ Након тога је реч узео Љубомир Каљевић који је похвалио Владу Јована Мариновића, истичући да је учинила први корак у правцу увођења парламентарног режима владавине, тј. владавине скупштинске већине. У свим уставним земљама, влада је на челу државне управе све док ужива поверење не само владара, него и Скупштине и једино је парламентарна већина меродавна за опстанак једне владе (Protokoli Narodne skupštine која је држана у Kragujevcu 1874. године, Beograd 1875. године: 3–11). По Уставу из 1869. године влада није зависила од већине у Народној скупштини. Председник владе Јован Мариновић, иако конзервативац био је склон да прихвати парламентарне манире са запада, сматрајући да је као председник владе у обавези да провери расположење Народног представништва. У земљама са парламентарним режимом владавине расположење Народне скупштине према влади најбоље се огледа приликом конституисања парламента (Poročić, 1939: 29–30).

Законодавни одбор за проучавање оптужби против Јована Белимарковића поднео је извештај 23. јануара 1874. године. Белимарковићу се на терет стављало да је набавком војне опреме без лицитације проневерио више од 1.050.000. гроша. Приликом гласања у Скупштини, за оптужбу из користољубља гласало је 22, а против је било 56 посланика (Prodanović, 1947: 360). Несумњиво је да је кнез Милан утицао на посланике да гласају против оптужбе.⁵ Дакле, Мариновићева влада је покренула у пракси, први пут у Србији питање кривичне одговорности министра. Након што је Скупштина одбацила кривичну одговорност бившег министра Белимарковића, посланици су захтевали да се гласа о грађанској одговорности, али је влада дала тумачење да пошто нема кривичне одговорности, нема ни грађанске (Stojičić, 1980: 32). Скупштински избори од 5.

⁵ Милићевић у свом Дневнику наводи да је „Кнез желео да Белимарковић буде ослобођен“ (Milićević, 1931: 426).

новембра 1874. године имали су велики значај за историју политичких странака у Кнежевини Србији. После ових избора у политичком животу земље ствари су се прилично промениле „због тога што ће се од тада почети разазнавати политичке странке, појавити њихови обриси, па и више од тога, и у Народној скупштини“ (Janković, 1997: 185).

Изборима од октобра 1874. године је руководио министар унутрашњих дела Аћим Чумић. Намесништво је за време своје владавине поставило своје људе у полицији, који су и после доласка конзервативаца на власт одржавали контакте са својим бившим шефом Радивојем Милојковићем. Са таквим људима, Чумић није смео да улази у изборе. Од 18 окружних начелника променио је чак 16, док ништа боље нису прошли ни средњи начелници и писари (Јовановић, 1990: 202–203). Чумић се посебно трудио да онемогући избор оних посланика који су у предходној Скупштини оштро нападали владу. У томе је делимично успео, јер је његова полиција успела да онемогући избор Александра Николајевића у Пожаревцу и Јована Бошковића у Лозници. Међутим, полиција није могла да спречи избор Јеврема Марковића брата Светозара Марковића, за народног посланика.⁶

Да се Влада Јована Мариновића служила свим средствима да би онемогућила избор опозиционих кандидата потврђује и хапшење Александра Николајевића у Пожаревцу. Због проневере новца у пожаревачком начелству оптужени чиновник је на саслушању рекао да је новац дао Николајевићу на чување. То је био довољан разлог да влада затвори Николајевића. Због недостатка доказа Николајевић је пуштен на слободу, али није изабран за народног посланика. Никола Крстић је у свом Дневнику забележио 31. јула 1874. године, да је влада код неког шнајдера наручила 30 пари цивилних хаљина за тајне полицајце (Крстић, 2006: 237–238). Иако је Чумићева полиција свуда где је то било могуће утицала да се изаберу владини кандидати - конзервативци, Мариновићева Влада на изборима од октобра 1874. године није добила већину у Народној скупштини. У Београду су изабрани владини кандидати, богати трговци Крсмановић који је добио 410 и Ангула са 394 од 660 гласова, док је Каљевић добио само 165 гласова. Шурак Јована Ристића, млади Хаџи Тома је добио свега 41 глас, иако су Ристић и његови пријатељи нудили пет дуката за један глас, а Живко Карабиберовић чак 22 дуката. У Гроцкој је изабран Милутин Гарашанин син Илије Гарашанина, а у Краљеву Урош Кнежевић (Kalaj, 1976: 613). Међу новоизабраним посланицима било је и народњачке опозиције настале под утицајем идеја Светозара Марковића. Посебно су се истицали: Адам Богосављевић; Милија Миловановић из Бачине, срез Тамнавски; Димитрије Катић из Црквенца, срез Ресавски; Милош Глишић из Ваљева; Алекса Здравковић из Рготине, срез Зајечарски; Ранко Тајсић из Пухова, срез Драгачевски и Милан Глигоријевић из Сикола, срез Крајински (Petrović, 1972: 42).

⁶ Никола Крстић у свом Дневнику наводи да му је једном приликом Мариновић рекао „да је у Јагодини изабран Јеврем Марковић, а влада је радила да буде изабран неко други. Он мисли да ће Јеврем правити сметње и смутње Скупштини“ (Krstić, 2006: 241).

После избора 1874. године у Скупштини су се појавиле следеће страначке групације: Светоандрејски либерали из 1858. године које је предводио Јеврем Грујић, либерали из 1868. године, тј. Ристићеви либерали, конзервативци Јована Мариновића, и зачеци младоконзервативаца и народњака будућих радикала (Јовановић, 1990: 204-205). Иако је Ристић представљао озбиљну опозицију Мариновићевој Влади, на седници Министарског савета, Мариновић га је након завршених избора предложио за владиног посланика. Овај детаљ заслужује посебну пажњу, јер нас упућује на то да се већ од тада почело озбиљно рачунати с политичким странкама.⁷ На редовном заседању Народне скупштине у јесен 1874. године, између владе и скупштинара дошло је до великих неслагања. Предлог адресе усвојен је само са три гласа више (61:58). За председника владе то је било довољно да поднесе неопозиву оставку, истичући да му већина од три гласа није довољна за успешно вођење државних послова (Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine držane u Beogradu 1874/75, knj. 1, Beograd 1875. godine: 183). Иако га Устав из 1869. године није обавезивао да поднесе оставку, Мариновић, конзервативац „са западњачким манирима“ је имао истанчана осећања политичке одговорности и сматрао да му три гласа не обезбеђују стабилан положај у Скупштини. Први пут у историји нововековне Србије једна влада је оборена од стране Скупштине (Ljušić, 2001, 196).

Кнез је уважио оставку Мариновићеве владе и истог дана именовао Владу Аћима Чумића (7. децембра 1874. до 7. фебруара 1875. године) (Živanović, 1923: 300; Ljušić, 2005: 127–129; Prodanović, 1947: 364). Влада Аћима Чумића је морала да рачуна на опозицију Ристићевих либерала и народњачке опозиције. Унутрашње размирице у Народној скупштини ометале су рад Чумићеве владе и убрзале њен пад 7. фебруара 1875. године. Кнез Милан као што је познато је био незадовољан намесничким уставом, али отворено то никада није рекао. У престоној беседи је навео да није у могућности да у дневни ред Скупштине уврсти закон о министарској одговорности због захтева да се повећа министарска одговорност, јер би то било у супротности са важећим Уставом (Glas Javnosti, br. 25, 14/26. novembar 1874. godine).

На седници Скупштине 30. јануара 1875. године вођа младоконзервативаца Милутин Гарашанин је прочитао свој предлог да се сазове Велика народна скупштина која би усвојила нови Устав, наводећи при том да је Намесништво прекршило закон из 1861. године који је јасно прописао да се Устав не може мењати за време док је кнез малолетан. Према његовим речима, Устав није довољно осигурао личну безбедност, слободу штампе и већу министарску одговорност (Krstić, 2006: 268). Образлажући предлог о промени Устава, Гарашанин је навео главне недостатке постојећег Устава. Устав забрањује да се чиновници и адвокати бирају за народне посланике, чиме „искључује из средине Народног представништва стручну количину Срба; установом кнежевих посланика

⁷ Калај је у свом Дневнику забележио да је „Мариновић хтео да се за владине посланике именују и Ристић и Белимарковић. Чумић, Мијатовић и Ценић су протестовали против тога, на шта је Мариновић рекао да Ристић представља силу која се не може игнорисати, а кнезу су потребни људи који имају странку“ (Kalaj, 1976: 615).

влада утиче на одлуке Народне скупштине и зато је „по наша права штетан и по нас Србе опасан“ (Prodanović, 1936: 236). Младоконзервативац Милан Ђ. Милићевић је хвалио уставни предлог Милутина Гарашанина.⁸ Ристићеви либерали који су чинили Скупштинску већину одбили су Гарашанинов предлог о промени.

На седници Скупштине од 1. фебруара 1875. године, председник владе је изјавио да осећа да Скупштина жели да промени владу. Након тога је затражио да се Скупштина изјасни: да ли има поверење у рад владе или не. Председник Скупштине Ђорђе Топузовић је позвао посланике да разреше питање поверења влади. Предложио је да се ово питање реши тако што ће посланици који су против владе устати. Међутим, сви посланици су седели. На тај начин влади је исказано поверење (Srpske novine, br. 23, 29. januar/10. februar 1875). Влади Аћима Чумића то није много помогло, јер су истог дана Милан Пироћанац и Стојан Новаковић поднели оставке због неслагања у влади. Два дана касније, тј. 3. фебруара 1875. пала је влада Аћима Чумића (Prodanović, 1947: 365). За кратко време од два месеца, кнез је оборио три владе. Кнез Милан је како наводи Милан Ђ. Милићевић тражио од Стојана Новаковића списак свих влада и министара од 1835. године наводно како би видео колико су просечно трајале владе у наведеном периоду (ASANU, br. 9237, Dnevnik Milana Ђ. Milićevića, 12/24. januar 1875, knj. VII, 801).

После пропалог покушаја да Мариновић поново састави Владу, кнез Милан је позвао Јеврема Грујића 2. фебруара 1875. године на разговор око састава нове владе. Грујић наводи да је том приликом кнезу поднео програм нове владе и листу будућих министара. Кнез је саслушао Јеврема Грујића и саопштио му да ће га о свему писмено обавестити. И заиста 3. фебруара упутио је писмо Грујићу у коме га је обавестио да не може да прихвати његов програм владе, али да ће у наредном периоду озбиљно рачунати на њега (Grujić, 2009: 88). После ових преговора, кнез је поново понудио Мариновићу, а потом и Чумићу да саставе владу, али су га обојица одбили. Мариновић је саветовао кнеза Милана да оформи једну чиновничку – неутралну владу која би имала привремени карактер. Формирана је влада саветника Данила Стефановића, рођеног брата Стевана Стефановића Тенке (3. фебруар 1875 – 31. август 1875).

Влада Данила Стефановића наишла је на велики отпор опозиције у Народној скупштини као никада до тада. На скупштинској седници 25. фебруара 1875. године, Милија Миловановић и Милан Кујунџић предложили су укидање окружних начелства. Образлажући овај предлог Миловановић је навео да сиромашној Србији није потребна окружна полиција, јер на издржавање окружне полиције држава троши годишње огромну суму новца. Предлог о укидању окружних начелства потписала је група од 30 посланика, међу којима су се

⁸ Милићевић је у свом Дневнику поводом овог предлога о промени Устава навео да је „Предлог написан вешто, изражен слободно, јуначки и удара на животне мане садашњег Устава. Скупштина је потресена, саслушала читање; сад ћемо видети шта ће бити даље, али да ће бурности бити доста ван сваке је сумње“ (ASANU, br. 9327, Dnevnik Milana Ђ. Milićevića, 18/30. januar 1875, knj. VII, 803).

посебно истицали: Милија Миловановић, Милан Кујунџић, Урош Кнежевић, Ранко Тајсић, Димитрије Катић, Адам Богосављевић и др. Председник владе Данило Стефановић је навео да „полицијска власт, од како се зна за Србију учествовала је у свима народним пословима“. Не би требало због појединих чиновника који су злоупотребљавали државну службу укидати читаво начелство, навео је Стефановић (*Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine držane u Beogradu 1874/75, knj. 1, Beograd 1875. godine: 871–874*).

На седници Скупштине 12. марта 1875. године, Милан Кујунџић је поднео предлог влади о проширењу слободе штампе. Истакнуто је да је слобода штампе најбоља основа свих уставних слобода. Предлог је обухватао измену и допуну закона о штампи и кривичног поступка. Група посланика је тражила да се укину чл. 6, 37, 38, 43, 45 и 46 закона о штампи, а да се чланови 18, 21, 25, 28 и 50 закона о слободи штампе ублаже. Када је у питању чл. 28 предложено је да се поред писца и уредник осуди на новчану казну од 20 до 100 талира „ако је садржајем листа извршен злочин“ (*Istok, br. 25, 26. и 27, 9/21, 12/24. и 16/28. mart 1875. godine*). Да је ситуација у Скупштини била веома напета потврђује и једна жалба која је изазвала жучну расправу међу посланицима и довела до распуштања Скупштине. Аница, удовица Павла Грековића из Горњег Милановца, оптужила је Аћима Чумића за убиство свог мужа. Жалба је поднета скупштинском одбору за молбе и жалбе. Известилац одбора Ристићев либера Аксентије Ковачевић лажно је обавестио Скупштину да је одбор одлучио да због основаних сумњи да је бивши министар Аћим Чумић починио кривично дело упути жалбу влади на разматрање. Аксентије је упутио жалбу влади, а да је предходно није поднео одбору што је потврдио и председник одбора Марко Лазаревић. То је изазвало велико негодовање конзервативних посланика не само према Ковачевићу, него и према свим либералима у Скупштини. Имајући у виду да су либерали чинили скупштинску већину, конзервативни посланици су поднели оставке како би спречили да либерална већина одлучи у корист Аксентија Ковачевића (*ASANU, br. 9237, Dnevnik Milana Đ. Milićevića, 11.03.1875. godine, knj. VII, 823*). Стојан Новаковић је у Скупштини прочитао мишљење владе поводом овог случаја.⁹

После распуштања Скупштине заказани су избор за 15. август 1875. године. Изборе је спровела влада старог полицајца Данила Стефановића користећи старе опробане методе полицијског притиска на бираче. И поред притиска власти да се изабере конзервативна скупштинска већина на изборима су победили Ристићеви либерали. Изборној победи либерала допринела је ратоборна политика коју су све време изборне кампање водили подржавајући српске устанике у Босни и Херцеговини (*Istok, br. 2, 5/17. januar 1875. godine*).

⁹ Никола Крстић је забележио у свом *Дневнику* да је Стојан Новаковић том приликом рекао: „Питања части и морала самога законодавног тела земаљског, као што је последње о известиоцу Одбора за молбе и жалбе, претресена су и решавана као питања партајска.“ После говора министра Новаковића јавио се председник владе Данило Стефановић и прочитао кнежев указ о распуштању Скупштине. Многи посланици поздравили су овакав кнежев потез. „Бога ми, господар је мудрији, но ми сви“ (*Krstić, 2006: 286*).

Када је у питању унутрашња политика лист је инсистирао на унутрашњим слободама, а пре свега на слободи штампе. За успешан развитак јавног мњења у Србији неопходно је проширити закон о слободи штампе у што либералнијем духу [Исток, бр.9, 26. јануар/7. фебруар 1875. године]. После ових избора у Народној скупштини већину посланичких места као што је речено освојили су Ристићеви либерали, док староконзервативаца присталица Јована Мариновића готово да није било. Улогу озбиљне опозиције либералној скупштинској већини преузели су младоконзервативци и „народна партија“, тј. чланови групе Адама Богосављевића (Janković, 1997: 193).

Извори и литература

Необјављени извори:

Arhiv srpske akademije nauka i umetnosti: ASANU
- Dnevnik Milana Đ. Milićevića. Br. 9237

Објављени извори:

Grujić, Jevrem (2009). *Životopis*. Priredila Zorica Petrović. Arandelovac: Narodni muzej.
Kalaj, Benjamin (1976). *Dnevnik 1868-1875*. Priredio Andreja Radenić, Beograd-Novi Sad: Istorijski institut-Institut za istoriju Vojvodine.
Krestić, Vasilije, Ljušić Radoš (1991). *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*. Beograd: Književne novine.
Krstić, Nikola (2006). *Dnevnik, Javni život, knj. 2*. Priredio Miloš Jagodić. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
Milićević, Milan (1931). *Iz uspomena Milana Đ. Milićevića. Odlomci iz dnevnika*. Priredio Tihomir Đorđević, knj. 33, u: Srpski književni glasnik. Beograd: Srpska kraljevska akademija nauka.
Polemika Jovana Ristića i srpskih konzervativaca 1877. Priredio Čedomir Popov. Beograd 1997.
Protokoli Narodne skupštine koja je držana u Kragujevcu 1873. godine, Beograd 1874.
Protokoli Narodne skupštine koja je držana u Kragujevcu 1874. Godine, Beograd 1875.
Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine držane u Beogradu 1874/75, knj. 1, Beograd 1875.

Штампа:

Glas Javnosti, Javnost, Istok, Srpske novine

Литература:

Živanović, Živan (1923). *Politička istorija Srbije u drugoj polovini 19. veka, knj.1*. Beograd: Geca Kon.
Janković, Dragoslav (1997). *Rađanje parlamentarne demokratije. O političkim strankama u Srbiji XIX. veka*. Beograd: Pravni fakultet.

- Jovanović, Slobodan (1990). *Vlada Milana Obrenovića, knj. 1*. Beograd: Bigz.
- Mitrinović, Čedomir, Brašić, Miloš (1939). *Jugoslovenske Narodne skupštine i Sabori*. Beograd: Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije.
- Ljušić, Radoš (2001). *Istorija srpske državnosti*. Beograd–Novi sad: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Ljušić, Radoš (2005). *Vlade Srbije*. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
- Petrović, Rastislav (1972). *Adam Bogosavljević*. Beograd: Rad.
- Popović, Milivoje (1939). *Poreklo i postanak Ustava od 1888. godine*. Beograd: Štamparija Dragomira Popovića.
- Prodanović, Jaša (1936). *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*. Beograd: Geca Kon.
- Prodanović, Jaša (1947). *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, knj. 1*. Beograd: Prosveta.
- Stojičić, Slobodanka (1980). *Ustavni razvitak Srbije 1869–1888. godine*. Leskovac: Narodni muzej.

CONSERVATIVES IN POWER IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA: AN ATTEMPT TO INTRODUCE THE PARLIAMENTARY SYSTEM OF GOVERNMENT (1873–1875)

Abstract: After the short-lived Governments of two former deputies, Jovan Ristic and Milivoje Petrovic Blaznavac, Prince Milan gave the mandate to form a new government to a conservative Jovan Marinovic in the first days of November 1873. This Government was constituted by conservatives and a couple of young members of the party, led by Acim Cumic as the Secretary of the Interior. During his mandate, Marinovic's Government was trying to strengthen the weak position of his party, whose main tool was Prince Milan Obrenovic, with the help of various popular methods. Because of that, they started governing more openly than Ristic's liberals, presenting their politics as progressive, impartial and non-party politics. The conservative Jovan Marinovic proved that he was inspired by the subtle sense of responsibility when he wasn't happy with only three majority votes during the voting on his Government in the Assembly, and decided to resign instead, although he wasn't obliged to do that by the Constitution. That was the first time in the history of modern Serbia that a Government was cancelled by the Assembly. That was the first step towards introducing the parliamentary regime of governance, i.e. the governance of the parliamentary majority. The old conservatives in the Government were replaced by the new ones, led by Acim Cumic (Milan Pirocanac was the Minister of Foreign labor and Ljubomir Kraljevic was the Ministry of Finance). This was a short-lived Government (it lasted for two months, from December 1874. to February 1875), and it fell because of the strong opposition in the Assembly as well as because of the national politics, which didn't correspond to the interests of great powers. Since Jovan Marinovic didn't want to comprise a new government after Acim Cumic, Prince Milan found the solution in forming the police-clerical Government of Danilo Stefanovic, which stayed at the head of the State until September 1875.

Key words: Address, National Assembly, Jovan Marinovic, Acim Cumic, Parliamentary Government.

ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ СРБА У МЛАДОТУРСКОМ ДРЖАВНОМ ПОРЕТКУ (1908–1909)

Резиме: Незадовољна целокупним стањем у Османској држави које се на унутрашњем плану најбоље огледало у финансијском краху, а на спољнополитичком у све тежој и неизвеснијој позицији Порте да сачува суверенитет и целовитост Царства, група прозападних официра завереника у јулу 1908. године подигла је побуну. Младотурска револуција турских официра довела је до обнове уставног поретка и парламентаризма у земљи. Моћ султана је ограничена, а широка коалиција турских националиста, прозападних секулариста и прореформских плуралиста наметнула је паносманизам као званичну државну идеологију. Временом политички курс младотурака све више је клизио у апсолутизам и једноумље. У таквом амбијенту одвијао се процес трансформације српских оружаних групација које су деловале на просторима Старе Србије и Македоније, у политичку организацију која је за циљ имала заштиту српских националних интереса у Турској. У раду се бавимо генезом и деловањем политичке организације Срба у Османском царству. Пажњу смо посветили ривалству између српске и бугарске политичке организације у младотурском државном поретку, али и негативном односу Комитета уједињења и прогреса према Србима и осталим не-турским организацијама током 1909. године.

Кључне речи: Младотурци, Османско царство, револуција, Срби, парламентаризам.

* * *

Незадовољна целокупним стањем у османској држави, група турских официра завереника у јулу 1908. године подигла је револуцију против старог поретка, која је изазвала потресе и крупне промене у Османском царству (Антић, 2016: 625–627). „Ми ћемо према новој ситуацији имати без сумње у многама да мењамо и нашу организацију овде и наш рад“ – јављао је српски конзул из Скопља министру спољних послова Краљевине Србије Миловану Миловановићу само два дана по избијању Младотурске побуне.² Предвиђања Жи-

¹ dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

² Архив Србије, Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење, 1908, Ред 711/IV, Стр. Пов. ПП Бр. 621, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 12/25. VII 1908; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* (=ДСПКС), књига III, свеска 2/I, 1/14. јуни – 15/28. јули 1908. године, приредили: М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011, док. бр. 211, стр. 506.

војина Балугџића била су исправна. Са проглашењем Устава³ и легализацијом герилских чета борба у Македонији губила је оружани и попримала политички карактер. Нова атмосфера диктирала је наставак националног рада демократским средствима и указивала на неопходност конституисања политичке организације османских Срба. Сазнање да су и сами младотурци посегли за формирањем политичких странака и најављивали одржавање парламентарних избора, подстакло је српску владу да преко својих конзулата започне активности на изградњи српске политичке организације. Тако су средином августа из конзуларних представништава у Скопљу, Приштини и Битољу у српска насеља широм Старе Србије и Македоније упућивани проверени национални прегаоци, са задатком да тамошње становништво упознају са променама на политичкој сцени Турске и припреме га за нове облике националног деловања (Недељковић, 2015: 88).

Много енергије приликом трансформисања Српске револуционарне организације у политичку уложио је Живојин Балугџић, српски конзул у Скопљу.⁴ Нашавши се у центру збивања и разумевши боље од многих дипломата прилике у Турској, пожуривао је формирање српског политичког тела како би се што пре ступило у преговоре са представницима Централног младотурског комитета у Солуну. Балугџић се надао да ће стварање српске организације и јачање њених веза омогућити српском народу да преко изабраних заступника сам одлучује о својој судбини, без непосредног мешања дипломатских представника Краљевине Србије на које младотурци нису гледали благонаклоно (Микић, 1994: 331). Тачно месец дана после завођења уставности у Турској, 23. августа 1908. године у згради Мила Манчића у Скопљу одржана је конференција представника српског народа из свих крајева Старе Србије и Македоније. На њој је учествовало 26 првака⁵ међу којима је важно поменути архимандрита Саву из Тетова, Јована Ђирковића из Битоља, Глигорија Божовића из Битоља, Ђорђа Хаџи Костића из Скопља, Гигу Јакића из Солуна и Василија Јовановића из Скопља као делегате из градова Јужне Старе Србије и Македоније.⁶

³ *История на българите 1878-1944 в документи, том I, 1878-1912, част втора, редактори: В. Георгиев, С. Трифонов, София 1996, 499-501.*

⁴ Живојин Балугџић (Београд, 1868 – Београд, 1941), дипломата Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Као противник династије Обреновић живео је 20 година ван своје земље. Доласком краља Петра постаје његов секретар на двору и шеф Пресбирова. Током 1906. године улази у дипломатију и постаје секретар српског посланства у Цариграду. Између 1907. и 1909. године налазио се на челу Генералног конзулата у Скопљу. Након службовања у Скопљу, 1909. године именован је за конзула у Солуну и на тој функцији остаје све до 1912. године. У преосталој дипломатској каријери био је српски посланик у Атини, Риму и Берлину. Умро је 1941. године. Види: *Народна енциклопедија СХС, књ. I, приредио: С. Станојевић, Нови Сад 2010, 111.*

⁵ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/IX, ПП Бр. 4418, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 10/23. VIII 1908; ДСПКС, књига III, свеска 2/II, 16/29. јули – 23. септембар/ 3. октобар 1908. године, приредили: М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011, док. бр. 410, стр. 823.

⁶ Архив САНУ, 13597/1, 6.

Били су то углавном просветни радници, директори школа и други интелектуалци укључени још од раније у послове културно-просветног рада у Турској. У улози националних делегата постигли су сагласност о формирању политичке партије под именом Српска демократска лига (СДЛ). На конференцији је конституисан Централни привремени одбор лиге на чијем челу је изабран Богдан Раденковић, шеф дотадашње четничке организације (Храбак, 1976: 325). Раденковић је био један од врских познавалаца прилика у Османском царству. Његов однос према Турској најбоље је описао Драгутин Димитријевић Апис на Солунском процесу 1917. године речима: „*Ја нисам видео човека који је био више убеђен у то да је Турска трула и да је само треба гурнути па да се сруши, него што је био Богдан Раденковић*“ (Видаков Зиројевић, 2000: 44).

Учесници конференције су за остале чланове Централног одбора СДЛ-а изабрали Ђорђа Хаџи Костића, Саву Стојановића, Давида Димитријевића, Јована Шантрића, Милана Чемериџића, Велимира Прелића, Василија Јовановића и Глишу Елезовића. Према одлуци окупљених за седиште партије одабрано је Скопље, град који је заузимао посебно место у српској историји. На конференцији су донети закључци о напуштању револуционарних облика борбе и прихватању легалних демократских средстава политичког деловања. Делегати су се сагласили и да се после државних парламентарних избора у Скопљу организује српска скупштина на којој ће учествовати 60 народних представника и где ће бити дефинисан програм политичких, просветних и привредних захтева српског народа у Османском царству.⁷

Трећег дана конференције, 25. августа 1908. године усвојен је и манифест намењен Србима у Турској. У њему се износи следеће: „Прокламовањем устава у нашој отаџбини створени су услови за свестран миран развитак свију грађана без разлике вере и народности. Благодаревши тој промени у унутрашњем склопу Велике Отоманске Империје, осећа се у свим редовима нашег народа потреба за политичком организацијом у циљу свестраног искоришћавања задобијене слободе. Ту потребу осећамо и ми Срби Османлије, осећамо је толико пре што смо за борбу са оружјем у руци коју смо до сада водили имали нарочите своје уредбе, имали своју револуционарну организацију, која не одговара данашњим приликама у нашој отаџбини. Ми ту револуционарну организацију напуштамо са уверењем, да је извојеван устав довољна и стална гаранција за даљи развитак. Напуштајући ту организацију ми Срби Османлије прилазимо стварању српске демократске лиге чији ће задатак бити да свом снагом припомогне утврђивању грађанских слобода и уставног живота у нашој отаџбини.“⁸

Манифест је намењен јавном мњењу и сасвим је логично што је његов садржај испуњен опште прихваћеним формулама о слободи и братству. Осим манифеста посебним Правилником српске организације јасно су наведени разлози политичког организовања и циљеви нове српске борбе. Централни одбор у Скопљу формиран је како би се српски народ из Солунског, Битољског,

⁷ Архив САНУ, 13597/1, 5, 12-14.

⁸ Архив САНУ, 13597/1, 3.

Скадарског и Косовског вилајета што квалитетније припремио за парламентарне изборе, и како би удруженим снагама у Народну скупштину Османске царевине послао онолико народних представника колико према броју и етничкој заступљености Србима и припада. Циљ Српске демократске лиге био је да мобилише и окупи читав српски живаљ из свих вилајета Турске у једну јаку и солидарну организацију. Привремени Централни одбор чинило је десет људи – председник, два потпредседника, два секретара и пет чланова. Централни одбор је имао задатак да шири партијску организациону мрежу, да руководи читавом политичком организацијом и представља Српску демократску лигу пред партијом младотурака и свим осталим политичким групацијама у царству.⁹

Министар спољних послова Краљевине Србије Милован Миловановић саветовао је крајем јула 1908. године политичке представнике Срба у Старој Србији и Македонији да раде на томе да Цариград коначно призна српски милет, да са новим властима расправљају сва спорна питања у вези са црквама и школама у Турској, и да велешко-дебарски владичански спор покушају решити према жељи српског народа у тој епархији. У складу са његовим саветима и дефинисаним циљевима Српске демократске лиге, Централни одбор је за своју примарну обавезу поставио да политичким тактом обезбеди што већи број посланичких места за српске представнике у цариградском парламенту и да осмишљавањем и реализацијом сопственог политичког, просветног и економског програма издејствује што више бенефиција српском националном корпусу у Турској (Микић, 1994: 332).

Још уочи оснивачке конференције чланови српске политичке организације започели су процес формирања вилајетских, санџачких, среских и општинских одбора. Први у низу формираних вилајетских одбора био је онај у Скопљу. Образован је 20. августа и у свом саставу имао је седам чланова. По истом принципу формиран је и одбор у Битољу. На његовом челу налазио се средњошколски професор Јован Ђирковић, а секретар је био др Јанићије Димитријевић. Међу последњим вилајетским одборима маја 1909. године образован је солунски одбор. Њиме је руководио Милан Чемерићић. Окружни одбори у Гостивару и Тетову били су непосредно подређени Централном одбору, а осим вилајетских одбора у Скопљу и Битољу су отворени и српски клубови. Задатак клубова било је успостављање сарадње са младотурским одборима. Скопски српски клуб се налазио у Манчићевој згради поред самог Вардара (Микић, 1994: 331; Митрова, 2012: 168).

Како су се јесењи парламентарни избори приближавали тако су и активности чланова Српске демократске лиге на јачању партијске организационе мреже биле све интензивније. Ради лакшег промовисања српских идеја у Скопљу је основана и прва српска штампарија под именом *Вардар*. Недељник *Вардар* почео је да излази од 1. септембра 1908. године (стари календар) као орган Српске лиге. Штампарију је финансијски подржавала српска влада, а новац је добијала преко конзулата у Скопљу. Власник и главни и одговорни уредник

⁹ Архив САНУ, 13597/1, 7-11.

Вардара био је Давид Димитријевић, истакнути национални радник и члан Централног одбора СДЛ-а (Пандевски, 1987: 291).

Жеља младотурских власти била је да живу политичку борбу различитих народности у царству укроти тесним парламентарним оквирима. Први напор ка том циљу учињен је расписивањем избора који је требало да се одрже на основу изборног закона потврђеног *ad hoc* султанским декретом. Закон није ишао у прилог хришћанима јер је почивао на реакционарним одредбама. Уведен је имовински цензус, одузето је право гласа свим грађанима који нису порески обвезници, а уведен је и другостепени изборни поступак према којем 500 гласача из првог круга бира свог опуномоћеника – гласача за други изборни степен, а тек у другој гласачкој рунди следи избор народних посланика што је пружало могућност разним манипулацијама. Санџаци су према закону чинили основне изборне јединице. Санџак који је имао од 25000 до 75000 мушких глава у парламент је слао једног посланика, санџак са 125000 мушкараца слао је два посланика, санџак који је имао преко 175000 мушкараца бирао је три посланика, а санџак са преко 220000 мушких глава могао је у Цариград послати четири посланика.¹⁰ Кандидати за народне посланике били су у обавези да знају турски језик што је додатно сузило могућност парламентарног деловања немуслиманских политичких организација (Иностранци, 1909а: 70–71).

Упознавши се са изборним правилима политички представници Срба су због раштрканости српског националног елемента у Турској и неповољних безбедносних прилика бринули о исходу парламентарних избора. То је навело Централни одбор Српске демократске лиге на покретање преговора о постизању предизборног споразума са младотурским старешинама. Преговоре су у име српске политичке организације водили Богдан Раденковић, Јован Шантрић и Ђорђе Хаџи Костић. Они су младотурским првацима у Солуну изложили захтев да три немуслиманска народа Срби, Грци и Бугари на парламентарним изборима добију исти број посланика. Захтев су правдали жељом да се одржи ред у царству и да састав Народне скупштине одражава праву вољу грађана. Младотурци су договор са Србима условљавали постизањем ширег споразума који би елиминисао српско национално обележје, што је пореметило ток преговора. Тек када су се Срби окренули разговорима са бугарском страном, а Бугари прекинули преговоре са Комитетом уједињења и прогреса младотурци су одлучили да попусте. Почетком октобра дошло је до склапања споразума о заједничком наступу на изборима између Српске демократске лиге и Комитета уједињења и прогреса. Срби су прихватили младотурски програм и одустали од самосталне кандидатуре, а према договору са младотурцима добили су мандате за Скопски, Призренски и Приштински санџак, док је питање мандата у Битољском вилајету остављено да се реши на локалном нивоу. Сматрајући да је оваквим политичким договором неутралисао могућност надмоћи бугарске политичке организације над српском, Живојин Балугџић је био задовољан исходом преговора (Микић, 1994: 334–335; Недељковић, 2015: 92–94; Тодоровски, 1987: 126–129; Храбак, 1976: 326).

¹⁰ *История на българиите 1878-1944 в документи...*, 501-502.

Током преговора између старешина Српске демократске лиге и младотурака, бугарску страну је поред Скопског санџака нарочито занимао српски став о изборима у Битољском санџаку. Тодор Недков, бугарски дипломатски агент у Битољу, извештавао је министра Паприкова у Софији како „из проверених извора“ поседује информацију да су Срби нудили своје битољске гласове Турцима, а заузврат тражили од Турака подршку у Косовском вилајету, где су пројектовали добитак од најмање два мандата. И Турци и Срби су овакве наводе демантовали. „Макар и да остану безуспешни поступци Срба, који су индиректно усмерени против Албанаца на Косову, сматрам корисним да о томе покренем питање пред овдашњом Албанском лигом“ – стајало је у телеграму бугарског агента,¹¹ из којег се може уочити континуитет ривалства Срба и Бугара у Македонији и чињеница да у политичкој борби нису бирана средства.

Бугари су на сваки начин покушавали да дискредитују рад српске политичке организације. У остварењу своје намере служили су се најразличитијим манипулативним механизмима. Октобра 1908. године после проглашења анексије Босне и Херцеговине њихови агенти су у Кочанима, Кратову, Малешу и Штипу намерно пласирали причу о српско-црногорским освајачким плановима. То исто покушали су и у Велесу, Кривој Паланци и Куманову, али је народ из тих крајева спречио одржавање бугарских зборована. Циљ деловања бугарских агената био је да окрену муслимански, а нарочито албански живаљ против Срба, што доказује и већ поменути телеграм агента Тодора Недкова из Битоља. У антисрпским пословима Бугари су радо користили услуге аустроугарских агената и шпијуна.¹² Колико год је српски елемент у Македонији бивао јачи, толико је и бугарска нетрпељивост према Србима била израженија.¹³

Ривалство два народа рефлектовало се и током изборне кампање. На јесењим парламентарним изборима у Турској Александар Парлић је био кандидат Српске демократске лиге за народног посланика у Скопском санџаку. Осим њега Срби су у Кумановској и Паланачкој кази имали по пет изабраних повереника, у Скопској кази двојицу, а у Велешкој кази једног. У Битољу је кандидат српске листе био Јанићије Димитријевић, док је у Кичевској кази било четири, а у Прилепској три српска повереника (Недељковић, 2015: 95). Пристојан успех Српска лига је остварила у Дебру где је добила три повереника: синђела Прокопија, Божина Алексића и Илију Таневића.¹⁴ Крајњим исходом гласања Српска демократска лига добила је три посланика у цариградској скупштини, двојицу из Косов-

¹¹ ЦДА, ф. Българско консулство в Битоля - 331к, оп. 1, а.е. 262, л. 10-11.

¹² АС, МИД, ППО, 1908, Ред 1431, ПП Бр. 1101, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Петру Велимировићу, 23. X/ 5. XI 1908; ДСПКС, књига III, свеска 3, 24. септембар/ 7. октобар – 31. децембар 1908/ 13. јануар 1909. године, приредио: М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 240, стр. 448-449.

¹³ *Die auswärtige Politik Serbiens: 1903-1914*, Band I, Serbien und der Weltkrieg, von M. Boghitschewitsch, Berlin 1928, № 121.

¹⁴ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 36, ПП Бр. 1051, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 3/16. XII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, док. бр. 470, стр. 755-757.

ског вилајета и једног из Битољског. Сава Савановић је изабран у Приштинском санџаку, Александар Парлић изабран је у Скопском санџаку, а у Битољу је изгласан Јанићије Димитријевић. За сенатора из реда српског народа изабран је Темко Поповић родом из Охрида. У вилајетску скупштину у Скопљу ушло је десет Срба, и по исто толико Турака, Бугара и Грка (Иностранци, 1909б: 35).

Почетком децембра дуг и компликован изборни процес приведен је крају, а свечано заседање парламента Османског царства започело је 4. децембра 1908. године (стари календар). Вести о томе доносила је и српска штампа у Турској. Информишући јавност да је султан престоном беседом отворио седницу Народне скупштине, *Цариградски гласник* је износио мишљење да су се непријатељи Османског царства постарали да задовољство његових народа помуте највећим спољашњим компликацијама какве су биле анексија Босне у Херцегоцине и „отмица“ Источне Румелије. „Народна Скупштина је представник народа у Отоманској Царевини и она ће нема сумње водити рачуна о оном народу који је данас несебични пријатељ Турске на Балкану. Ми хоћемо да верујемо да ће Отомански парламент и штети и моћи утицати, да пријатељство и заједница између Турске Царевине и Србије и Црне Горе буду трајни и да их неће поколебати ништа“ – стајало је на насловној страни *Цариградског гласника* (Цариградски гласник, година XIV, бр. 49, 5. децембар 1908).

Од листа који је штампан у престоници Османског царства није се ни очекивао другачији тон према младотурцима сем помирљивог, премда је и геополитичка ситуација на Балкану једностраним потезима Беча и Софије била додатно закомпликована, што је Српску демократску лигу у Турској наводило да односе са Комитетом уједињења и прогреса уређује са много више политичког такта. У том се контексту може тумачити и обраћање Јована Ђирковића маси окупљених Турака у Битољу која је прослављала почетак рада Народне скупштине. Ђирковић је својом беседом поздравио буђење османског парламентаризма пред окупљенима и демонстрирао пријатељски став Срба према новом турском поретку.¹⁵

Привремено руководство Српске демократске лиге имало је задатак да премости српско политичко деловање у Турској од августовске конференције у Скопљу до завршетка парламентарних избора. Зато је Централни одбор добио упутства да изради детаљан правилник о избору делегата који би учествовали на великом конгресу српске политичке организације,¹⁶ а који је требало да се одржи одмах после конституисања Народне скупштине. Чланови привременог Централног одбора су крајем 1908. године израдили неопходан Правилник. Њиме је утврђено постојање две групе делегата. У прву групу улазили су делегати по функцији односно два митрополита, архимандрити, представник манастира Хиландара, три војводе, пет наставника, и сви чланови привременог Централног одбора. Другој групи припадали су изабрани делегати о чијем

¹⁵ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711, ПП Бр. 1063, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 5/18. XII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, док. бр. 480, стр. 768–769.

¹⁶ Архив САНУ, 13597/2, 11.

избору је одлучивала посебна комисија Централног одбора (Митрова, 2012: 169–170).

Конгрес српске политичке организације у Османском царству организован је од 15. до 24. фебруара 1909. године у Скопљу, на коме је учествовало 78 делегата (Микић, 1994: 336; Храбак, 1976: 329). Дванаест учесника припадало је првој категорији делегата који су на Конгресу учествовали по функцији, док је преосталих 66 изабрала посебна комисија. Број изабраних делегата по градовима је распоређен овако: Скопље – 3, Пљевља – 3, Пријепоље – 2, Прибој – 1, Вранеш – 1, Нова Варош – 2, Сјеница – 2, Нови Пазар – 2, Бијело Поље – 1, Беране – 2, Рожаје – 1, Ђаковица – 1, Пећ – 2, Митровица – 2, Вучитрн – 1, Приштина – 2, Урошевац – 1, Њилане – 2, Призрен – 3, Плав и Гусиње – 1, Скадар – 1, Тетово – 2, Гостивар – 2, Прешево – 1, Куманово – 2, Паланка – 1, Кочане – 1, Кратово – 1, Велес – 1, Битољ – 2, Кичево – 2, Пореч – 2, Прилеп – 2, Мала Река – 1, Велика Река – 1, Дебар – 1, Охрид – 1, Дримокол – 1, Крушево – 1, Ресен – 1, Солун – 1 и околина Солуна – 3 делегата (Цариградски гласник, година XIV, бр. 45, 7. новембар 1908).

Рад Скупштине српске политичке организације у Скопљу у просторијама тамошње српске гимназије отворио је митрополит Вићентије Крцић. После избора радног председништва којим је председавао Петар Костић (Цариградски гласник, година XV, бр. 7, 13. фебруар 1909), пред присутне делегате конгреса руководиоци привремених органа Српске лиге поднели су три извештаја. Извештај о финансијско-економским положају Срба у Турској поднео је Велимир Перић (Недељковић, 2015: 98), извештај о политичким приликама у европским вилајетима Османског царства насељеним Србима поднео је Богдан Раденковић,¹⁷ а извештај о стању у црквено-школском систему образложио је Сава Стојановић.¹⁸ Конгрес је усвојио Устав српске политичке организације која је понела званичан назив: „Организација српског народа у Отоманској царевини“. Уставом је наглашено да је Организација српског народа у Отоманској царевини једини и искључиви политички представник Срба у Османском царству и сугерисано свим Србима да не прихватају учешће у раду туђих странака. Прихватањем Устава договорено је и да најважнији орган српске политичке организације буде годишња скупштина. На скопском конгресу конституисан је Главни одбор српске организације састављен од дванаест чланова. Чланови Главног одбора бирани су из четири вилајетска одбора, као и из Обласних одбора рашко-призренске и скопске епархије. Главни одбор у Скопљу обављао је и дужност Обласног одбора скопске епархије (Микић, 1994: 336–337; Недељковић, 2015: 98; Пандевски, 1987: 297–298; Митрова, 2012: 170).

Место председника Главног одбора гласањем делегата поново је додељено Богдану Раденковићу. Осим Раденковића за заступнике скопског рејона у Главном одбору изабрани су Алекса Станишић и Исаило Хаџијевиќ. Битољски рејон су представљали Јован Ђирковић, Јанићије Димитријевић и Рис-

¹⁷ Архив САНУ, 13597/2.

¹⁸ Архив САНУ, 13597/3.

та Ставрић. Солунски рејон су заступали Никола Голубовић, Ђорђе Денковић и Милан Чемерићи, а приштински Милан Цемовић, Стојан Капетановић и Стеван Самарџић. Чланови Главног одбора и сви делегати српске скупштине су у завршном делу заседања усвојили три резолуције којима се између осталог тражило да се енергичним мерама власти против реакционарних елемената учврсти уставни поредак земље, да се приступи измени Устава у складу са демократским захтевима и потребама народа, да локалне власти уместо термина „Рум“ за српски народ употребљавају његово национално име Србин, да се патријаршијске привилегије признате грчким митрополитима пренесу и на српске црквене великодостојнике, да се изађе у сусрет српском становништву Велешко-дебарске епархије и на чело поменуте црквене организације доведе српски владика, да се укине уредба из 1903. године и омогући селима да се сама опредељују да ли ће примати српског или бугарског свештеника и да се омогући српским сељацима откуп имања од крупних земљопоседника како би се формирао посебан сеоски сталеж. Завршном дискусијом о црквено-школским приликама скупштина је окончала свој рад (Цариградски гласник, година XV, бр. 8, 20. фебруар 1909).

Још истог месеца приступило се послу на остварењу политичких циљева дефинисаних на фебруарској скупштини, али је сменом турске владе и избијањем нереда у Цариграду почетком априла 1909. године политичка стабилност у Османском царству доведена у питање. Српска политичка организација није учествовала у априлској контрареволуцији коју су извеле присталице старог поретка, нити у њеном гушењу које су извели младотурски официри (Кљосев, 1954: 431–434). Иако је конзул Владимир Љотић заступао мишљење да треба учествовати у гушењу контрареволуције јер би то користило Србима,¹⁹ из Београда су стизале јасне инструкције да се у борби између турског апсолутизма и уставности треба држати потпуно резервисано.²⁰ Успех младотурских официра приликом сузбијања опозиције у престоници Османског царства ојачао је њихов утицај у покрету и довео до корекције унутрашње политике Комитета уједињења и прогреса. Сменом султана и преузимањем потпуне власти у држави Младотурски комитет је улагао напоре да Османско царство трансформише у централизовану националистичку империју којом заповеда турски елемент.

У поменутих условима демаскираној политици младотурског национализма није одговарало деловање других националних политичких организација у земљи. Због тога су припадници Комитета уједињења и прогреса током лета 1909. године све нетурске политичке покрете посматрали као најдеструктивније факторе у државном систему Османског царства (Соларов, 1925:

¹⁹ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-ХI, Д-2, Пов. Бр. 990, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 3/16. IV 1909; ДСПКС, књига III, свеска 5/I, 1/14. април – 31. август / 13. септембар 1909. године, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014, док. бр. 24, стр. 206.

²⁰ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-ХI, Д-2, Пов. Бр. 990, МИД – Конзулатима Краљевине Србије у Турској, 3/16. IV 1909; ДСПКС, књ. III, св. 5/I, док. бр. 26, стр. 207.

154). То је уједно био и одговор на питање зашто су у периоду од јула 1909. до средине августа 1910. године младотурски посланици у османском парламенту изгласали више реакционарних и антидемократских закона. По реперкусијама на политичко-безбедносне прилике у Старој Србији и Македонији нарочито су се истицали *Закон о политичким удружењима* усвојен 3. августа 1909. године (Работническа искра, Солунъ, година III, број 3, 20 мај 1911 година, стр. 3) и *Закон о четама у румелијским вилајетима* изгласан 27. септембра 1909. године (Пандевски, 1967: 678-679).

Закон о политичким удружењима задао је снажан ударац политичком организовању Срба у Турској. Његове одредбе су предвиђале забрану стварања политичких партија на основу националних и расних разлика и имена, док су од постојећих странака са поменутиим обележјима захтевале или да се угасе или да се трансформишу у некаква неполитичка удружења (Работническа искра, Солунъ, година III, број 3, 20 мај 1911 година, стр. 3). Добивши вест да ће младотурци кренути са имплементацијом поменутог Закона конзул Љубомир Михаиловић је из Битоља крајем августа 1909. године тражио одобрење српске владе за претварање одбора српске политичке партије Битољског вилајета у црквено-просветну организацију. Из Београда је истог дана одговорено да не треба вршити самоукидање вилајетских националних клубова већ наставити са радом све док турске власти саме не изврше ликвидацију њиховог постојања по сили закона.²¹

Турци су чекали неколико месеци а онда је започело укидање српских, бугарских и грчких партија. Организација српског народа у Отоманском царству, како се је званично називала српска политичка странка, за само пола године постојања под тим именом морала је бити угашена. Њени вилајетски одбори поступили су према захтевима власти, а 3. децембра 1909. године са радом је престао и Главни одбор у Скопљу. Гашење политичких организација у Косовском вилајету прошло је без превелике буке. То није био случај са Солунским²² и Битољским вилајетом где је хришћанско становништво ипак пружило отпор реакционарном законском решењу. Представници српског, бугарског и грчког националног клуба у Битољу заједнички су протестовали и тражили измене *Закон о политичким удружењима*. Они су позвали и присталице албанског и јеврејског клуба да им се придруже у демонстрацијама, али ауторитарна младотурска власт која је све више клизила у деспотизам није показала слуха за грађански бунт хришћана. Услед интервенције Главног одбора из Скопља, вилајетски одбор у Битољу је поступио према наређењима власти и обуставио свој рад. Крајем 1909. године сви одбори легалне српске политичке организације у Османском царству били су угашени (Митрова, 2012: 171-172; Пандевски, 1987: 299-300).

²¹ АС, МИД, ППО, 1909. Ред 171, ПП Бр. 403, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 13/26. VIII 1909; ДСПКС, књ. III, св. 5/1, док. бр. 398, стр. 715.

²² Македонија меѓу аутономијата и дележот, том VII, приредио: С. Дракул, Скопје 2006, док. бр. 1300, стр. 29-34.

Гушењем рада нетурских политичких организација режим Партије уједињења и прогреса је начинио још један корак ка изазивању општег потреса у држави. Уместо парламентарним средствима у народном представништву, младотурске власти су се определиле да захтеве различитих етничких група ција решавају ванинституционално, агресивним методама и оружаним средствима. Њихово опредељење је додатно стимулисало националне антагонизме у оквиру Царства и најављивао сукоб ширих размера, који је уследио на јесен 1912. године.

Извори и литература

необјављени извори:

Архив Србије, Београд

Министарство иностраних дела

- *Политичко одељење*

- *Просветно-политичко одељење*

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

- *Српска демократска лига у Отоманској царевини, бр. 13597.*

Централен државен архив, Софија

- *Българско консулство в Битоля - 331к*

Објављени извори:

Die auswärtige Politik Serbiens: 1903-1914, Band I, Serbien und der Weltkrieg, von M. Boghitschewitsch, Berlin 1928.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига III, свеска 2/I, 1/14. јуни – 15/28. јули 1908. године, приредили: М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига III, свеска 2/II, 16/29. јули – 23. септембар/ 3. октобар 1908. године, приредили: М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига III, свеска 3, 24. септембар/ 7. октобар – 31. децембар 1908/ 13. јануар 1909. године, приредио: М. Војводић, Београд 2014.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига III, свеска 5/I, 1/14. април – 31. август / 13. септембар 1909. године, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.

История на българите 1878-1944 в документи, том I, 1878-1912, част втора, редактори: В. Георгиев, С. Трифонов, Софија 1996.

Македонија меѓу аутономијата и дележот, том VII, приредио: С. Дракул, Скопје 2006.

Штампа:

- Работническа искра, Солунъ, година III, брой 3, 20 май 1911.
Цариградски гласник, Цариград, година XIV, бр. 45, 7. новембар 1908.
Цариградски гласник, Цариград, година XIV, бр. 49, 5. децембар 1908.
Цариградски гласник, Цариград, година XV, бр. 7, 13. февруар 1909.
Цариградски гласник, Цариград, година XV, бр. 8, 20. февруар 1909.

Литература:

- Антић, Д. (2016). Арбанашки покрет у Старој Србији и Младотурска револуција 1908. године у мемоарима Стојана Зафировића, *Philologia Mediana*, година VIII, брой 8, Ниш: Филозофски факултет Ниш.
- Видаков Зиројевић, Ж. (2000), *Истина о Апису*, Београд.
- Иностранци (1909а). (Ј. Јовановић), „Нови турски парламент“, *СКГ*, књ. XXII, Београд.
- Иностранци (1909б). (Ј. Јовановић), „Народносно питање у Турској – Угарска“, *СКГ*, књ. XXIII, Београд.
- Кьосев, Д. (1954). *История на македонското национално револуционно движение*, Софија.
- Микић, Ђ. (1994). „Под младотурцима“, *Историја српског народа*, књига VI/1, Београд 1994: СКЗ.
- Митрова, М. (2012). *Кралството Србија и Османлиска Македонија (1903–1913)*, Скопје.
- Народна енциклопедија СХС*, књ. I, приредио: С. Станојевић, Нови Сад 2010.
- Недељковић, С. (2015). „Политичко организовање Срба у Турској у првим месецима после победе Младотурске револуције“, *Вардарски зборник*, бр. 10, Београд: САНУ.
- Пандевски, М. (1967). „Политичке прилике у Македонији пред Балкански рат“, *Југословенски народ пред Први светски рат*, Београд.
- Пандевски, М. (1987). *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том IV, *Политичките партии и организации во Македонија: (1908–1912)*, Скопје.
- Соларовъ, К. (1925). *България и македонскиятъ въпросъ. Причинитъ на балканскитъ войни*, Софија.
- Тодоровски, Г. (1987). „Српските конзули во Македонија за Младотурската револуција од 1908 година“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје.
- Храбак, Б. (1976). „Османлијско царство Младотурака и Србија 1908–1912. године“, *Симпозијум: Геоски дани Сретена Вукосављевића, III*, Пријепоље.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕРБОВ В МЛАДОТУРЕЦКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ (1908-1909)

Резюме: Недовольные всеобщим состоянием в Османском государстве, которое на внутреннем плане лучше всего просматривалось в финансовом крахе, а на внешнем во все более сложной и неопределенной позиции Порты относительно сохранения суверенности и целостности Империи, группа прозападных офицеров-заговорщиков поднимает восстание в июле 1908 года. Младотурецкая революция турецких офицеров привела к обновлению конституционного порядка и парламентаризма в стране. Мощь султана ограничена, и широкое объединение турецких националистов, прозападных секуляристов и прореформных плюралистов вводит паносманизм как официальную государственную идеологию. С временем политических курс младотурков все больше превращался в самодержавность и односторонность. В такой обстановке происходил процесс превращения сербских вооруженных формирований, действующих на территории Старой Сербии и Македонии, в политическую организацию, целью которой являлась защита сербских национальных интересов в Турции. В данной статье рассматривается создание и деятельность политической организации сербов в Османской империи. Мы уделили внимание соперничеству между сербской и болгарской политическими организациями в младотурецком государственном устройстве, а также отрицательном отношении Комитета объединения и прогресса к сербам и другим нетурецким организациям после лета 1909 года.

Ключевые слова: Младотурки, Османская империя, революция, сербы, парламентаризм.

ЈНП ЗБОР И КОНЦЕПТ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Резиме: Питање става политичких организација и истакнутих политичких личности према концепту српске државности током периода постојања Краљевине Југославије представља недовољно обрађену тему у нашој историографији. Циљ овог рада је да прикаже комплексан однос идеолошког конструкта ЈНП Збор према концепту српске државности током политичких превирања у Краљевини Југославији у другој половини 30-их година 20. века. У раду ће бити детаљно образложена становишта главних идеолога ЈНП Збор према идеји делимичне обнове српске државности оличене у расправама о потенцијалном стварању српске федералне јединице у оквиру југословенске државе. Посебан нагласак биће стављен на идејну основу на којој је током периода немачке окупације почивао став идеолога ЈНП Збор о обнови српске државности унутар немачког новог европског поретка. Рад је конципиран на основу архивске грађе, периодике, мемоарских списа и дела из корпуса савремене српске историографије. Резултати рада помоћи ће да се са већом прецизношћу утврде ставови главних идеолога ЈНП Збор према концепту српске државности унутар и изван оквира југословенске државне идеје.

Кључне речи: Југословенски народни покрет Збор, Организација југословенских националиста (ОРЈУНА), интегрално југословенство, Српски културни клуб, Хрватска сељачка странка (ХСС).

Питање става ЈНП Збор према концепту српске државности представља једно од недовољно разјашњених питања у југословенској и српској историографији. Ове нејасноће резултат су како идеолошке инструментализације послератне југословенске историографије тако и низа комплексних политичких догађаја са којим се вођство овог покрета суочило у другој половини 30-их година. Период Другог светског рата и немачке окупације додатно је допринео даљем усложњавању овог питања замагљујући потенцијалне одговоре испод слојева насилно скројеног нацистичког „Новог европског поретка“. Стога одговор на питање односа идеолошког конструкта ЈНП Збор према концепту српске државности морамо потражити у поновној пажљивој анализи програмских текстова у штампаним гласилима овог покрета и најновијим резултатима истраживања модерне српске историографије.

ЈНП Збор формиран је крајем 1934 г. као фузија више политичких група (Југословенска акција, Борачка организација Југославије и др.) (Глигоријевић, 1965), које су настале у процесу дезинтеграције Организације југословенских националиста (Gligorijević, 1963a). Идеолошки фундамент ове ванпарламен-

¹ v.dragosavljevic@yahoo.com

тарне политичке организације која је деловала током 20-их година на целокупној територији КЈ представљала је теорија интегралног југословенства. Интегрално југословенство представља облик југословенске идеје која одбацује постојање етничких, државно правних и културних особености југословенских народа и у складу са тим заговара централистички облик државног уређења. Основе ове идеје конципирали су крајем 19. и почетком 20. века Светозар Прибићевић (Pribićević, 2000: 123–136; Matković, 1972: 85–88), Јован Скерлић (Bakić, 2004: 133–134; Ковић, 2015: 536–539) и Јован Цвијић (Цвијић, 1999), али су главни допринос њеном развоју у идеолошки систем дали политички мислиоци из редова ОРЈУНЕ. Настојећи да овој теорији обезбеде рационално покриће главни идеолози ОРЈУНЕ Првислав Гризогоно (Grisogono 1923), Фрањо Малин (Malin, 1925) креирали су низ парадоксалних историјских конструкција које су за циљ имале да докажу постојање јединственог југословенског народа. Ова теорија надживела је постојање саме ОРЈУНЕ (чије је деловање забрањено након 6. јануара 1929. г.) и захваљујући присуству великог броја бивших орјунаша унутар апарата 6-јануарске диктатуре² успела да се устоличи као фундамент идеологије режима успостављеног након 6. јануара 1929. г. (Димић, 1996: 279; Petranović, 1987: 311). Будући вођа и главни идеолог ЈНП Збор Димитрије Љотић био је горњиви заговорник и високи функционер шестојануарског режима (вршио је функцију министра правде у Влади Петра Живковића 1931. г.) као и ватрени поборник политичког легата краља Александра Карађорђевића. Иако је пре 1929. г. био високи функционер Народне радикалне странке која се истицала као заступник идеологије српског национализма, Љотић је након шестојануарског Манифеста³ усвојио теорију интегралног југословенства као основни оквир свог политичког деловања.

У складу са саставом свог чланства и националном оријентацијом свог вође и главног идеолога ЈНП Збор стајао је на позицијама интегралног југословенства. Реагујући у јесен 1935. г. на одбијање краљевске владе да изда дозволу којом се одобрава оснивање ЈНП Збор, под образложењем „да се из програма пријављеног покрета не види да ли је овај покрет за јединство народа и државе, за монархију и династију“ Димитрије Љотић се обратио јавности летком *Краљевској влади – Писмо отворено*.⁴ У тексту летка Љотић је чланове владе ЈРЗ

² Бивши прваци ОРЈУНЕ Првислав Гризогоно, Добросав Јевђевић, Драго Марушић, Будисав и Берисав Анђелиновић су након 1929. г. вршили министарске и друге високе функције у управном апарату шестојануарског режима.

³ Поред оданости политичким потезима краља Александра Карађорђевића Љотић је имао и приватних разлога због којих је био пријемчив за теорију о постојању јединственог југословенског народа. По демобилизацији из српске војске 1920. г. Љотић се оженио Хрватицом Ивком Мавринац из Бакра на Хрватском приморију. Према сведочењима његових савременика Љотић, у складу са својим екуменистичким убеђењима није инсистирао да његова супруга пређе у православну веру и своје потомство је васпитавао у духу поштовања традиција и обичаја како српског тако и хрватског народа.

⁴ Архив Београда, Фонд Љотићеве организације Збор, кутија бр. 6, летак: *Краљевској влади – Писмо отворено*.

оптужио за цинизам и фарисејство наводећи да је управо државно и национално јединство идеолошки фундамент ЈНП Збор. Одричући право представницим „племенско-сепаратистичких странака“ као што су СЛС и ЈМО морално право да одлучују о томе ко заступа ставове државног и националног јединства, Љотић завршава своје обраћање речима: „Има људи који су за народно и државно јединство, када тако захтева какав интерес, нарочито када је у питању долазак на власт. Код нас се то не мења. Наш југословенски карактер нема никакве везе са политичком коњуктуром“. Као и југоинтегралистички покрети из 20-их и прве половине 30-их година идеолози ЈНП Збор видели су свој покрет као директни наставак рада предратне Југословенске националистичке омладине. Позивање на политички легат ЈНО највидљивије је у чланцима *Клеветницима*⁵ и *Омладина ударна снага Збора*.⁶ Одговарајући на инсинуације да је ЈНП Збор фашистички покрет у служби Немачке вођа збораша у Далмацији Чедомиљ Медини, члан предратне ЈНО и пређашњи високи функционер ОРЈУНЕ и Југословенске акције, у чланку *Клеветницима* одбацује ове оптужбе и наводи: „Ради оних наших пријатеља, који нас око Збора познају у душу не би требало на те срамне алузије трошити ниједне ријечи... Око Збора у Сушаку окупила се најпре она генерација, која је стајала у првим редовима југословенске предратне националне омладине у овом крају. Сушак је био пред свјетски рат и за вријеме свјетског рата жариште југословенске националне мисли, био је збориште националне револуционарне омладине, која је већ тада не жацајући пред жртвама, минирала зграду нама туђинске државе. Многи из те генерације чамчили су у аустријским тамницама и концентрационим логорима, а многи опет као ратни добровољци стављали су своје младе животе у службу националне мисли. Све то без икаквих претензија на признање и награде“. Идеолози ЈНП Збор су у текстовима попут *Ускршња размишљања*,⁷ *Судбоносна раскрсница*,⁸ *Југословенска драма*,⁹ *Важније од важног*¹⁰ понављали историјске конструкције о јединству југословенског народа и његовим вишевековним напорима да створи јединствену југословенску државу, тј. ставове које су почетком двадесетих година износили идеолози ОРЈУНЕ Фрањо Малин и Првислав Грисогоно. Идеолози ЈНП Збор пласирали су историјске конструкције о „тринаестовековној историји југословенског народа“, *Видовдану (Косовској битци)* као „средистију српске и југословенске историје“¹¹ и *Првом српском устанку* као „почетној фази југословенске револуције“.¹²

⁵ Чедомиљ Медини, *Клеветницима, Збор* (Сушак), 15.3.1937.

⁶ Хрвоје Магазиновић, *Омладина ударна снага Збора, Вихор*, 20.3.1937.

⁷ Димитрије Љотић, *Ускршња размишљања, Отаџбина* бр.7, 7. април 1934.

⁸ Димитрије Љотић, *Судбоносна раскрсница, Отаџбина* бр.47, 27. јануар 1935.

⁹ Димитрије Љотић, *Југословенска драма, Отаџбина* бр.146, 6. јануар 1937.

¹⁰ Димитрије Љотић, *Важније од важног, Отаџбина* бр.149, 11. фебруар 1937.

¹¹ Димитрије Љотић, *Видовданска размишљања, Нови пут* бр. 24, 3. јул 1938.

¹² Димитрије Љотић, *Окренимо се избору наше прве слободе, Нови пут* бр. 16–17, 15.мај 1938.

Насупрот чињеници да је ЈНП Збор стајао на позицијама интегралног југословенства у историографским радовима из периода социјалистичке Југославије постављена нетачна и неутемељена теза по којој ЈНП Збор има карактер српског националистичког покрета и по којој идеолошки не припада блоку југоинтегралистичких политичких организација. Ову тезу први је презентовао Бранислав Глигоријевић у свом чланку *Напад љотићеваца на студенте техничког факултета у Београду у октобру 1940. и растурање Љотићевог Збора* (Gligorijević, 1963b, 52–81). У овом раду Глигоријевић је заступао гледиште да је Димитрије Љотић био један од главних идеолога Српског културног клуба (СКК), организације која је заступала становишта српског националног интереса, односно, српског национализма и један од заговорника концепта Велике Србије. Истина је, међутим, да је поставком ове тезе Глигоријевић направио крупан пропуст који се негативно одразио на целокупан опус социјалистичке и постсоцијалистичке историографије која се бавила овом темом (или се ње дотицала). Наиме, поред многобројних горенаведених програмских чланака на основу чије садржине се може недвосмислено закључити да је ЈНП Збор стајао на позицијама интегралног југословенства, постоји и низ чланака у којима су се идеолози ЈНП Збор децидирано критички постављали према феномену српског национализма и покушајима стварања политичке организације засноване на овом идеолошком конструкту. Такав критички тон најексплицитније је изражен у чланцима попут *Опасне паролe*,¹³ *Војвођански меморандум*,¹⁴ *Српски фронт*,¹⁵ *Српски глас*,¹⁶ *Реч две Србима*,¹⁷ *Окупљање Срба*.¹⁸ У овим чланцима Димитрије Љотић, главни идеолог ЈНП Збор, оштро критикује све политичке снаге које позивају српски народ на политичко окупљање на „племенској“ (националној) основи. Како аутор наглашава, тзв. хрватско питање је управо резултат „српског греха“, тј. последица вишегодишње корупционашке политике коју су предводили политички лидери српског племена југословенског народа који су од Уједињења имали доминантну улогу у политичком животу југословенске државе. Неефикасна и корумпирана државна управа коју су инсталирали српски политичари резултирала је појавом „хрватског греха“, тј. мржњом према југословенској држави и урушавањем угледа југословенске државне и националне идеје у западним покрајинама. Насупрот предлозима о политичком груписању Срба на племенској основи као одговору на јачање хрватског националног покрета Љотић као једино решење види смену генерација и идеја у врху српске политичке елите.¹⁹

¹³ Димитрије Љотић, *Опасне паролe*, *Отаџбина* бр. 95, 5. јануар 1936.

¹⁴ Димитрије Љотић, *Војвођански меморандум*, *Отаџбина* бр. 97, 10. јануар 1936.

¹⁵ Димитрије Љотић, *Српски фронт*, *Отаџбина* бр. 147, 28. јануар 1937.

¹⁶ Димитрије Љотић, *Српски глас*, *Билтен* бр. 33–34, 1. децембар 1939, стр. 17–18.

¹⁷ Димитрије Љотић, *Реч две Србима*, *Билтен* бр. 42, 2. април 1940, стр. 11–13.

¹⁸ Димитрије Љотић, *Окупљање Срба*, *Наш пут* бр.6, 12. мај 1940.

¹⁹ „... Ми нисмо од оних који за све ово бацају анатему на Хрвате. Ми за све што се дешава кривимо, углавном, Србе. Хрватски грех долази као секундарна појава: он живи од српског греха.

Нове политичке снаге предвођене ЈНП Збор ће у првом реду донети морални препород који ће означити крај „партизанске и корупционашке“ праксе у управљању државом. Када се тај концепт оствари и „српски грех“ нестане „хрватски грех“ (сепаратистички хрватски национални покрет) изгубиће своју деструктивну снагу и бити ограничен на маргину политичког живота Краљевине Југославије (тј. сепаратизам ће заступати само Хрватска странка права). Другим речима, свако инсистирање на политичком окупљању Срба на бази српског национализма допринеће ескалацији „племенске психозе“ и ојачати политичку позицију хрватског сепаратизма и самим тим убрзаће слом југословенске државе. Негативан став ЈНП Збор према политичкој организацији Српски културни клуб најексплицитније је исказан у чланцима попут *Посета студената Српског културног клуба Смедереву*²⁰, *Српски фронт*²¹, *Југословенска мисао г. Слободана Јовановића*²² и *Српска јединица и избори*²³ из чије садржине се јасно може видети да ЈНП Збор наступа са позиција интегрално југословенства (које представља један од фундамената његове идеологије) и да нема ни најмање симпатија за ставове СКК. У чланку *Посета студената Српског културног клуба Смедереву* Љотић наглашава да је ЈНП Збор од стране чланства СКК перципиран управо као „издајнички“ интегрално југословенски покрет који је непријатељски настројен према идеји политичког груписања српског народа. Такође, у чланку *Српски глас*²⁴ Љотић се, коментаришући идеолошке ставове које заступа лист *Српски глас* – главно гласило СКК, оградио од сваке могућности сарадње са овим листом наводећи да је инсистирање на српском национализму управо оно што даје снагу сепаратистичком покрету у Хрватској. Какво је мишљење председник ЈНП Збор

И ако Срби немају довољно храбрости да то виде, да то себи кажу, да се због овог греха дубоко покају, искрено га омрзну и презру, истински себе због њега презру, онда нема спаса Србима па ни Југославији. Онда су тешки болесници без наде за оздрављење.... Нека онда не слушају шта им брижно шапућу да праве српску јединицу: Где ћеш веће српске јединице од Југославије... Нека не губе време о српској јединици – нека се не враћају назад, ако су одиста јуначко колено, како се о њима мислило, већ нека једном постављени циљ, Југославију, неодступно, ма и сами самцати засад, бране. Јер изван тога је све кукавичтво и декадентство, први знак пропасти једног царског соја које до сад нигде и никад за толике векове не пође у назад... Нека не падну у искушење да пођу за хрватским примером. Мала ће бити одговорност Хрвата сутра, јер им је далеко мање и дато од истинске величине и замаха... Не кривимо дакле Хрвате. Окривимо себе. Нашом слабошћу греховном њина снага греховна се хранила и ојачала. И не трчимо да подражавамо брата свог нејаког, већ ходимо својим путем, христовосним и крстовосним. Све друго ће бити дато због тога и кроз то. “ (Види- Димитрије Љотић, Реч две Србима, *Билтен* бр. 42, 2. април 1940, стр. 11–13).

²⁰ Димитрије Љотић, *Посета студената Српског културног клуба Смедереву*, *Билтен* бр. 13, 21.5.1939.

²¹ Димитрије Љотић, *Српски фронт*, *Билтен* бр. 27, 11.9.1939.

²² Димитрије Љотић, *Југословенска мисао г. Слободана Јовановића*, *Билтен* бр.37, 14.1.1940.

²³ Димитрије Љотић, *Српска јединица и избори*, *Билтен* бр. 38, 8.2.1940.

²⁴ Димитрије Љотић, *Српски глас*, *Билтен* бр. 33–34, 1. децембар 1939, стр. 17–18.

имао о СКК и његовом вођству најречитије говори чланак *Српски фронт* у коме Љотић говорећи о људима који су покренули Српски културни клуб каже: „Све чешће чују се гласови о потреби стварања српског фронта. Најчешће ти гласови долазе од оних који су највише криви за ово и овакво стање у земљи.... Зато се они тако лако саглашавају са разбијањем Југославије. Зато тако лако пристају на стварање Велике Србије. Велике Србије која није ништа, која се ниуком погледу не може мерити са Југославијом.“²⁵ Мишљење о карактеру вођства СКК Љотић је најексплицитније изразио у чланку *Бесмртне заслуге генерала Недића за спас српског народа*²⁶ у коме наводи следеће: „3. децембра 1939. године три месеца после почетка Светског рата у Српском културном клубу била је једна седница на којој су били позвани и шефови свију политичких странака и покрета у којима су Срби заступљени. Ја сам слушао очајне реферате о приликама у којима се српски народ налазио пред Југославијом. Ја мислим да се кулминација наших невоља огледала у рефератима партијских представника, и то по лековима које су предлагали претставници партија. Ти лекови били су саме самцате лимунaде. Нико није имао храбрости да каже да предложи горке лекове. На крају ја сам узео реч на том састанку и рекао да сам данас присуствовао опелу српског народа“. Своју веру у теорију интегралног југословенства Љотић је најексплицитније изложио у чланку *Југословенска мисао г. Сл. Јовановића*. Полемишући са С. Јовановићем о ставу који је вођа СКК изнео у својој брошури *Југословенска мисао у прошлости и будућности* (Јовановић, 1939) да југословенство треба свести са нивоа националне на ниво државне идеје Љотић каже: „Ми се никад нисмо хтели упуштати у јалову дискусију да ли смо један или три или четири народа. За нас лично јасно је да смо један народ. Али оне који у то не верују нисмо ни покушали да убедимо. Место тога ми смо истакли друго гледиште – јединство судбине. Нема добра ни Србима ни Хрватима, ни Словенцима, ни Бугарима, без једне јединствене државе, као јединственог инструмента – јединства судбине.“²⁷

Поред негативног става према СКК о односу главних идеолога ЈНП Збор према идеји политичког деловања на основу националног принципа речито говори и случај конкордатске кризе. Сукоб који је крајем 1935. г. избио између режима ЈРЗ и СПЦ која се нашла погођена појединим тачкама Конкордата који је влада желела да потпише са Ватиканом распламсао се пуном снагом у пролеће 1937. г. Тумачења појединих истакнутих првака СПЦ да овај споразум фаворизује РКЦ у Краљевини Југославији на рачун осталих вероисповести изазвала су велику узнемиреност међу православним верницима који су се груписали око вођства СПЦ. Све политичке групације које су се налазиле у опозицији према режиму ЈРЗ укључиле су се у овај сукоб са намером да га искористе у циљу рушења владе Милана Стојадиновића (Мишовић, 1983: 64–65, 71, 75, 89). Међу овим

²⁵ Димитрије Љотић, Српски фронт, *Билтен* бр. 27, 11.9.1939.

²⁶ Димитрије Љотић, Бесмртне заслуге генерала Недића за спас српског народа, *Ново време*, 15. март 1944.

²⁷ Димитрије Љотић, Југословенска мисао г. Сл. Јовановића, *Билтен* бр. 37, 14. јануар 1940.

групацијама налазио се и ЈНП Збор који је од почетка сукоба стао на страну вођства СПЦ. У низу протесних окупљања против ратификације Конкордата које је организовала СПЦ током лета 1937. г. учествовали су прваци и чланови ЈНП Збор. На појединим протесним окупљањима долазило је до сукоба између демонстраната и жандармерије који су за последицу имали десетине мртвих и рањених. На протесном скупу у Младеновцу, маса демонстраната револтирана провокацијом локалних чланова ЈРЗ напала је кућу народног посланика ЈРЗ испред које се налазио вод жандармерије. У тучи и пуцњави које су уследиле рањено је 17 демонстраната а убијен је и један од најугледнијих збораша у том крају Милован Кузмановић.²⁸ Када је због говора одржаног на сахрани патријарха Варнаве ухапшен војвода Илија Трифуновић Бирчанин, његову одбрану пред судом преузео је Димитрије Љотић (Парежанин, 2001: 138). У усијаној атмосфери која је настала након смрти патријарха Варнаве ЈНП Збор се обратио јавности летком *Грађанима Југославије* у коме је Љотић изнео тврђење да је Конкордат заправо инструмент којим Милан Стојадиновић путем изазивања верске нетрпељивости покушава да ликвидира југословенство и Југославију.²⁹ За разлику од осталих опозиционих група укључивањем у ову борбу ЈНП Збор нашао се у изразито незавидној ситуацији. Наиме, пружајући безрезервну подршку врху СПЦ у борби са режимом ЈНП Збор се као декларисани југоинтегралистички покрет излагао великом ризику да буде перцепиран као српска националистичка организација и тако дође у сукоб са основним постулатима своје идеологије и изгуби своје чланство (римокатоличке вероисповести) у Хрватској и Словенији. Велику забринутост која је поводом овог питања владала међу вођством ЈНП Збор најбоље илуструје упутство које је путем *Билтена* (у питању је интерни коминике који је издавао Одсек за пропаганду ЈНП Збор, а не потоњи зборашки лист *Билтен*) изложио чланству Димитрије Љотић. Позивајући се на своје ставове изречене у летку *Грађанима Југославије* Љотић говори о подршци народа и опозиције СПЦ наводи: „Има извесних тенденција да се овај покрет претвори у великосрпски покрет... улажемо сав труд да, и ако се све ово одиграва за сад само међу православним Србима, ипак не буде искоришћено против Југославије.. Опасност од стварања антијугословенске психозе код Срба постоји.... Наше организације у католичком делу нашег народа, треба с једне стране да послуже обавештењем католичког дела земље да овај процес код православних Срба није задојен мржњом и нетрпељивошћу према римокатолицима, нити жели да православној цркви очува неке привилегије над римокатоличком црквом, као што се баш из редова Владе чује. Стојимо на гледишту да би римокатоличкој цркви конкордатом требала да буду зајамчена права и дужности. Колика год права имала православна црква мора имати и римокатоличка.“³⁰ У складу са овим ставом ЈНП Збор је са задовољством поз-

²⁸ Архив Југославије, фонд бр. 102, фасцикла бр. 7, документ: *Билтен* бр. 8 (3.9.1937).

²⁹ Архив Југославије, фонд бр. 102, фасцикла бр. 7, летак: *Грађанима Југославије*.

³⁰ Архив Југославије, фонд бр. 102, фасцикла бр. 7, документ: *Билтен* бр. 8 (3.9.1937).

дравио измирење између владе и СПЦ које је постигнуто захваљујући дипломатским вештинама Патријарха Гаврила Дожића.

Могући извор забуне која је навела Глигоријевића (и историчаре који су прихватили његову тезу о ЈНП Збор као заступнику српског национализма) да класификују ЈНП Збор као српски националистички покрет представљало би специфично Љотићево тумачење теорије интегралног југословенства као и амбивалентан став који је ЈНП Збор имао према водећој хрватској политичкој партији – Хрватској сељачкој странци (ХСС). Став идеолога ЈНП Збор према идеји о постојању јединственог југословенског народа у појединим сегментима се разликовао од концепта који су заступали идеолози југоинтегралистичких покрета из 20-их и прве половине 30-их година. У чланцима попут *Пут ка јединству*,³¹ *Судбоносна раскрсница*³² као и аутобиографском делу Димитрија Љотића *Из мог живота*³³ могу се запазити констатације да је југословенски покрет био дело младих идеалиста-романтичара који су олако прелазили преко чињеница да југословенска племена спаја само језик, а да их одвајају различито писмо, религија и традиција, као и да су главни мотиви југословенског покрета у Хрватској и Словенији били страх од социјалног преврата и италијанског експанзионизма. Док се теорија о постојању јединственог југословенског народа код идеолога југоинтегралистичких покрета радикалне деснице из 20-тих и прве половине 30-тих ослањала преваходно на псеудонаучне историјске конструкције и неутемељену предпоставку о постојању јединственог југословенског културног обрасца, идеолози ЈНП Збор су веру у постојање јединственог југословенског народа заснивали на мистичном концепту „јединства судбине“. У гореспоменутим чланцима у којима се презентовала историјска конструкција о тринаестовековној историји јединственог југословенског народа, Димитрије Љотић истиче да су у том периоду сви појединачни покушаји југословенских племена да створе сопствене државне творевине претрпели неуспех чији је резултат био да су ова племена три петине своје историје провела у ропству. Другим речима, само уједињена југословенска племена могу себи обезбедити слободу и неспутан културно-економски развој тј. њихова судбина је да заједно успеју у изградњи југословенске државе или у супротном појединачно нестату са политичке карте Европе. Сама судбина упућује југословенска племена на стварање свести о заједничким интересима тј. међусобну сарадњу и стварање јаке југословенске државе. Свест о „јединству судбине“ према Љотићу представља есенцију југословенске идеје, док су њени политички и организациони облици питања од секундарног значаја. Стога су идеолози ЈНП Збор на супрот политичком и организационом јединству државе (централизам и унитаризам) на коме су инсистирали идеолози југоинтегрализма из 20-их и прве половине 30-тих година истицали примат постизања „духовног и идеолошког

³¹ Димитрије Љотић, *Пут ка јединству*, *Отаџбина* бр. 5, 25. март 1934.

³² Димитрије Љотић, *Судбоносна раскрсница*, *Отаџбина* бр. 47, 27. јануар 1935.

³³ Димитрије Љотић, *Одабрана дела I*, Минхен 1981, стр. 329, 333.

јединства од Триглава до Ђевђелије.³⁴ Спремност идеолога ЈНП Збор да одбаце централизам и унитаризам као једине могуће облике уређења југословенске државе најексплицитније је изражена у чланку *Ни централизам ни унитаризам ни федерализам*³⁵ у коме је Димитрије Љотић и централизам и федерализам окарактерисао као „вештачки крпеж механички уређене државе“. Куриозитет овог чланка представља Љотићева оштра критика централистичко-унитаристичке политике коју је заступала Самостална демократска странка и њен лидер Светозар Прибићевић. Љотић је осуђивао Прибићевићев манир да све поборнике федерализма третира као издајнике југословенског народа и државе (јер је по Љотићу федерализам био само још једно лоше решење а не издаја). Слична осуда централистичке политике СДС и њеног лидера Светозара Прибићевића присутна је и у мемоарским делима истакнутих функционера ЈНП Збор Ратка Парезанина (Парезанин, 2001: 103–104) и Хрвоја Магазиновића (Magazinović, 2009: 44–45, 49–50). Насупрот „механичким решењима“ – централизму и федерализму идеолози ЈНП Збор су се, по узору на неоројалистички покрет Француска акција, залагали за стварање широких самоуправа на бази историјских покрајина. Спремност идеолога ЈНП Збор да одбаце централизам као једини могући систем уређења југословенске државе резулирао је знатно толерантнијим односом према хрватском националном покрету који је предводила Хрватска сељачка странка Влатка Мачека. Док је у штампи југоинтегралистичких покрета из 20-их и прве половине 30-и ХСС перципирана као „племенско-сепаратистичка странка“ њене присталице као „антијугословенске животиње“ а њен вођа Стјепан Радић пежоративно апострофиран као „душевно болесник и алкохоличар“, у гласилима ЈНП Збор све до 1939. г. аутори су показивали доста пијетета и разумевања према политици ХСС и њеном лидеру Влатку Мачеку. Овај став најбоље илуструју речи Димитрија Љотића који у чланку *Како Мачекови замишљају спољнополитички положај Југославије* наводи: „Ми имамо своје одређено мишљење о др. Мачеку које никада нисмо мењали. Ми смо веровали да је он поштен, озбиљан и уман човек и ако његова концепција државе није као наша.“³⁶ Овај толерантнији став идеолога ЈНП Збор према ХСС био је условљен са једне стране одбацивањем централизма а са друге стране надом да ће аграризам карактеристичан за идеологију ХСС и ЈНП Збор одиграти улогу кохезионог фактора у зближавању хрватског и српског племена југословенског народа. У периоду 1934–1937. г. у ретким чланцима у којима су се идеолози ЈНП Збор критички освртали на потезе ХСС попут *На*

³⁴ Димитрије Љотић, Пут ка јединству, *Отаџбина* бр. 4, 18. март 1934.

³⁵ Димитрије Љотић, Ни централизам ни унитаризам ни федерализам, *Отаџбина* бр. 102, 23. фебруар 1936.

³⁶ Димитрије Љотић, Како Мачекови замишљају спољнополитички положај Југославије, *Билтен* бр.15, 6. јун 1939.

орлов узлет,³⁷ Хрватско питање³⁸ и Наш чвор³⁹ преовладава умерени тон у коме се лидер ХСС третира као човек уских погледа (он захтева Хрватску до Земуна, а Краљ му нуди Хрватску до Ђевђелије), неспособан да изађе из старих политичких формула (формула хрватског историјског права), који се чак пореди са „себичним јежом“ који се „дури“ али се његова оданост југословенској држави не доводи у питање. Међутим већ 1937. г. долази до промене у ставу ЈНП Збор према ХСС. У чланцима попут Шта хоће др. Мачек,⁴⁰ Неспоразум код споразумаша,⁴¹ Зверка и њен траг⁴² Димитрије Љотић износи сумњу у лојалност вође ХСС југословенској држави. Након склапања споразума између Уједињене опозиције и ХСС у октобру 1937. г. Љотић у чланцима Весела земља,⁴³ Нови споразум удружене опозиције⁴⁴ и Прва размишљања о споразуму⁴⁵ износи низ оптужби на рачун Влатака Мачека, од тога да је споразум ХСС и УО заправо намера да се ликвидирају сва достигнућа 6-јануарског режима, да помаже режиму ЈРЗ да преброди Конкордатску кризу и да се представи као заштитник југословенства од сепаратизма. Нарочито оштар критички тон Љотић заузима у чланку Прва размишљања о споразуму у коме је овај потез ХСС окарактерисан као нови „атентат на Краља и његово дело- Југославију“ иза кога се назире „потпис“ Анте Павелића и Густава Перчеца – организатора Марсејског атентата. Пред парламентарне изборе 1938. г. идеолози ЈНП Збор делимично ревидирају свој негативан став према хрватском националном покрету што долази до изражаја у чланку *Наша замерка споразуму*⁴⁶ у коме аутор поздравља чињеницу да је ХСС споразумом одбацио сепаратизам и признао заједничке државне границе и династију (уз изражено жаљење што није признао и есенцију идеологије југословенског интегрализма – јединство судбине југословенских племена). Уверење идеолога ЈНП Збор да је ХСС југословенски оријентисана странка читовало се и у чињеници да су идеолози покрета одобравали аутономистичке тежње ХСС сматрајући да на тај начин ХСС штити хрватски део југословенског народа од незакоња режима ЈРЗ.⁴⁷ Ова промена става према политици ХСС није добила задовољавајуће теоријско образложење у програм-

³⁷ Димитрије Љотић, На орлов узлет, *Отаџбина* бр. 9, 22. април 1934.

³⁸ Димитрије Љотић, Хрватско питање, *Отаџбина* бр. 74, 4. август 1935.

³⁹ Димитрије Љотић, Наш чвор, *Отаџбина* бр. 114, 17. мај 1936.

⁴⁰ Димитрије Љотић, Шта хоће др. Мачек, *Отаџбина* бр. 162, 12. јун 1937.

⁴¹ Димитрије Љотић, Неспоразум код споразумаша, *Отаџбина* бр. 163, 19. јун 1937.

⁴² Димитрије Љотић, Зверка и њен траг, *Отаџбина* бр. 166, 10. јун 1937.

⁴³ Димитрије Љотић, Весела земља, *Отаџбина* бр. ? (датум публикације нечитак)

⁴⁴ Димитрије Љотић, Нови споразум удружене опозиције, *Отаџбина* бр. 167, октобар 1937.

⁴⁵ Димитрије Љотић, Прва размишљања о споразуму, *Отаџбина* бр. 167, октобар 1937.

⁴⁶ Димитрије Љотић, Наша замерка споразуму, *Нови пут* бр. 15, 1. мај 1938.

⁴⁷ Архив Војске Србије, Пописник бр. 17, кутија бр. 21, фасцикла бр. 4, документ бр. 60.

ским чланцима ЈНП Збор али архивска грађа упућује на закључак да је овај преокрет у ставу ЈНП Збор према хрватском националном покрету заправо био последица започетих преговора између вођства Збора и ХСС о заједничком наступу на парламентарним изборима 1938. г. Пред парламентарне изборе 1938. г. у извештајима Централног пресбириоа налазе се вести да су чланови ХСС давали потписе за листу ЈНП Збор на простору Приморске бановине.⁴⁸ О постојању извесног степена сарадње између вођства ХСС и ЈНП Збор сведочи и заједничка изјава представника листе Владимира Мачека и Димитрија Љотића у којој су представници оба покрета изнели тешке оптужбе на рачун владајуће ЈРЗ и начина на који су спровођени парламентарни избори у новембру 1938. г.⁴⁹ Према Љотићевим речима са Мачеком је био постигнут договор да ЈНП Збор уђе у предизборну коалицију ХСС и УО, али је сарадња отказана у последњи час јер се таквом потезу ХСС енергично супродставило вођство српских опозиционих странака.⁵⁰ Након склапања споразума Цветковић - Мачек у августу 1939 г. и стварања Бановине Хрватске долази до радикалне промене у односу идеолога ЈНП Збор према ХСС. Ова промена видљива је већ у садржини чланка *Споразум*⁵¹ у коме Љотић скреће пажњу јавности да је Мачек почео да води отворену сепаратистичку политику по узору на франковце (ХСП). Резултат ове политике је да “широм бановине Хрватске плаћају својим животима људи предани Краљу и Југославији” тј. да се под заштитом банских власти врши погром Срба и југословенски оријентисаних Хрвата. У чланцима *Нисмо мислили*,⁵² *Безглавост*,⁵³ *По примеру Загреба*⁵⁴ и *Лајбек је закопчан*⁵⁵ Љотић је оптуживао ХСС и Мачека као главне инспираторе терора Сељачке заштите и хаотичног стања које влада на територији бановине Хрватске. Насилни испади страначке милиције ХСС тзв. Сељачке заштите (која је на простору Бановине Хрватске незванично преузела дужност полиције) према зборашима и осталим присталицама интегралног југословенства на простору Бановине Хрватске у периоду 1939–1941. г. разбиле су илузију вођства ЈНП Збор о пројугословенској оријентацији ХСС.⁵⁶ Убиство истакнутог збораша адвоката Здравка Ленца у Загребу 10. априла 1940 г. од стране припадника Сељачке заштите окарактерисано је као доказ “керенштине и расула” који владају у Бановини Хрватској под

⁴⁸ Архив Југославије, фонд бр. 38, фасцикла бр. 12, документ: *Извештај ЦПБ од 8. новембра 1938.*

⁴⁹ Архив Југославије, фонд бр. 730, предмет бр. 47.

⁵⁰ Архив Војске Србије, Пописник бр. 17, кутија бр. 21, фасцикла бр. 4, документ бр. 60.

⁵¹ Димитрије Љотић, Споразум, *Билтен* бр. 28, 21. септембар 1939, стр. 14–16.

⁵² Димитрије Љотић, Нисмо мислили, *Билтен* бр. 30. 16. октобар 1939, стр. 17–20.

⁵³ Димитрије Љотић, Безглавост, *Билтен* бр. 31, 1. новембар 1939, стр. 11–14.

⁵⁴ Димитрије Љотић, По примеру Загреба, *Билтен* бр. 33–34, 1. децембар 1939, стр. 23–24.

⁵⁵ Димитрије Љотић, Лајбек је закопчан, *Билтен* бр. 37, 14. јануар 1940, стр. 12–14.

⁵⁶ Архив Србије, фонд БИА II 72, документ: *Најновији догађаји у Загребу.*

режимом ХСС.⁵⁷ Према запажањима Драгутина Модерчина Бановина Хрватска је „тројански коњ Југославије“ тј. инструмент у рукама страних сила које помоћу хрватског националног покрета хоће да униште југословенску државу.⁵⁸ Сумирајући стање у бановини Хрватској у чланку *Др. Мачек и годишњица „споразума“*⁵⁹ Љотић закључује да је хрватски национални покрет политички банкротирао – под управом ХСС финансијско стање Бановине Хрватске је још горе него под режимом ЈРЗ. Да би повратио пољуљани углед и утицај ХСС Мачек као врстан демагог истиче нове захтеве који воде сецесији и препушта „милион Срба и пола милиона југословенски оријентисаних Хрвата терору олоша организованог у хрватској Грађанској и Сељачкој заштити.“ Терор који је над Србима и југоинтегралистима спроводила партијска милиција ХСС и пасиван став банских власти према оваквој пракси били су кључни аргументи због којих је Димитрије Љотић у свом писму кнезу намеснику⁶⁰ чланцима *Закључак*,⁶¹ *Унутрашњи преглед*⁶² бојећи се да би сепаратистички елементи могли да изврше сличан чин као Словаци у случају Чехословачке, предлаже да се изврши реорганизација војске тј. да се у војску позивају само Срби, Муслимани и Албанци уз додатак да се примају и само они Хрвати и Словенци који се пријаве добровољно.

Битно је напоменути да је и поред специфичности коју је поседовала зборашка теорија интегралног југословенства (идеја децентрализације) и појединих политичких потеза (контакти са ХСС и СКК) ЈНП Збор од стране својих савременика (чак и политичких неистомишљеника) перцепиран као ортодоксна југоинтегралистичка политичка групација. О ЈНП Збор као последњој политичкој партији која стоји на позицијама теорије интегралног југословенства говорио је, сумирајући распоред политичких снага у КЈ пред крај 1939 г., шеф пропаганде режима ЈРЗ Милан Јовановић Станимировић у свом *Дневнику* наводећи: “У свим гимназијама у земљи, у свим средњим школама и на свим универзитетима још се само љотићевци боре за националистички идеал интегралног југословенства, сви су други абдицирали, попустили и попузнули!” (Стојимировић, 2000: 328).

Још један могући извор забуне који је Глигоријевића (и оне историчаре који су прихватили његове тезе) довео до закључка да је ЈНП Збор заступао идеју српског национализма) јесте званични дискурс покрета током периода немачке окупације. Формално гледано, након Априлског рата 1941 г. главни идеолози и прваци ЈНП Збор у потпуности су одбацили југословенску идеју и у јавности наступали су првенствено са становишта заговорника српске националне идеје

⁵⁷ Архив Југославије, фонд бр. 37, фасцикла бр. 21, летак: *Београђани*.

⁵⁸ Аноним, Далекозор политичког духа једног љотићевца, *Хрватски дневник*, 4.април 1940.

⁵⁹ Димитрије Љотић, *Др. Мачек и годишњица „споразума“*, *Билтен* бр. 53, 22. август 1940 стр. 20–21.

⁶⁰ Димитрије Љотић, *Друго писмо*, *Наша борба* бр. 1, 7. септембар 1941.

⁶¹ Димитрије Љотић, *Закључак*, *Билтен* бр. 30, 16. октобар 1939, стр. 31–33.

⁶² Димитрије Љотић, *Унутрашњи преглед*, *Билтен* бр.8, 12.април 1939, стр. 4–6.

и српског националног интереса. Током година окупације ЈНП Збор пружао је пуну подршку режиму Комесарске управе и Влади народног спаса генерала Милана Недића обезбеђујући како оружану силу – Српски добровољачки корпус (Димитријевић, 2016: 102–109); тако и идеолошку основу – пројекат задружне сталешке државе (Драгосављевић, 2018: 465–474) за функционисање српског државног ентитета познатог у науци под именом Недићева Србија. У складу са тиме, у чланцима попут *Како ће српски народ изаћи из данашњих тешкоћа*,⁶³ *Недић и неко други*,⁶⁴ *Ко ће као Бог*,⁶⁵ *Српски народ мора живети по закону свог бића*⁶⁶ и многим другим Димитрије Љотић је позивао јавност на повратак историјским традицијама српскога народа и послушност ауторитету генерала Недића који је представљен као једини тумач и бранилац те традиције у тешким временима окупације. Према Љотићевом тумачењу, предратна политичка елита из својих лукративних мотива изгубила је однос према српској народној и државотворној традицији што је резултирало дегенерисањем политичко-управног апарата југословенске државе који је резултирао сломом у Априлском рату. У чланку *Питања и одговори*⁶⁷, критикујући предратну политичку елиту, Љотић наводи: „Као коцкари што су се кладили на једну карту на изгубили, јер ова није изишла, што поново удвајају улог опет на исту карту, уверени да ће овог пута морати изићи, – тако и они, осрамоћени због губитка на коцки на којој је срамно прокоцкана Југославија, сад улажу поново на исту карту – с исто тако мало памети и мало среће – судбину Србије и српског народа.“ Да би српски народ опстао у периоду окупације и суровог грађанског рата, према Љотићевом мишљењу, неопходно је да се цео народ окупи око владе генерала Недића која ће повратком српској народној и државотворној традицији обезбедити мир и стабилност на територији окупиране Србије и њен опстанак унутар немачког Новог европског поретка. Ова нова политичка позиција ЈНП Збор у којој је централно место заузимала борба за интересе српског народа и опстанак његовог државног ентитета била је базирана на мотивима реал политике. Наиме, у својим плановима о успостављању Новог европског поретка вођство нацистичке Немачке испољавало је децидирано негативан став према југословенској држави (идеји) која је перцепирана као версајска творевина и отелотворење српске хегемоније на Балкану (Ristović, 1991: 60–70). У прилог закључку да је преоријентација зборашке идеологије била условљена мотивима реал политике сведоче најновија истраживања српске историографије која доказују да се чак и након слома југословенске државе у Априлском рату и распарчавања њене територије међу силама Осовине и ње-

⁶³ Димитрије Љотић, *Како ће српски народ изаћи из данашњих тешкоћа*, *Наша борба* бр. 1, 7.9.1941.

⁶⁴ Димитрије Љотић, *Недић и неко други*, *Наша борба* бр. 34, 26. април 1942.

⁶⁵ Димитрије Љотић, *Ко ће као Бог*, *Српски народ* бр. 36, 18. септембар 1943.

⁶⁶ Димитрије Љотић, *Српски народ мора живети по закону свог бића*, *Ново време* (бр. публикације нечитак) 26. фебруар 1944.

⁶⁷ Димитрије Љотић, *Питања и одговори*, *Наша борба*, бр. 3, 21. септембар 1941.

ним савезницима идеолози ЈНП Збор нису одрекли теорије интегралног југословенства. Током маја 1942. г. Љотић је преко Владислава Стакића ступио у преговоре са италијанским војним аташеом у Београду Бонфатијем. О теми и току разговора италијански аташе известио је свој генералштаб речима: „Упућујем на извештаје бр. 384 од 8. августа 1941, 548 од 18. септембра 1941, 617 од 26. септембра 1941. и друге, о југословенским тендицијама Љотића. Оне нису много промењене. Он остаје присталица уједињења Јужних Словена са једном ауторитативном организацијом. Из тог разлога, он се дистанцира идеолошки од Недића и националистичких кругова који га окружују. Док је Недић за стварање једне Велике Србије без било каквог компромиса са другим балканским народима, Љотић инсистира на свом унитаристичком програму. И, у складу са својим осећањима, на повратку Карађорђевића. С обзиром да је Љотић патриота, не осећа да треба да одбије Недићеве српске тезе. У суштини, оставља отворена врата неким ширим решењима“ (Симић: 14–15). У наставку поменутог разговора Љотић је настојећи да подстакне италијанско-немачко супарништво предочио италијанском аташеу да би обнова југословенске државе могла умногоме ојачати италијански утицај на Балкану речима: „Али пре него што Италија дефинитивно одреди свој став према Балкану, ја бих желео да изнесем свој поглед на ситуацију. Не мислим да је Италија учинила добро тиме што је растурила Југославију: Италија је довела Павелића, Италија је обновила Црну Гору. Шта се десило са Хрватском? Хрватска се у многим духовним, економским, политичким, војним и другим аспектима потпуно везала за Немце са једним антииталијанским ставом. То стање хрватског духа деле многи кругови у Немачкој који немају много симпатија и поверења према Италији и који подржавају Хрвате у њиховом отпору италијанском притиску. Неки хрватски и немачки кругови нису се одрекли аспирација да имају део Јадрана. Хрвати мисле да ће уз немачку помоћ, када сложенији проблеми буду решени, успети да избаце Италију са многих делова Јадрана. Шта је добила Италија после растурања Југославије? Једну Србију потпуно окупирану од Немаца, која не може чак ни да дише; једну Хрватску која је више непријатељска Италији него пријатељска, и која је осуђена да јој буде још непријатељскија; један црногорски проблем који није добро решен. Како може једна Србија овако мала и слаба да води независну политику под притиском и љубомором Немаца? Ја сам спреман да прихватим пријатељство Италије и српски проблем како га ви желите, али желео бих да саветујем Италију да поново сагледа унутрашњи проблем Балкана и, под њеном командом, направи од три стуба Србија–Хрватска–Црна Гора који су сада слаби, једну државу која ће бити састављена из три дела и која неће бити Југославија из 1918, већ нека врста Југославије са италијанском подршком. Тада би Италија на Балкану имала једну јачу државу од ове која није представљена постојањем ова три раздвојена елемента и где би могла рачунати на пријатељство и сарадњу Срба. Италија ће имати потребу за стварањем једне овакве Југославије, зато што је вероватно да ће се у будућности створити једна друга Југославија под немачким притиском у којој ће хрватски елементи имати надмоћ над српским. Таква Југославија створена по

вољи Немаца могла би имати антииталијански став“ (Симић: 16–17). Поред тајних преговора са представницима фашистичке Италије о обнови југословенске државе о верности идеолога ЈНП Збор идеји југословенске државности сведоче и поступци вођства покрета у завршним фазама Другог светског рата. Наиме, крајем 1944. и почетком 1945. г. пред надирућим снагама Црвене армије Српски добровољачки корпус напустио је територију Србије и повукао се на подручје Словеније и Истре. На позив Димитрија Љотића снагама СДК прикључиле су се снаге словеначких домобрана Леона Рупника и појединих јединица ЈуВО (јединице под командом Момчила Ђуића, Добросава Јевђевића и остаци снага Павла Ђуришића). Према Љотићевој замисли требало је да ове снаге уз помоћ јединица генерала Власова и појединих одреда хрватског домобранства формирају тзв. Нови Солунски фронт. Затим је Народно веће у Љубљани требало да прогласи федеративну јединицу Словенију и позове краља Петра II Карађорђевића да дође у Љубљану и преузме власт. Након тога обједињене антикомунистичке снаге новог Солунског фронта кренуле би у напад на јединице НОВЈ и након њиховог пораза успоставиле би монархистички поредак на територији целе Краљевине Југославије (Димитријевић, 2016: 520–537). Остварење овог плана омели су како изненадна погибија Димитрија Љотића (који је био његов творац и главни оперативни организатор) тако и малобројност антикомунистичких снага окупљених унутар новог Солунског фронта. Без обзира на исход, овај план сведочи да је вођство ЈНП Збор остало до краја верно концепту југословенске државности. Овај став опстао је и међу преживелим члановима покрета који су након Другог светског рата обновили свој политички рад у емиграцији. Према извештајима безбедоносних служби социјалистичке Југославије међу емигрантским политичким организацијама једино су припадници ЈНП Збор остали на позицијама националног унитаризма, тј. теорије интегралног југословенства.⁶⁸

Свеукупно гледано може се закључити да су, насупротив тврдњама историографије из доба СФРЈ вође и идеолози ЈНП Збор током целокупног постојања ове политичке организације заступали позицију југословенске државне идеје. Догађаји који су ауторе социјалистичке историографије навели на погрешан закључак били су последица појединих специфичних елемената идеологије ЈНП Збор (залагање за широке самоуправе на бази историјских покрајина), производ дневно-политичких активности (повремени контакти са СКК, подршка СПЦ у конкордатској кризи и оштра реторика уперена против ХСС након стварања Бановине Хрватске) и потеза вођства покрета који су били условљени реал политичком ситуацијом (негативни став нацистичких идеолога према југословенској државној идеји). Ван ових случајева вођство ЈНП Збор испољавало је изричито негативан став према концепцији самосталне српске државе коју је посматрала као израз тежњи анахроних и ретроградних политичких снага. Насупрот томе вођство ЈНП Збор сматрало је југословенску националну

⁶⁸ Архив Србије, фонд БИА II – 75, документ: *Организациона структура Збора* (Извештај УДБ 8. фебруар 1963); Архив Србије, фонд БИА V – 126, документ: *Емигрантска организација Збор (1935–1964)*.

и државну идеју као елемент прогреса чије ће остварење (стварање јединственог југословенског народа) представљати степеницу ка коначном циљу – стварању Свесловенске државе (тзв. Велике Славије) која ће се простирати од Јадрана до Владивостока и чије ће успостављање резултирати преобликовањем политичке карте Европе у којој ће главну реч имати словенски народи.⁶⁹

Списак извора и литературе

Извори:

Архивска грађа:

Архив Београда (фонд Љотићева организација Збор)

Архив Југославије (фондови бр. 37, 38, 102, 730)

Архив Србије (фонд БИА)

Архив Војске Србије (пописник бр. 17)

Објављени извори:

Ljotić D. (1981). *Odabrana dela I*. Minhen: Iskra.

Magazinović H. (2009). *Kroz jedno tišno stoljeće*. Valjevo.

Јовановић-Стојимировић М. (2000). *Дневник 1936–1941*. Нови Сад: Матица Српска.

Периодичка грађа:

лист *Билтен* (?)

list *Hrvatski dnevnik* (Zagreb)

лист *Наша борба* (Београд)

лист *Наш пут* (Зрењанин)

лист *Ново време* (Београд)

лист *Нови пут* (Зрењанин)

лист *Отаџбина* (Београд)

лист *Српски народ* (Београд)

list *Vihor* (Split)

лист *Збор* (Београд)

Литература

Монографије:

Bakić J. (2004). *Ideologije Jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*. Zrenjanin.

Цвијић Ј. (1999), *Јединство и психички типови динарских Јужних Словена*. Београд.

⁶⁹ Архив Југославије, фонд бр. 37, фасцикла бр. 21, документ: *ЈНП Збор Београд Билтен бр. 5*.

- Димић Љ. (1996). *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941: Друштво и држава*. Београд: Стубови културе.
- Димитријевић Б. (2016). *Војска Недићеве Србије*. Београд: Службени гласник.
- Драгосављевић В. *Идеолошки утицаји европског фашизма на југоинтегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*. докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2018.
- Grizogono P. (1923). *Savremena nacionalna pitanja*. Split: ORJUNA.
- Јовановић С. (1939). *Југословенска мисао у прошлости и будућности*. Београд.
- Malin F. (1925). *Jugoslovenstvo kroz istoriju: Fragmenti*. Split: ORJUNA.
- Matković H. (1972). *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb.
- Мишовић М. (1983). *Srpska crkva i konkordatska kriza*. Београд.
- Парежанин Р. (2001). *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*. Београд.
- Pribićević S. (2000). *Izabrani politički spisi*. Zagreb.
- Petranović B. Zečević M. (1987). *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost 1914–1943*. Београд.
- Ristović M. (1991). *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa*. Београд.
- Срби 1903–1914: Историја идеја* (приредио М. Ковић). Београд 2015.

Чланци:

- Gligoriјевић В. (1963a). Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA), Istorija 20. veka : Zbornik radova V (1963).
- Gligoriјевић В. (1963b) Napad Ljotićevaca na studente tehničkog fakulteta i rasturanje Zbora, *Istorijski glasnik* (1963) No. 2.
- Глигоријевић Б. (1965). Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом Збору, *Историјски гласник* (1965) No. 4.
- Симић Б. Разговори генерала Милана Недића и Димитрија Љотића са представницима италијанског посланства у Београду током пролећа 1942 (Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитет у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете науке и технолошког развоја Републике Србије).

JNP ZBOR AND CONCEPT OF SERBIAN STATEHOOD

Abstract: The question of the attitude of political organizations and prominent political figures towards the concept of Serbian statehood during the period of the existence of the Kingdom of Yugoslavia is an insufficiently explored topic in our historiography. The aim of this paper is to show the complex relationship of the ideological construct of the JNP Zbor to the concept of Serbian statehood during political turmoil in the Kingdom of Yugoslavia in the second half of the 1930s. The paper will give a detailed explanation

of the views of the main ideologists of the JNP Zbor, according to the idea of partial restoration of Serbian statehood, reflected in the discussions about the potential creation of a Serbian federal unit within the Yugoslav state. A special emphasis will be put on the conceptual basis on which during the German occupation the ideology of the JNP Zbor rested on the renewal of Serbian statehood within the German new European order. The work was conceived on the basis of archival material, periodicals, memoirs and works from the corps of contemporary Serbian historiography. The results of the work will help to determine with greater precision the attitudes of the main ideologists of the JNP Zbor according to the concept of Serbian statehood within and outside the framework of the Yugoslav state idea.

Key words: Yugoslav People's Movement Zbor (JNP Zbor), Organization of Yugoslav Nationalists (ORJUNA), Yugoslav integrationism.

ПОЧЕЦИ НАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ – КОНФРОНТАЦИЈА КОМУНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ СА ИНДУСТРИЈАЛЦИМА ТОКОМ 1945. ГОДИНЕ²

Резиме: Југословенски комунисти су по ослобођењу Србије започели процес свеобухватне трансформације друштва. Конфискација и потом национализација приватног власништва били су међу првим политичким захватима које су комунистички властодржци предузели по узору на Совјетски Савез. Руководство Комунистичке партије Југославије покренуло је крупне социјалне промене сукобом с крупним капиталистима домаћег порекла. Према њиховом мишљењу, ово је био први корак ка изградњи привреде по совјетском узору. Стога, у раду ћемо представити идеје на које се руководећа структура КПЈ угледала пре доношења ових радикалних мера. Потом ћемо, методом студије случаја, анализирати на који начин је текао обрачун са крупним капиталистима. Напоследку, представити ћемо исходиште политике сукоба југословенских комуниста с „класним непријатељем“.

Кључне речи: Југославија, Совјетски Савез, КПЈ, национализација, крупни капиталисти.

Революционарни терор нових комунистичких властодржаца који је уследио после ослобођења Србије и Београда, текао је паралелно са процесом учвршћивања власти. Југословенски комунисти су се немилосрдно обрачунавали с припадницима и симпатизерима квислиншких и колаборационистичких снага, као и с деловима конкурентске Југословенске војске у отаџбини, који су починили злочине или се на било који начин „огрешили о народ“. Било је ту и бројних појединачних освета извршених на таласу победе, коју су појединци користили да „наплате старе дугове“. Ангажовање свих расположивих људских и материјалних снага за фронт, оставило је позадину у делимичном безвлашћу, где је првих месеци по ослобођењу Србије „свако могао да ради шта хоће“ (Војић, 2003: 9–48). Свеprisутна реторзија коју су спроводили југословенски комунисти – одговор „дрвеним терором“ на „бели терор“ – није се спутавала од челних људи Партије. Нове власти се нису претерано ни трудиле да се обрачунају са повећаном стопом криминалитета на улицама ослобођених градова и вароши, све док њихова власт није била директно угрожена, притом бољ-

¹ aleksandar.rakonjac90@gmail.com

² Чланак је резултат рада на пројекту Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници (No 47027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

шевички резонујући „нека се класни непријатељ треби међу собом“. Са друге стране, КПЈ је тражила формулу која би обезбедила привидан легалитет и легитимитет за радикалну измену својинских односа, без које суштински не би било могуће извршити преображај друштва (Dedijer, 1991: 251–283; Milićević, 2009: 129–137; Petranović, 1997: 343–380).

Иако није јавно истицана путем пропаганде, национализација³ приватног власништва била је од почетка ултимативни циљ. Ипак, решавању тог питања претходило је отклањање низа „горућих“ питања везаних за ослобођење преосталих делова државе. Међутим, ослобођењем Србије у јесен 1944. године створена је основа за почетак потпуног правног и економског организовања власти на новим основама. Преласком Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), Врховног штаба и Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) у ослобођени Београд крајем октобра, покренут је обиман рад на санирању тешких привредних прилика, организацији институција власти, законодавној делатности, планирању завршних ратних операција и борби за међународно признање. Централни органи нове власти, АВНОЈ и НКОЈ, уласком у последњу фазу рада, утирали су пут бржем учвршћивању новог поретка доношењем „уредби са законском снагом“ (Petranović, 1976b: 333–339). Прва таква правна одлука донета је већ у новембру 1944. године, а односила се на експропријацију имовине окупатора и његових сарадника. Овом одлуком, у државну својину је прешла имовина која је била у власништву Трећег Рајха, грађана Југославије немачког порекла који су током рата сарађивали или се борили на страни Немачке, као и имовина свих оних држављана Југославије који су пресудом грађанских или војних судова проглашени кривим због свог држања током рата. Имовина лица која се нису налазила у земљи прешла је под компетенције Државне управе народних добара (ДУНД)⁴, док је под секвестар

³ Освајањем власти од стране бољшевика и национализацијом крупне индустрије створен је по мишљењу Преображенског предуслов за почетак “првобитне социјалистичке акумулације”. Преображенски је сматрао да је држава овим чином у својим рукама концентрисала минимум средстава за организацију социјалистичког начина управљања индустријом. Подруштвљењем средстава за производњу закон првобитне социјалистичке акумулације могао је, према схватању Преображенског, да започне свој први стадијум развоја и на том путу су му морали бити подређени сви основни економски процеси на подручју државног сектора привреде. (Preobraženski, 1983, I/44–50). Пред почетак Првог петогодишњег плана индустријализације Совјетског Савеза извршена је национализација читавих сектора индустрије. Стаљин је тим чином идеје Преображенског почео да спроводи у пракси. Убрзо се показало да је основни предуслов функционалности совјетског привредног модела подржављење целокупне привреде (Gregory, 2004: 49–75).

⁴ Државна управа народних добара (ДУНД) је основана ради надзора и управе над имовином која је прешла у државну својину или је већ била у државној својини. Разлог за оснивање ове установе лежи у покушају да се изврши концентрација економских субјеката у рукама државе и да се тиме обезбеде материјална средства у прво време за окончање рата, а потом и за обнову и изградњу Југославије. Стога, њена организација је од почетка била строго централизована, а потреба за постојањем ове институције почела је да губи значај крајем 1945. године, да би укидањем њених републичких агентура, земаљских управа народних добара, јануара 1946.

стављена имовина коју су окупаторске власти присилно отуђиле. Овом административном мером, нове власти су стекле материјални ослонац и започеле радикалне промене у сфери друштвених и економских односа, ставивши до знања свим противницима режима, којим правцем ће се кретати нова југословенска држава (Petranović i Zečević, 1985: 614).

Крајем 1944. долази до формирања специјалиних судова части после заседања прве Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, институција „револуционарне правде“, чији задатак је био да изврше пресуду над свима који су својим понашањем током рата „укаљали“ српску националну част, а судови части су после ослобођења оснивани по свим југословенским републикама. Ови судови су били инструмент помоћу кога су југословенски комунисти планирали да изврше радикалну промену друштвених и економских односа у земљи (Mitrović, 2007: 19–37). Међутим, то се није могло спровести „преко ноћи“, јер политичке прилике у земљи и свету нису ишле на руку таквим хтењима. Ипак, Партија је свим средствима припремала терен за корениту измену својинских односа стварајући пропагандним путем слику у друштво о „злим газдама издајницима народа“ (Politika, 1945; *Borba*, 1945).

Обнови фабрика радници су приступали у многим случајевима самостално, без било какве иницијативе „одозго“. У неоштећеним фабрикама рад се одвијао у складу са расположивим резервама материјала, али, у многим фабрикама власници нису дозвољавали да се започне са производњом чак и када је постојало средстава за рад. Разлог за то налазио се у одбијању власника да се започне са производњом док се ситуација не стабилизује. Интерес фабриканата био је у колизији са интересом Партије, јер фабриканти нису били вољни да сопствена средства улажу за потребе фронта без одређене накнаде. Другим речима, они нису више хтели да бесплатно жртвују своја средства. Такви њихови потези доводили су их под удар власти, а југословенски комунисти су вешто користили овакву ситуацију да се с њима обрачунају. У почетку су методе биле знатно суптилније јер су припремани правни оквири, а једна од највише употребљаваних била је инструментализација радника против послодавца. Читав правац се одвијао преко конференција Јединственог народноослободилачког фронта Југославије (*Borba*, 20. јануар 1945. године).

Фабрика пољопривредних машина и железног покућства „Гођевац“ пружа увид у те методе. Током јанура 1945. радници фабрике оспособили су највећи део постројења за рад и започели с производњом, а у међувремену су упутили позив власнику фабрике Љубомиру Гођевицу да преузме бригу о својој фабрици. Када су радници затражили да им се исплате плате, директор фабрике их је упитао „ко их је уопште звао на посао“ и читаву ствар пријавио је властима саопштивши притом да фабрика није оспособљена за производњу. Директор фабрике је потом саопштио четрдесеторици радника, који су покренули про-

године, и ДУНД фактички изгубио своје компетенције. ДУНД је званично укинут 16. августа 1946. године, када су његове надлежности пренете на Комисију за народну имовину владе ФНРЈ (Mitrović, 1988b: 188–194).

изводњу, да фабрика до даљег неће радити, а након тога, крајем месеца ових четрдесет радника су се нашли на конференцији радника коју је организовао ЈНОФЈ, на којој су изложили своје негодовање са оваквим стањем. Уследила је морална дискредитација фабриканта Љ. Гођевца, који је оптуживан за саботирање производње упркос постојању материјала и машина, а „све то у тренутцима када се земља налази у великим тешкоћама и када су рањеници са фронта због недостатка болничких кревета лежали по подовима, а сељацима недостајале пољопривредне машине да почну са обрадом земље“. Конференцију је завршио један од радника речима: „Ми смо позвали Гођевца на рад, а он врда и саботира. Изгледа да чека нешто друго, а ми тражимо да наша народна власт поступи против њега, да се у фабрици постави повереник и фабрика одмах проради“. Ове конференције организоване су под строгим патронатом Партије и путем њих је она распиривала класну борбу, пребацујући сву одговорност за кризу производње на власнике фабрика (Isto).

Власник фабрике „Гођевац“ био је једна од првих мета нове власти на чијем примеру је на одређени начин „опипаван пулс“ радника и заметана клима у друштву о потреби обрачуна са оним фабрикантима који „саботирају“ производњу. На следећим конференцијама ЈНОФЈ дискусије су добијале радикалније тонове. Следећи на удару био је власник фабрике „Беометал“ Милутин Кривокапић. Овај пут први пут је јавно иступио један од чланова Партије, Александар Секулић, који је био и делегат у радничком одбору ЈНОФС. Он је власника фабрике оптуживао за сарадњу са Немцима, наглашавајући притом да је његова фабрика пуним капацитетима производила за потребе немачке ратне привреде, а сада на све начине стопира производњу за Народноослободилачку војску. Излагање А. Секулића присутни су пропратили повицима „на суд с њим“ и „треба му конфисковати фабрику“. На крају конференције председник радничког одбора је позвао раднике да поред тога што треба да воде бригу о развијању производње, треба да откривају и жигосу све оне који ометају користан рад и у осталим предузећима, а нарочито у онима која још не раде за најуже потребе војске (Ворба, 6. фебруар 1945. године).

У наредним месецима после формирања Привремене владе под председништвом Ј. Б. Тита и првих међународних признања нове државе, обрачун је добио нову димензију (Petranović, 1964с: 87–139). Један од власника фабрике „Мерима“ Аксентије Матић на синдикалној конференцији радника фабрике оптужен је за низ тешких злочина. Издаја народа, израбљивање радника до крајњих граница физичке издржљивости, препродаја сапуна на „црној берзи“, укидање надница, сарадња са четницима и сексуално напастовање млађих радница биле су само неке од оптужби, а управа фабрике је са моралног становишта потпуно деградирана оптужбом да „је један од главних акционара био и злогласни народни крвопија Илија Михајловић, кога је народни суд у Аранђеловцу недавно осудио на смрт“. Тих дана Партија је отворила још једно питање везано за предратне власнике капитала, а то је било питање ратних профитера и шпекуланата. На „спонтаним великим демонстрацијама“ у Крагујевцу 11. ап-

рила, велика поворка грађана „слегла“ се из свих делова града на митинг који се одржавао у центру, притом скандирајући „доле шпекуланти и ратни богаташи“. Ватрени говори те вечери наговештавали су неизбежност обрачуна са богаташима, а врхунац усијане атмосфере те вечери било је потписивање резолуције којом се захтевало да се сви ратни богаташи и шпекуланти изведу пред суд (Vorba, 12. april 1945. godine). Истог дана Војни суд Команде града Београда објавио је у јавности пресуду против једног од највећих југословенских индустријалца, Владе Илића, због како је изнесено у пресуди, „његовог издајничког живота и прљавог рада под окупацијом“. „Овог непријатеља народа и слугу окупатора“ Војни суд је „у име народа“ осудио на 10 година робије, трајан губитак часних права и конфискацију целокупне имовине. Пресуда Влади Илићу, иако донесена без валидних правних оквира, демонстрирала је одлучност власти да се, не бирајући средства, немилосрдно обрачуна са предратним богаташима и конфискује њихову имовину (Isto).

Случај индустријалца В. Илића био је опомена осталим индустријалцима да правна сигурност за богате не постоји уколико су њихове фабрике радиле за потребе окупатора. Овакви процеси против предратних привредника нису били особеност искључиво Југославије после рата, јер се економској колаборацији судило у свим земљама које су се током рата налазиле под немачком окупацијом. Знаменит је пример пресуде једном од најкрупнијих представника француске финансијске олигархије, Франсоа де Ванделу, за издају Француске због активне сарадње са Немцима (*Duga*, 14. мај 1946. godine). Неки од фабриканата попут браће Петровић, власника фабрике обуће „Мињон“, пожурили су да распродају покретну имовину знајући да ће и они бити оптужени за сарадњу са окупатором. Убрзо је уследила још једна конференција, овај пут да се спречи распродаја машина фабрике и покрене одговорност за одлагање производње. Прави куриозитет било је присуство власника фабрике браће Петровић, који су покушали да се јавно оправдају, а добро изрежиран скуп није им пружио прилику да кажу било шта у своју одбрану. Уследили су салве увреда и оптужби на рачун власника фабрике попут квалификација „народни непријатељи, ратни богаташи, шпекуланти и непријатељи радничке класе“. Последњи термин у низу (дис)квалификација браће Петровић сведочи о јасном класном моменту, који се Партија више није устручавала да употребљава (Vorba, 28. april 1945. godine).

Судски процес браћи Теокаревић био је још једна потврда нове друштвене климе. Теокаревићи су као и Петровићи оптуживани за сарадњу са Немцима и четницима Драже Михаиловића, а за време читања оптужнице публика је скандирала паролу „смрт кривопијама!“, „смрт народним непријатељима!“. Оптужени су се безуспешно бранили да су били присиљени да сарађују са окупатором и да нису имали другог избора. Један од сведока наводио је да је „још у предратној Југославији Влада Теокаревић био најжешћи непријатељ радничке класе. Једном приликом је изјавио: ’Само преко мог мртвог тела, може да продре радничка организација у фабрику’“. Као и у случају Илића и Петровића,

нова власт је рад њихове фабрике током окупације користила као параван иза кога се крио класни обрачун, а све са циљем да се на рачун њихове „издаје“ њихова имовина стави под контролу државе (Isto).

Међутим, постојале су и пресуде које су биле засноване на чврстим материјалним доказима, као у случају земунских индустријалаца браће Живорада и Будисава Вукојчића. На судском процесу против њих тужилац је изнео преписку и молбе које су они упућивали немачким и усташким властима и организацијама. У једној од молби да им се изда дозвола за ношење револвера, коју су браћа Вукојчић упутила усташким властима, стоји: „Подупиремо сваку акцију против комуниста, ради чега смо код комунистичких хорди и чопора лоше забележени“. Да би своју молбу што боље поткрепили, позвали су да о њиховој исправности посведочи Културбунд. На самом процесу изнети су спискови радника које су денунцирали земунској полицији, а који су потом од стране окупатора стрељани. Ови докази били су необориви пред било којим судом части у послератној Европи, јер су оптужени током окупације излазили из оквира привредне сарадње, која је ипак била већином принудна и третирана као мање „грешна“, и својим деловањем стављали се у непосредну службу окупатора. За осуду против оних богаташа који су пружали директну помоћ окупатору у борби против НОП, а за коју су постојали чврсти материјални докази, нове власти нису оклевале да изврше брзу пресуду и да конфискују целокупну имовину оптуженог (Politika, 4. mart 1945. godine). Тако је било и у Македонији, на судском процесу против петорице скопских трговаца и индустријалаца, који су по бугарском запоседању ових области постали чланови бугарских националистичких организација „Рад и радост“ и „Штипско братство“. Поред директне сарадње с бугарским окупационим снагама они су активно сарађивали и с Немцима, приређивали банкете и свечаности у част високих немачких званика и држали говоре против НОП-а. Посебно је наглашено њихово учешће у делегацији која је позвала цара Бориса да дође у Македонију и посети „нове бугарске крајеве“. Њихово држање током рата било је осуђено као национална издаја, а пресуда која је након тога уследила, лишила их је целокупне имовине, националне части и обавезала на дугогодишњи тежак принудни рад (Politika, 21. maj 1945. godine).

Доношењем Закона о конфискацији имовине утрт је пут легалном одузимању имовине (*Službeni list DFJ*, 40/1945). Међутим, случај фабрике „Дунав“ која је била у власништву Лесковачке централне банке, речито говори о потпуној одсутности осећаја за закон коме је нова револуционарна власт у то време придавала мало важности. О томе сведочи већ унапред изречена пресуда у духу револуционарног ексклузивизма, члана КПЈ и секретара синдикалне подружнице, Лазара Јанкова, који је на суђењу рекао: „Представници банке данас настоје да на све могуће начине докажу да су за време окупације саботирали и били прогањани, али радницима је добро познато да овде неће имати реч разни адвокати и параграфи закона које су доносили предратни реакционарни режими, већ чињенице – народни суд, част и интерес народне заједнице“. Оптужбе

за издају народа и сарадњу са окупатором биле су већ увелико свакодневни фолклор политичке сцене од престоничких улица до најзабитијих села планинских крајева земље. Сада, када је земља била у целости ослобођена и међународно призната, револуционарне замисли могле су да се спроводе без задршке. Револуционарној измени власничких односа више нико није могао да стане на пут, јер је то било у интересу државе и Партије на власти, која је „у име народа“ спроводила свој концепт изградње друштва (Ворба, 18. јун 1945. године).

Процеси против имућнијих грађана после доношења Закона о конфискацији добили су радикалнију ноту. На процесима се све отвореније указивало на њихову моралну страну личности, која „нема никаквих обзира и која ни од чега не преза кад је у питању лична корист“. Суд је у случају браће Влајчић апострофирао „да су они индустријалци, богати људи, људи који су навикли добро да живе и зарађују. Сматрају да им то све дозвољава, да је тиме сваки њихов поступак оправдан. Они нису могли ни да замисле да им је најобичнија дужност налагала да не раде за време окупације, да својим радом не помажу непријатеља своје земље. Њих је руководила једино жеља за личном добити“. Њихове фабрике сапуна и сапунског прашка у Београду и Лесковцу налазиле су се на списку немачких ратних предузећа, а то је „поткрепљивало“ тврдње тужиоца да је искључива жеља ове двојице индустријалаца било лично богаћење. Сви њихови покушаји да докажу да су били присиљени да фабрике ставе на располагање окупатору били су узалудни. Браћа Влајчић била су међу првима којима је на терет оптужнице стављена саботажа производње после ослобођења Србије, што је према речима тужиоца био јасан доказ да је „Тодор (Влајчић) народни непријатељ и да за народ и народну власт свесно неће да ради“. Тиме је извршена још једна „експропријација експлоататора“ (Politika, 24. мај 1945. године).

Убрзо су уследиле и друге експропријације. Етикетирање, дефамација, сатанизација, судска пресуда и на послетку конфискација, биле су уобичајене методе које су се ређале током готово свакодневних судских процеса против капиталиста. У јуну је завршено највише судских процеса на нивоу целе земље. Пресуде су експресно доношене, а мерило нису били искључиво докази о сарадњи са окупатором, већ и мишљење публике у дворани у којој су се процеси одржавали. На суђењу сплитским индустријалцима и трговцима браћи Боначић, публика у сали је непрестано прекидала суђење уз повике „на присилан рад са шпекулантима!“, „тражимо конфискацију имовине!“ и „живео праведни народни суд!“. Комунистичке власти су оваквим судским процесима наметале један нови образац радикално поларизованих друштвених односа, према коме је непосредно у судници народ на одређени начин био и законодавац и врховни судија. Истицањем народа као врховног суверена КПЈ је револуционисала трансформацију друштва (Politika, 6. јун 1945. године).

Ипак, ревност државних органа у обрачуна са пређашњим власницима није била свуда апсолутна, јер су таква настојања нових власти крупни капиталисти опструисали користећи се низом различитих недостатака у закон-

ским актима. Постојали су случајеви где су бивши власници, попут власника текстилног концерна „Влада Илић а.д.“, фиктивно преносили део својих акција на особље предузећа да би удовољили формалним прописима постојећег закона и на тај начин сачували своју имовину (AJ, MIFNRJ, 17–6–6). Покушаји неких власника да пронађу „рупе у закону“, као што је то био случај са власницима загребачке фабрике „Ulrich d.d.“, који су пренели власништво над својим пакетом акција на своје пријатеље и чланове фамилије који се током рата нису компромитовали колаборацијом, били су безуспешни. У таквим случајевима нови властодршци су кривицу за рад током окупације преносили на привредни субјект, а посебне комисије су одређивале износ ратног профита, који је увек био већи од активе предузећа. У немогућности да се исплати дуг држави на име ратног профита из средстава предузећа, извршавана је конверзија дуга у државно власништво (Isto). О таквим поступцима нових власти сликовито сведочи пресуда већинском власнику пакета акција фабрике меса и месних прерађевина „Камендин“ из Новог Сада, индустријалцу Ђорђу Дунђерском, коме је утврђена ратна добит од баснословних 32 милиона динара (Politika, 9. februar 1946. godine). Исти систем је примењиван и на фабрикама у власништву страног капитала. Железара „САРТИД“, акционарско друштво у већинском власништву америчког капитала, морало је да исплати 110 милиона динара ратне добити због рада за потребе окупатора током рата (Vorba, 7. mart 1946. godine).

Претпоследњи у сету закона који су радикално мењали власничке односе и прибављали у корист државе значајна материјална средства, био је Закон о конфискацији имовине и извршењу конфискације из јуна 1945. Конфискација имовине законски је била дефинисана као „принудно одузимање без накнаде у корист државе целокупне имовине или тачно одређеног дела имовине која је лична својина или лични удео у заједничкој имовини са другим лицима“ (Službeni list DFJ, 40/1945). О потпуној или делимичној конфискацији имовине одлучивале су котарске комисије при народним одборима. По завршетку процеса конфискације имовина је прелазила у државно власништво, а управа је поверавана Земаљским управама народних добара или у случају великих предузећа и добара Државној управи народних добара. Држава је конфискацијом и стављањем под секвестар крупних и средњих предузећа, рудника и земљишних поседа вршила концентрацију богатства у својим рукама, чиме је не само ојачала командну функцију над привредним токовима, већ је и обезбедила један део средстава за обнову и изградњу земље (Nešović, 1951: 320–350). Суштински, била је то „игра мачке и миша“ из које је као апсолутни победник изашла КПЈ, која је после овог обрачуна са крупним капиталом са „дневног реда“ скинула једно од најкрупнијих питања будућег устројства привреде и друштва. Почетак спровођења совјетског економског концепта у дело био је завршетком обрачуна са најкрупнијим капиталистама стављен *ad acta*, а југословенски комунисти су овим потезима стекли капитал да без препреке крену у његову реализацију (AJ, MIFNRJ, 17–6–6).

Izvori

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije

1. Ministarstvo industrije FNRJ – 17

Objavljeni izvori

1. *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944–27. oktobra 1945.)*. pr. Nešović, S. (1951). Beograd.

2. *Jugoslavija 1918–1984*, pr. Petranović B. i M. Zečević (1985). Beograd: Rad.

Štampa i periodika

1. Borba
2. Duga
3. Politika
4. Službeni list DFJ

Literatura

Božić, D. (2003). *Crveni metak*, Ljig.

Dedijer, V. (1991). *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd: Prosveta.

Milićević, N. (2009). *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944–1950*, Beograd: INIS.

Preobraženski, E. A. (1983). *Nova ekonomika, Pokušaj teorijske analize sovjetske privrede*, I–II, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.

Nove, A. (1989). *Stalinism and After, The Road to Gorbachev*, London and New York: Routledge.

Gregory, P. R. (2004). *The political economy of Stalinism, Evidence from Soviet Secret Archives*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mitrović, M. (2007). *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine*, Beograd: INIS.

Petranović B. (1964). *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Beograd: Institut društvenih nauka.

Petranović B. (1976). *AVNOJ I revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Beograd: Nolit.

Petranović, B. (1997). *Istoričar i savremena epoha*, Beograd: Stručna knjiga.

THE BEGINNINGS OF NATIONALIZATION IN YUGOSLAVIA - THE CONFRONTATION OF COMMUNIST AUTHORITIES WITH INDUSTRIALISTS IN 1945

Abstract: After the liberation of Serbia and the takeover of power by Yugoslav communists, began the process of a comprehensive transformation of society. Confiscation and then the nationalisation of private property were among the first political interventions that the communist authorities took on the model of the Soviet

Union. The leadership of the Communist Party of Yugoslavia launched a major social changes by confronting with large domestic capitalists. In their opinion, this was the first step towards building an economy according to the Soviet model. Therefore, in the paper we will present the ideas that the leadership structure of the Communist Party of Yugoslavia look up to before adopting these radical measures. Then, by the case study method, we will analyse how the conflict with major capitalists took place. After all, we will present the outcome of Yugoslav communists policy towards a «class enemy».

Key words: Yugoslavia, Soviet Union, CPY, nationalisation, large capitalists.

РАЗВОЈНЕ ФАЗЕ СУКОБА МИЛОВАНА ЂИЛАСА И ЈОСИПА БРОЗА ТИТА

Резиме: Пад Милована Ђиласа са власти, 1954. године, значио је важан догађај у историји југословенских комуниста и њихове партије. Процес који је водио ка паду и историјат сукоба Милована Ђиласа са остатком руководства суштински се везује за његов однос према централној фигури тадашње Југославије, Јосипу Броз Титу. Тема овог рада је покушај рашчлањивања тог односа и утврђивања развоја сукоба, односно његових фаза кроз које је постепено клизила Ђиласова политичка судбина ка паду са власти и дисидентству. У анализи се, на основу доступних извора и одговарајуће литературе, прати настајање разлика у политичким и идеолошким ставовима између Ђиласа и Тита, у контексту објективних политичких околности. Период кроз који пратимо поменути однос Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита хронолошки је смештен између 1950. и 1954. године.

Кључне речи: Милован Ђилас, Јосип Броз Тито, Партија, политика, идеологија, сукоб, власт.

Период после Резолуције Информбироа (1948) па све до Стаљинове смрти (1953), представља важан и у много чему преломан период у историји социјалистичке Југославије. Тада се југословенска држава изненада нашла у врло сложеној и незавидној спољнополитичкој ситуацији. Изоловано и са Истока и са Запада руководство земље морало је тежити успостављању „мостова“ сарадње са свим потенцијалним снагама у свету, које су макар и делимично делиле позицију Југославије (Bogetić, 2000; Богетић, 2008; Bekić, 1988; Dimić, 2014; Laković, 2006; Petranović, 1988). У таквим околностима, сарадња са Западом наметала се као незаобилазна нужност, што је пак повлачило и извесне реформе у самој Југославији, тачније речено либерализацију сфера како друштва тако и политике (Димић, 2001: 361–362). Критика совјетског искуства, афирмација самобитности југословенске револуције и увођење демократских „мера“ није могло проћи без потреса у руководству, односно ангажовања појединаца из врха власти.

Делатности појединих личности оставиле су посебно важан траг у политици социјалистичке Југославије. Овде, пре свих, треба поменути улогу Јосипа Броза Тита, неприкосновеног вођу југословенских комуниста (од 1937. године) и социјалистичке Југославије (од 1945. године) до своје смрти 1980. године. Током своје владавине Јосип Броз Тито је имао бројне политичке сараднике, од којих су неки, делујући на важним положајима, оставили дубок траг у послератној и

⁵ samiletic82@gmail.com

целокупној историји друге Југославије. Једна од тих личности, политичких сарадника Јосипа Броза Тита и високих партијских и државних функционера, био је Милован Ђилас. У периоду од 1944. до 1954. године Милован Ђилас је партиципирао у југословенској власти као део најужег партијског и државног руководства. Због тога сматрамо да је важно, не само за разумевање Ђиласове политичке биографије, већ и за дубље расветљавање историје прве декаде социјалистичке Југославије, садржајније и детаљније истражити политички сукоб Тита и Ђиласа, односно извршити покушај прецизнијег одређивања развојних фаза тог сукоба, који је несумњиво представљао одраз тадашњих главних токова југословенске али и међународне политике и политичких трендова.

Период између 1950. и 1953. обележавају године првих постсталинистичких демократских реформи у Југославији. Реформски замах, изазван сукобом са СССР-ом и Источним блоком и спровођен у сложеним условима хладноратовског специфичног положаја земље, захватио је готово све сфере друштвеног живота, најављујући нови период развоја југословенског социјализма на темељима сопствених политичких и револуционарних искустава. Различити аспекти демократских процеса посебно су се преламали кроз преображај Партије, државне управе, привреде и културе, као и видљиве знаке промена општерстања духа јавног живота (Гаталовић, 2010; Dimić, 1988). У том контексту неумитно се јавља и различити однос према власти, односно начину управљања и контроле политичког и јавног живота. Упрошћено речено, долази до поделе на оне који су за демократизацију система власти и оне који су за конзервирање и очување старог система, колико је год више могуће у новим околностима. Та врста вододелнице раздваја и политичке погледе Тита и Ђиласа, који су прећутно почели да персонификују стару и нову струју.

Разлике у политичком деловању Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита испољавају се у више облика током назначеног периода. Потребно је напоменути да се политичке разлике јављају као латентна појава и узрок потенцијалног политичког разилажења, тј. као део неофицијалног сукоба између Милована Ђиласа и Јосипа Броза Тита у времену њихове званичне политичке сарадње. Сукоб је обелодањен пред јавношћу тек почетком 1954. године, када је на Трећем ванредном пленуму званично покренут случај Ђилас и када је решено да се с њим коначно обрачуна и дефинитивно стави тачка на његову јавну политичку делатност у земљи.

У праћењу њихових политичких односа, као важан фактор утицаја треба поменути спољну политику. Прво, треба нагласити да је Тито, у годинама затегнутих односа са СССР-ом, у првом плану имао спољнополитичке односе, односно делатност на пољу одбране независности земље. С друге стране, на друштвене промене које су наступиле као последица сукоба, није гледао благонаклоно и прихватао их је у оној мери у којој би оне користиле спољнополитичкој ствари. Ђилас је, пак отклон према СССР-у схватио у тоталном облику, не само у спољнополитичком, већ и у друштвеном, залажући се интензивно за демократизацију на свим пољима.

На основу досадашњих истраживања дошли смо до закључка да се сукоб Тито–Ђилас може поделити на три основне и заокружене фазе, које се могу сместити у период од 1950. до 1954. године. Прва фаза наступа са 1950. годином, која је уједно и почетна јеретичка година у еволуцији Милована Ђиласа, а завршава се средином 1951, са Четвртим партијским пленумом на којем је први пут дотакнут проблем политичког разилажења у руководству. Другу фазу смештамо између Четвртог пленума и Стаљинове смрти 1953, када долази до нове преломне ситуације и до најаве стопирања демократских реформи и враћања на старе позиције у кључним сегментима политичког курса. Трећа и финална фаза досеже до почетка 1954, односно Трећег ванредног пленума, политичког обрачуна и смењивања Ђиласа са свих државних и партијских функција.

Свој прелом у политичком и идеолошким схватању Милован Ђилас је први пут јавно исказао на Трећем партијском пленуму децембра 1949. Наиме, тада се Ђилас коначно разишао са добрим делом старих схватања и изнео неке нове ставове на којима ће ускоро почети да гради властите теоријско-политичке поставке. Основна начела која је као новину овом приликом представио односила су се, пре свега, на отклон од партијско-државне бирократије коју је означио као кључну препреку у развоју друштва, затим, први пут је наглашено ставио акценат на афирмацију слободе мишљења у оквирима усвојене званичне партијске „линије“ и одлучно и безрезервно је стао иза деидеологизације, департизације и децентрализације. Ова основна начела суштински су задржала у успостављени систем стаљинистичког модела власти, што је значило и залагање за неминовно ограничење и преиспитивање места врховне личности, односно вође, која је означавала неприкосновени ауторитет и алфу и омегу политичке моћи у земљи.

Година 1950. представља прву јеретичку годину Милована Ђиласа. Тада је Ђилас разрадио, уобличио и систематизовао своје ставове, публикујући их на јесен у партијском листу *Борба* у више наставака, што ће се као обједињена брошура појавити крајем године под насловом *Савремене теме* (Ђилас, 1950). Ђилас се у *Савременим темама* оштро и неповратно разрачунао са стаљинизмом као државним капитализмом што је имплицитно указивало и на југословенски систем. Поред тога, из архивских докумената, сазнајемо да је Ђилас већ увелико размишљао о систему власти и доводио у питање неприкосновеност вође, што у руководству није могло остати непримећено. Међутим, *Савремене теме* су представљале повод за јавно оглашавање самог Тита, тим пре што су оне као брошура биле прорађиване на нижим партијским инстанцама и биле у стању да, како је по свој прилици процењено, у датом тренутку превремено произведу и негативне последице, пре свега по идејно-политичко јединство Партије.

Тако је у говору на Другој партијској конференцији Гардијске дивизије, 17. фебруара 1951, Тито отворено реаговао, објашњавајући основна начела доктрине тзв. „демократског централизма“. Другим речима, Тито је јасно повукао границе и домете партијске дисциплине на пољу унутрашње дискусије. Била је то неодложна и хитна потреба, јер се страховало од зачетка и ширења

партијског нејединства и као последице тога, политичког расула. То би по монолитност власти било фатално, а у тренутку опасности од спољнополитичког фактора (потенцијалне агресије СССР-а) и кобно по суверенитет земље. Тако је одмах на почетку говора, Тито упозоравајуће нагласио да се морају разјаснити поједине „ствари о којима морамо водити рачуна“ и „у којима морамо исправљати што прије оно што је негативно“. Наиме, проблем је по Титу представљало „једно криво мишљење“ које се у најновије време појавило у Партији, а односило се на партијску дисциплину и унутарпартијску демократију, односно на „демократски централизам“. Најпре подвлачећи став да је демократска и слободна унутарпартијска дискусија саставни део „демократског централизма“ и да се од чланова Партије не може тражити „само слијепо покоравање“, Тито је потом поставио питање „када треба члан Партије да извршава дисциплинирано своје задатке?“ Тито је у том смислу био недвосмислен, оштар и јасан: „Он мора да их извршава дисциплинирано и безусловно онда када је то одлучила већина чланова Партије, доносећи свој закључак послје свестране дискусије о једном проблему. Једном ријечју, он мора извршавати свој задатак онда кад је то постало неминовно ако се хоће да постигне извјестан циљ“ (Тито, 1959: 380–393).

Имајући јасно у виду могућности негативних последица погрешних тумачења теоретског „материјала“ и схватања слободе мишљења, Тито је посебно подвукао разлику између слободних теоретских дискусија и званичне политике Партије, што је по њему значило дозволу слободне дискусије, али само и искључиво пре доношења званичног става. Титов говор био је први јавно саопштени знак са врха да је Ђилас у критици предалеко отишао. Титове примедбе несумњиво се у највећој мери односе на Ђиласове тезе објављене у *Савременим темама*. Иако се на први поглед чини да говоре о истој ствари, о потреби слободе унутарпартијске дискусије и расправе, коју Тито потврђује, разлике се јасно могу уочити. За разлику од Ђиласа, Тито је снажно ставио акценат на партијску дисциплину, што је значило строгу политичку послушност. О томе Ђилас у *Савременим темама* готово уопште не говори, већ у први план ставља слободу размене мишљења, критику и стално преиспитивање. Тито превасходно говори о „демократском централизму“, док Ђилас примарно разрађује тезу о „социјалистичкој демократији“. Тито с једне стране потенцира послушност (после званично усвојене политичке „линије“), Ђилас с друге стране заступа сталну расправу. Тито се, за разлику од Ђиласа, не осврће превише на идеолошко-теоретску критику, не удубљује се у проблем бирократизације и совјетског наслеђа, већ пажњу усмерава на политичко јединство, односно стриктно поштовање и спровођење партијске дисциплине. И на крају, Тито јасно подвлачи да теоретски чланци руководиоца не представљају ништа „директивно и дефинитивно“, да нису „линија Партије“, већ само материјал за дискусију у корист „развоја теоретске мисли“. Другим речима, шаље јасну поруку да то не може да буде политика Партије. Укратко, Титов говор је представљао реакцију на Ђиласове ставове и евидентну политичку опасност које они делом могу про-

извести. Међутим, како се не би стекао утисак о политичком неразумевању у руководству, а још мање о стварном или потенцијалном разилажењу, па и сукобу, наведена питања су морала бити усаглашена. Тако је дошло до сазивања Четвртог партијског пленума, 16–17. јуна 1951, на којем ће се ово питање разјаснити и прећутно направити споразум између Титових и Ђиласових ставова, у сврху пре свега одржавања јединства партијског и државног руководства.

На основу текста Ђиласовог реферата и дискусије вођене по том питању, а у складу са заузетим ставовима, донесена је „Резолуција о теоријском раду у КПЈ“ у којој се, посебно кроз прве две тачке, јасно може сагледати постигнута сагласност између Тита и Ђиласа.

Тако се у првој тачки Резолуције каже: „Развитак нових теоријских погледа у КПЈ врши се на основу дискусије и борбе мишљења. На тој основи чланови КПЈ изграђују своје теоретске погледе. Чланови КПЈ имају пуно право да се о теоријским погледима појединих чланова Партије, независно од тога какве они функције врше, као и о погледима радника теоретичара уопште, слободно изражавају и дискутују било усмено, било у партијској и другој штампи.“ Наведена тачка формулисана је у складу са уважавањем Ђиласових ставова, односно представљала је начелно потврђивање принципа унутарпартијске демократске форме расправе (Petranović i sar., 1985: 639).

Потом се у другој тачки каже следеће: „У партијским организацијама обавезно је проучавати само одлуке и директиве партијских конгреса и форума, а и иступања појединих руководилаца, уколико ова имају такав карактер. Радови појединих руководећих чланова Партије који имају изразито теоријски карактер обавезно се проучавају у партијским организацијама само онда ако је Политбиро ЦК КПЈ изричито донео о њима такву одлуку, то јест – када су ови радови резултат већ спроведене борбе мишљења и дискусије и имају непосредни практични и идеолошки значај за даљи рад и развој Партије“. Јасно је да се у другој тачки, пак, ради о потврђивању Титових ставова, односно о подвлачењу обавезе стриктног поштовања партијске дисциплине (Petranović i sar., 1985: 639).

На основу изложеног, могао би се изнети закључак да су реферат Милована Ђиласа, као и Резолуција о теоријском раду у КПЈ донесена на Четвртом пленуму, јуна 1951, представљали први јавни „компромис“ између Тита и Ђиласа, односно њихово међусобно усаглашавање ставова. Тиме се, први пут после Другог светског рата, морало путем очигледног компромиса у најужем партијском врху (у тзв. „четворци“) манифестовати политичко јединство КПЈ. С тим у вези, такође је важно нагласити да је у том периоду, када је сукоб са СССР-ом био доведен готово на ивицу рата, реално политичко јединство југословенске Партије било преко потребно.

Важно је посебно напоменути да се из завршних речи Титовог излагања на Трећем пленуму могу уочити поједине суштинске разлике између његовог и Ђиласовог разумевања политичких прилика средином 1951. године, када је постало јасно да су те разлике реалне и да је њихово званично усаглашавање

постало примарна и неодложна политичка потреба. Пре свега, Тито је велики део пажње усмерио на спољнополитичку сферу и на потенцијалне последице које у том домену могу произвести Ђиласови ставови. Тито је, наиме, јасно нагласио да је непосредни повод за његово оглашавање био Ђиласов чланак „О совјетској пракси“. Напоменувши да се са Ђиласовим ставовима у начелу слаже, Тито је, међутим, у први план истакао значај тренутка и потребу вођења рачуна пре свега о међународним околностима, дајући на тај начин примат дугорочној спољнополитичкој стратегији над тренутним идеолошко-теоријским разматрањима. Међутим, оно што је такође важно уочити односи се на очигледну неподударност у ставовима према друштвеној ситуацији у СССР-у. У том смислу, Тито је указујући на опрезност у доношењу теоретских закључака о „једној земљи“, јасно упозорио и на чињеницу да у тој земљи „не знамо како је сада“, па се стога, „неки детаљи у појединим чланцима већ сутра могу да покажу и као неправилни“. Дакле, оно што је за Ђиласа у том тренутку представљало већ утврђено мишљење, тј. неопозиву чињеницу, за Тита је још увек било подложно сумњи и третирано је у складу са политичким приликама. Ту се може приметити и извесна Титова политичка, не само резервисаност и опрезност, већ и несумњива далековидост, с обзиром на каснији развој догађаја у југословенско-совјетским односима. На крају, евидентно је и Титово несумњиво упозорење Ђиласу, али и осталом партијском чланству, да „нико од нас не може претендовати да сам да анализу о једној земљи“. Тиме је желео да укаже на Ђиласову очигледну пренагљеност и претенциозност, како у критици тако и у третирању сопственог значаја у целокупним догађајима. Укратко, за Тита идеолошки, а свакако и политички, сукоб са СССР-ом није био трајно одређен нити је представљао „готову ствар“, већ је третиран као једна сложена и тешка фаза у односима, а иступања појединачна, посебно оних из највишег руководства, која би на било који начин значила и урушавање јединства југословенске Партије и државног руководства, једноставно неприхватљива.

Међутим, поменути „уступак“ Титу није утицао на већ чврсто формиране Ђиласове ставове и на његову теоријску критику девијација социјалистичких друштава и политичких система. У наредним месецима Ђилас је наставио са „разрађивањем“ својих критичких ставова у односу на негативне друштвене појаве у социјализму, као и са даљим изграђивањем сопствених погледа на социјалистичку стварност уопште. У том смислу, није се нимало устручавао да понекад и отворено указује на девијације у југословенској Партији и југословенском друштвеном и политичком систему. Али, пре свега због спољнополитичког фактора (који је Титу био примаран), тј. због политичке потребе приближавања Западу у том тренутку, морало се попустити и добар део Ђиласових ставова био је (показаће се ипак привремено) уважен.

Титово прихватање и заступање одређених Ђиласових ставова представља основно обележје друге фазе сукоба између ове две личности. Може се рећи да је Тито привремено чак и устукнуо и до даљег претрпео делимично званично усвајање Ђиласових демократских начела. То се најбоље може видети

у одлукама Шестог партијског конгреса, 2–7. новембра 1952 (Dedijer, 1991: 383–386; Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију. VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије, 1952). Тиме се желела послати порука о утврђеном демократском курсу Партије и усвојеној новој политичкој „линији“ која би тај правац заступала и спороводила у дело. Ђилас је безрезервно стао иза тог курса, односно иза прокламованог реформског правца званичне политике, не дајући велики простор политичкој „флексибилности“ са којом се, како ће се ускоро и показати, неминовно морало рачунати у периоду наглих промена политичких констелација, поготову у односу на спољну политику. Такође, Ђилас очито није рачунао или, пак, није поклањао велики значај, потенцијалном удару на политичке и сваке друге привилегије партијско-бирокуратског слоја, па и положај врховне власти, које би доследно примењивање реформског курса, односно политичке „линије“ прокламоване на Шестом конгресу, реално могло произвести. Није било потребно дуго чекати да би се сурово показало да највећи део руководства и партијског чланства неће бити спреман да дели Ђиласове идеале.

Јосиф Висарионович Стаљин умро је 5. марта 1953, што је југословенском руководству пружило прилику за излазак из тешке међународне позиције, односно за одлуку о нормализацији односа са Москвом и поступног предузимања мера у правцу ослобађања од компромитујуће сарадње са Западом. Овај изненадни догађај најавио је и почетак постепеног слабења реформског замаха и ограничавања демократизације појединих сфера друштвеног живота. Тада је отворена трећа завршна фаза обрачуна Јосипа Броза Тита са Милованом Ђиласом.

Нови политички курс најављен је на Другом партијском пленуму, одржаном на Брионима 16–17. јуна 1953 (АЈ, 507, ЦК СКЈ, II/10). Испрва се није примећивало да је Ђилас већ означен као човек кога је требало најпре ставити у ситуацију да се определи, да ли је за нови или наставак старог курса, а потом зависно од његовог става предузети одређене мере. Тако Ђилас није био упућен за време припрема Пленума у нове одлуке које ће означити нову политику. Пленум су припремали искључиво Тито и Кардељ, а Ђилас је на њега дошао неприпремљен. Иступио је конфузно, делимично подржавајући нови курс а делимично остајући веран својим схватањима. На крају је изгледало да је капитулирао пред Титом и Кардељем. Мађутим, одмах после Пленума, Ђилас је Кардељу насамо рекао да се не слаже са одлукама и да не може да прихвати нову политику. Ђиласов коначни прелом у правцу одлуке да настави са критиком југословенског друштвено-политичког система, упркос промени општег политичког курса југословенског руководства, догодио се негде између јуна и августа 1953. године. У мемоарима Ђилас тврди да се на ту одлуку решио непосредно после завршетка Другог пленума, и то док се још налазио на Брионима. Своја размишљања саопштио је тада, у једном неформалном разговору Кардељу. О томе у мемоарима Ђилас бележи: „На повратку с Пленума, отвореним колима, предложио сам Кардељу да пођемо на пецање пастрмки на реци Гацки

у Лици. Био је топао летњи дан и док смо се успињали уз серпентине изнад Сења, у једном тренутку сам му изјавио – да нећу моћи да подупрем ту нову, 'брионску' линију. Кардељ ми је – с неком потишћеношћу у погледу – рекао да претерујем, па смо ућутали... Пецање пастрмки је разрадовало Кардеља, било је врло успешно, већ и због тога што смо пецали у резервати, а не у отвореној реци. А ја сам већ мозгао о оном што се збило на Брионима, о оном што сам и не хотећи рекао Кардељу..." (Ѓилас, 1991: 263–264). То је значило и његову дефинитивну политичку судбину, односно пресуду над њим и по свој прилици почетак припрема за његово уклањање. На јесен Ѓилас је почео са објављивањем својих гласовитих чланака у *Борби* и *Новој мисли*, што је касније само могло да послужи као додатни доказни материјал за његово смањивање.

Важно је истаћи да Ѓиласово објављивање чланака у *Борби* крајем 1953. и почетком 1954. године, у којима критикује бирократизацију, друштвене девијације, залажући се за „социјалистичку демократију“, не представља директну и отворену побуну против актуелне власти (Leković, 2010: 306–342; Станић, 2008: 251–278). Ни у једном чланку Ѓилас отворено не напада руководство и Тита. Он у њима критикује остатке стаљинистичког система, предлаже демократизацију у оквирима социјализма, тј. евентуално развијање политичког плурализма у будућности. Такође треба нагласити да Ѓилас упорно истрајава на политичкој линији зацртаној на Шестом партијском конгресу новембра 1952, чије су одлуке почеле де факто да се сузбијају после Стаљинове смрти, од Другог пленума средином 1953. Можемо да претпоставимо да је Ѓилас своје ставове и критике, у том смислу, пре схватао конструктивно, као допринос развоју демократског дијалога унутар Партије и политике, него као оружје евентуалног плана за свргавање Тита са власти. Мађутим, Титу су биле очигледно важније неке друге чињенице које је он могао да протумачи као потенцијалну опасност. Несумњиво је популарност Милована Ѓиласа расла током година сукоба са СССР-ом, демократизације система и са његовом активношћу у поменутиим процесима. Од Шестог конгреса до краја 1953, Ѓилас је стекао не мали број присталица и подржавалаца, не само унутар Партије, већ и међу интелектуалцима, омладином, па чак и у војсци (Терзић, 2010: 40–59), док за полицију не располажемо подацима. Погоотово су чланци у *Борби* изазвали велику пажњу. У редакцији тога листа пристизала су у великом броју писма подршке (око 30 000 писама). Можемо изнети претпоставку да је популарност Ѓиласа за овако кратко време забринула Тита. Из тога неки аутори закључују да се радило о борби за власт између Ѓиласа и Тита. У сваком случају, Тито је одлучио да се немилосрдно обрачуна са Милованом Ѓиласом, па је овај смењен са свих државних и партијских функција, на Трећем (ванредном) пленуму ЦК СКЈ, 16–17. јануара 1954 (АЈ, 507, ЦК СКЈ, II/11).

Колику је заиста опасност Ѓилас у том смислу представљао за Тита, односно да ли је заиста „желео Титово место“ радећи организовано на његовом смењивању, на основу досадашњег истраживања и на основу расположивих извора нисмо у стању да утврдимо. Чињеница је да су одређени функционери

подржавали Ђиласове ставове, да је Ђилас створио неформалну групу интелектуалаца окупљених око часописа *Нова мисао*, да је располагао званичним медијима за ширење својих ставова. Међутим, морамо констатовати и то да Ђилас медије и подршку не користи као званични „представник опозиције“, без обзира на критичност својих ставова. Он до краја наступа као један од представника власти, само са другачијим ставовима, што је он сматрао легитимним јер су у духу Шестог конгреса, тј. званичне линије партије. Важно је подвући и то да они који се слажу са његовим ставовима, који га подржавају, углавном мисле да је то званичан став Партије и не виде у томе сукоб Тита и Ђиласа. О томе говори и чињеница да је Ђилас остао готово потпуно усамљен после Трећег пленума и сам се кајући за своје поступке. Неведене чињенице и расположиви извори на које смо у досадашњем истраживању наишли нам не дају податке о томе да је Ђилас створио и имао иза себе било какву организацију која би га подржала у његовој борби за Титово место.

Ван сваке сумње је чињеница да је критичку делатност Милована Ђиласа у периоду од 1950. до 1954. године инспирисао југословенско-совјетски сукоб. Раскид са СССР-ом представљао је ону кључну тачку и „иницијалну капислу“ која је у Ђиласу пробудила нову снагу за формирање нових схватања и напуштање старих ставова на чије позиције се више никада неће вратити. Ђиласова критика, која је у наведеном периоду постепено систематизована и поштрована, у основи је стајала на реформским и демократским позицијама, које су у том периоду, примарно због спољнополитичког фактора и сарадње са Западом, и званично инаугурисане као нови политички тренд. Али суштински таква политика није одговарала врху југословенског руководства, то јест Јосипу Брозу Титу, јер је систематски и поуздано поткопавала не само његов положај већ целокупну структуру власти у држави. Такође, у тренутку затегнуте међународне ситуације, сложеног и осетљивог југословенског положаја и опасности од совјетске војне агресије, објективно гледано, било какво нарушавање јединства Партије и руководства представљало је потенцијалну опасност по унутрашњу стабилност, а на тај начин и по суверенитет земље. На тим основама избила су и прва неслагања између Јосипа Броза Тита и Милована Ђиласа. Због поменутих разлога, а првенствено због очувања јединства руководства, таква неслагања су морала да буду на неки начин „изглађена“, што је урађено средином 1951. постизањем прећутног компромиса између Тита и Ђиласа. Била је то прва „фаза“ у развоју сукоба између ове две личности. Међутим, реформистички курс је био потребан, па су Ђиласови ставови привремено прихваћени, новембра 1952. на Шестом конгресу КПЈ/СКЈ, што је обележило тзв. другу фазу. После смрти Страљина, марта 1953, околности су се промениле, најављујући другачију „климу“ и у југословенско-совјетским односима. У складу с тим, средином 1953, заустављене су започете реформе и либерализације, што је односе између Тита и Ђиласа увело у трећу, финалну фазу. Ђиласово инсистирање на старом „курсу“ није наишло на одобравање у остатку руководства, што је Тита определило да се коначно обрачуна са Ђиласом, што је и

урађено почетком 1954. године. Сукоб између Тита и Ђиласа био је начелног и политичког карактера. Тита и Ђиласа су с једне стране делила различита схватања демократије и партијске дисциплине, док их је на другој страни делило различито разумевање спољне политике.

THE DEVELOPMENT PHASES OF THE CONFLICT BETWEEN MILOVAN ĐILAS AND JOSIP BROZ TITO

Abstract: The history of the conflict between Josip Broz Tito and Milovan Djilas could be divided into three phases. The first phase is in 1950, which is also the initial heretical year in the evolution of Milovan Djilas, and ends in mid-1951 with the Fourth Party Plenum, which was first touched upon by the problem of political dissolution in the leadership. The second phase is placed between the Fourth Plenum and Stalin's Death in 1953, when there is a new breakthrough situation and the announcement of the stopping of democratic reforms and the return to old positions in the key segments of the political course. The third and final phase reaches to the beginning of 1954, i.e. the Third (extraordinary) Plenum, the political fall and dismissal of Djilas from all state and party functions. The conflict between Josip Broz Tito and Milovan Djilas was principle and political. Tito and Djilas shared the different views of democracy and party discipline, while on the other hand they shared a different understanding of foreign policy.

Key words: Milovan Đilas, Josip Broz Tito, party, politics, ideology, conflict, political power.

Извори

- Архив Југославије, фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије.
1. АЈ, 507, ЦК СКЈ, II/10, *Други пленум ЦК СКЈ 16. и 17. јуни 1953.*
 2. АЈ, 507, ЦК СКЈ, II/11, *Трећи (ванредни) пленум ЦК СКЈ, 16–17. јануар 1954.*
- Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију. VI конгрес КПЈ (Савеза комуниста Југославије).* (1952), Београд: Култура.
- Tito J. B. (1959). *Govori i članci*, V. Zagreb: Naprijed.
- Ђилас, М. (1950). *Савремене теме*. Београд: Борба.
- Petranović B, Končar R, Radonjić R. (1985). *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*. Београд: Komunist.

Литература

- Bekić, D. (1988). *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*. Zagreb: Globus.
- Bogetić, D. (2000). *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*. Београд: Službeni list SRJ.

- Богетић, Д. (2008). Југославија у хладном рату, *Историја XX века*, 2, 316–371.
- Гаталовић, М. (2010). *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952–1958*. Београд: Институт за савремену историју.
- Dedijer, V. (1991). *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta.
- Dimić, Lj. (1988). *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd: Rad.
- Димић, Љ. (2001). *Историја српске државности. Књ. 3. Србија у Југославији*. Нови Сад: САНУ.
- Dimić, Lj. (2014). *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd: Arhipelag.
- Đilas, M. (1991). *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine.
- Laković, I. (2006). *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- Leković, D. (2010). *Milovan Đilas i socijalizam*. Podgorica: CANU.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 3. Beograd: Nolit.
- Станић, В. (2008). Милован Ђилас 1953/54: између револуције и слободе, *Токови историје*, 3-4, 251–278.
- Терзић, М. (2010). „Ништа није радио већ је седио и писао“ (случај Милована Ђиласа у ЈНА), *Војно-историјски гласник*, 2, 40–59.

Тематски зборник радова
са осмог међународног научног скупа
одржаног 10. новембра 2018

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 8

САВРЕМЕНО ДРУШТВО И НАУКА
књига 1

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Главни и одговорни уредник издавачког центра

Проф. др Душан Стаменковић

Лектор / коректор

Маја Д. Стојковић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

17 x 24 cm

Тираж

150 CD-а

Ниш 2019.

ISBN 978-86-7379-516-4

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37(082)(0.034.2)
303/304(082)(0.034.2)
94(=163.41)(497.11)“(082)(0.034.2)
316.774(082)(0.034.2)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Наука и савремени универзитет (8 ; 2019 ; Ниш) Тематски зборник радова [са осмог међународног научног скупа] Наука и савремени универзитет 8, [одржаног 10. новембра 2018] [Електронски извор]. Том 1, Савремено друштво и наука / уреднице издања Гордана Ђигић, Лела Милошевић Радуловић. - Ниш : Филозофски факултет Универзитета, 2019 (Ниш : Филозофски факултет). - 1 електронски оптички диск (CD-ROM) ; 12 cm. - (Библиотека Научни скупови / [Филозофски факултет, Ниш] ; том 1)

Системски захтеви: Нису наведени. - Текст ћир. и лат. - Насл. са насловног екрана. - Тираж 150. - Библиографија уз сваки рад. - Abstracts ; Резюме.

ISBN 978-86-7379-516-4

а) Друштвене науке -- Зборници б) образовање -- Интердисциплинарни приступ -- Зборници в) Срби -- Историја -- Зборници г) Масовни медији -- Зборници

COBISS.SR-ID 280737292